

مرکز تحقیقات اسلامی

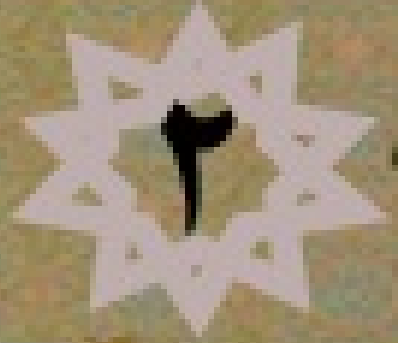
اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

تربیت پاکان

نویسنده: حسین مدرس طباطبائی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تربیت پاکان

نویسنده:

حسین مدرس طباطبائی

ناشر چاپی:

بی جا

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست	۵
تربت پاکان جلد ۲	۱۲
مشخصات کتاب	۱۲
[مقدمه]	۱۲
[فهرست مطالب]	۱۳
پیش‌گفتار	۱۷
اشاره	۱۷
۱- شهر قدیم:	۱۷
۲- رودخانه قم:	۱۹
۳- تپه‌های قل‌درویش:	۲۰
۴- نهر سعید:	۲۰
۵- مدرسه سورانیک:	۲۰
۶- میدان میر:	۲۱
۷- درب اصفهان:	۲۱
۸- دروازه قلعه:	۲۱
۹- دروازه کنکان:	۲۲
۱۰- زاویه منصور بیک:	۲۲
۱۱- «سروز» و «سروزار»:	۲۳
۱۲- مقابر قدیم:	۲۳
بخش یکم بناهای قدیم شهر قم	۲۴
اشاره	۲۴
۱ مزارات و مقابر	۲۴
اشاره	۲۴
شاه جعفر [تصاویر ۱- ۱۵]	۲۵
اشاره	۲۵
تزیینات	۲۵
مرقد	۲۶
در بهشت (علی بن جعفر) [تصاویر ۱۶- ۴۲]	۲۸
اشاره	۲۸
تزیینات	۲۸
مرقد	۳۱
سردر ورود	۳۲
مقابر باغ گنبد سبز [تصاویر ۴۳- ۹۲]	۳۳
اشاره	۳۳
آمقبره خواجه اصیل الدین [تصاویر ۴۳- ۵۲]	۳۳
II مقبره خواجه علی صفی [تصاویر ۵۳- ۸۰]	۳۴
III مقبره بی‌تاریخ [تصاویر ۸۱- ۹۲]	۳۶
سید سربخش [تصاویر ۹۳- ۹۹]	۳۷
اشاره	۳۷

۱۲	.....	تزیینات
۳۹	.....	شاه احمد قاسم [تصاویر ۱۰۰-۱۱۶]
۳۹	.....	اشاره
۳۹	.....	تزیینات
۴۰	.....	مرقد
۴۱	.....	شاهزاده ابراهیم (مزدیجان) [تصاویر ۱۱۷-۱۱۸]
۴۲	.....	شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان) [تصاویر ۱۱۹-۱۲۲]
۴۲	.....	اشاره
۴۲	.....	تزیینات
۴۳	.....	درگاه ورود
۴۳	.....	چهل‌اختران [تصاویر ۱۲۳-۱۲۷]
۴۳	.....	اشاره
۴۳	.....	I شاهزاده زید [تصاویر ۱۲۳-۱۲۹]
۴۴	.....	II موسی میرق [تصاویر ۱۳۰-۱۳۴]
۴۵	.....	III چهل‌اختران [تصاویر ۱۳۵-۱۳۷]
۴۶	.....	خاک‌فرج [تصاویر ۱۳۸-۱۴۲]
۴۶	.....	اشاره
۴۶	.....	اشاره
۴۶	.....	I شاهزاده احمد [تصاویر ۱۳۸-۱۴۱]
۴۸	.....	II صفورا [تصویر شماره ۱۴۲]
۴۸	.....	III کعبه
۴۸	.....	شاه حمزه [تصاویر ۱۴۳-۱۴۸]
۴۸	.....	اشاره
۴۸	.....	اشاره
۴۸	.....	I شاهزاده حمزه [تصاویر ۱۴۳-۱۴۵]
۴۹	.....	II شاهزاده احمد [تصاویر ۱۴۶-۱۴۸]
۵۰	.....	امامزاده سید ابو احمد [تصاویر ۱۴۹-۱۵۴]
۵۰	.....	اشاره
۵۰	.....	تزیینات
۵۱	.....	مرقد
۵۱	.....	بقعه مجاور صحن مزار در بهشت [تصویر ۱۵۵]
۵۲	.....	باباسافر [تصویر ۱۵۶]
۵۲	.....	شاه ظهیر [تصویر ۱۵۷]
۵۲	.....	شیخ ابا صلت [تصویر ۱۵۸]
۵۳	.....	مزارات دیگر
۵۳	.....	سلطان محمد شریف [تصویر ۱۵۹]
۵۳	.....	چهار امامزاده [تصویر ۱۶۰]
۵۳	.....	علی بن بابویه
۵۴	.....	شاهزاده سید علی
۵۴	.....	سید معصوم
۵۴	.....	احمد بن اسحاق

۵۴	.....	علی موسی رضا:
۵۴	.....	ستیه (بیت النور):
۵۵	.....	سید ابو الحسن رضا:
۵۵	.....	محمدیه:
۵۵	.....	گورستان بابان:
۵۵	.....	مقبره کوجه حکیم:
۵۵	.....	۲ مساجد
۵۶	.....	اشاره
۵۶	.....	مسجد جمعه (جامع) [تصاویر ۱۶۱-۱۷۳]
۵۸	.....	مسجد امام [تصاویر ۱۷۴-۱۷۸]
۶۰	.....	مسجد پنجه علی [تصویر ۱۷۹]
۶۱	.....	مسجد عشقعلی [تصاویر ۱۸۰-۱۸۱]
۶۱	.....	۳ مدارس قدیم
۶۱	.....	اشاره
۶۱	.....	مدرسه غیاثیه [تصاویر ۱۸۲-۱۸۸]
۶۲	.....	مدرسه رضویه [تصویر ۱۸۹]
۶۲	.....	مدرسه جانی خان
۶۳	.....	مدرسه فیضیه
۶۶	.....	مدرسه دارالشفای [تصاویر ۱۹۰-۱۹۴]
۶۷	.....	مدرسه حاجی
۶۸	.....	اسناد مدارس قدیم
۶۹	.....	۴ آثار دیگر
۶۹	.....	اشاره
۶۹	.....	مناره میدان [تصاویر ۱۹۵-۱۹۶]
۷۰	.....	وقفنامه قنات [تصویر ۱۹۷]
۷۱	.....	تیمچه بزرگ [تصاویر ۱۹۸-۲۰۲]
۷۱	.....	پل علی خانی:
۷۱	.....	بارو:
۷۱	.....	آب‌انبارها:
۷۲	.....	مطب شفاء الدوله [تصویر ۲۰۳]:
۷۲	.....	بخش دوم بناهای قدیم در روستاها و بلوکات قم
۷۲	.....	اشاره
۷۳	.....	۱ پیرامون شهر
۷۳	.....	اشاره
۷۳	.....	شاهزاده عبد الله:
۷۳	.....	شاه جمال:
۷۳	.....	شاه جعفر غریب:
۷۴	.....	شاه جمال غریب:
۷۴	.....	قدمگاه کوه خضر:
۷۴	.....	چمکران
۷۴	.....	مسجد صاحب الزمان [تصویر ۲۰۴]:

۷۵	..... هادی مهدی [تصویر ۲۰۵]:
۷۶	..... امامزاده حاجی صفر:
۷۶	..... ۲ قمرود
۷۶	..... اشاره
۷۶	..... سیف‌آباد
۷۶	..... اشاره
۷۶	..... شش امامزاده:
۷۷	..... کوه سفید
۷۷	..... ۳ فنوت
۷۷	..... اشاره
۷۷	..... طیب و طاهر [تصاویر ۲۰۶-۲۰۸]:
۷۸	..... خدیجه خاتون [تصویر ۲۰۹]:
۷۸	..... مبارک‌آباد
۷۸	..... بقعه شیخ نور الدین:
۷۹	..... مؤمن‌آباد
۷۹	..... زیارت:
۷۹	..... زالون‌آباد
۷۹	..... اشاره
۷۹	..... سکنه خاتون [تصاویر ۲۱۰-۲۱۲]:
۷۹	..... ۴ قهستان ووازکرد
۷۹	..... اشاره
۷۹	..... لنگرود
۸۰	..... اشاره
۸۰	..... حلیمه خاتون [تصویر ۲۱۳]:
۸۰	..... شیخ جمال الدین:
۸۰	..... ضم
۸۰	..... اشاره
۸۰	..... مسجد جامع [تصویر ۲۱۴]:
۸۱	..... شاه زنده [تصویر ۲۱۵]:
۸۱	..... سلطان محمود:
۸۱	..... ورجان
۸۱	..... اشاره
۸۱	..... شاهزاده عباس:
۸۱	..... شاه ابراهیم
۸۱	..... اشاره
۸۲	..... شاه ابراهیم [تصاویر ۲۱۶-۲۱۹]:
۸۳	..... کَپک
۸۳	..... اشاره
۸۴	..... معصومه [تصاویر ۲۲۰-۲۲۳]:
۸۴	..... چهار امامزاده:
۸۴	..... شاه قاسم [تصاویر ۲۲۴-۲۲۷]:

۸۶	.....	انرجس [تصویر ۲۲۸]
۸۶	.....	پیدخند
۸۶	.....	اشاره
۸۶	.....	امامزاده فاضل:
۸۶	.....	قبرستان:
۸۶	.....	کریمچگان
۸۷	.....	شاهپور علی:
۸۷	.....	قُباد بن
۸۷	.....	اشاره
۸۷	.....	شاهزاده محسن:
۸۷	.....	مینم
۸۷	.....	اشاره
۸۷	.....	شاهزاده اسحاق:
۸۷	.....	دستگرد
۸۷	.....	اشاره
۸۷	.....	شاهزاده ابراهیم [تصویر ۲۲۹]:
۸۸	.....	حلیمه خاتون:
۸۸	.....	بیرقان
۸۸	.....	اشاره
۸۸	.....	شاهزاده اسماعیل [تصاویر ۲۳۰-۲۳۸]:
۹۰	.....	وشتوه
۹۰	.....	اشاره
۹۰	.....	مسجد جامع پاجنار:
۹۰	.....	شاهزاده هادی:
۹۰	.....	فردو
۹۰	.....	اشاره
۹۰	.....	امامزاده [تصویر ۲۳۹]:
۹۱	.....	باوره
۹۱	.....	اشاره
۹۱	.....	امامزاده [تصاویر ۲۴۱-۲۵۱]:
۹۳	.....	۵ خلیجستان
۹۳	.....	اشاره
۹۳	.....	تَقْرود
۹۳	.....	اشاره
۹۳	.....	شاهزاده طاهر:
۹۴	.....	طایقان
۹۴	.....	خدیجه خاتون
۹۴	.....	اشاره
۹۴	.....	بقعه خدیجه خاتون [تصاویر ۲۵۲-۲۶۳]:
۹۶	.....	شاهزاده ابراهیم:
۹۶	.....	شاهزاده زکریا:

- ۹۶..... خلیج آباد
- ۹۶..... اشاره
- ۹۶..... امامزاده:
- ۹۶..... جناب
- ۹۶..... شاهزاده عباس:
- ۹۶..... قزمشو
- ۹۷..... قلعه چم
- ۹۷..... اشاره
- ۹۷..... شاهزاده عبد الله:
- ۹۷..... حصار سرخ
- ۹۷..... اشاره
- ۹۷..... آقای غائب:
- ۹۷..... راهجرد
- ۹۷..... ۶ ضمیمه
- ۹۷..... اشاره
- ۹۸..... ساریه خاتون
- ۹۸..... اشاره
- ۹۸..... ساریه خاتون:
- ۹۹..... راونج
- ۹۹..... شاهزاده سلیمان:
- ۹۹..... پیر داود:
- ۹۹..... بناهای قدیم محدوده پیشین شهرستان قم
- ۹۹..... خاتمه چند سند مربوط به این مجلد
- ۹۹..... اشاره
- ۱۰۰..... اسناد چهار مدرسه قدیم از مدارس قم در پایان دوره صفوی
- ۱۰۰..... اشاره
- ۱۰۱..... مدرسه فیضیه:
- ۱۰۱..... اشاره
- ۱۰۱..... ۱ وقفنامه نسخ کتب اربعه حدیث که علامی فهامی مولانا محمد کاظم مدرس مدرسه سلطانی قزوین به وکالت نواب دانشمند خان وقف مدرسه آستانه مقدس حضرت معصومه در دار المؤمنین قم نموده بود.
- ۱۰۳..... * مدرسه نجف قلی بیگ:
- ۱۰۳..... اشاره
- ۱۰۳..... ۲ وقفنامه آغاز نسخه‌ای از من لا یحضره الفقیه که آن را نجف قلی بیگ ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه در ۲۲ ج ۲- ۱۰۹۵ بر مدرسه‌ای که خود در دار المؤمنین قم احداث کرده بود وقف نموده است (نسخه شماره ۳۸۸ کتابخانه مدرسه فیضیه قم) با مهر او در پایان.
- ۱۰۴..... * مدرسه مؤمنیه:
- ۱۰۴..... اشاره
- ۱۰۵..... ۳ وقفنامه موقوفات مدرسه مؤمنیه مورخ رمضان ۱۱۱۸ از میرزا محمد مؤمن خان اعتماد الدوله که طی آن یک‌دانگ و نیم از دیه قمرود و دو خان و یک بازار (مشمول بر ۲۲ دکان) را بر مدرسه مزبور وقف داشته است.
- ۱۰۸..... ۴ وکالت‌نامه مورخ ۴ ج ۲- ۱۲۷۹ در مورد دودانگ مشاع از کل شش‌دانگ مزرعه الله قلی بیگ خلجستان قم که از موقوفات مدرسه مؤمنیه بوده است:
- ۱۰۸..... ۵ [مصالحه‌نامه]
- ۱۰۹..... ۶ حکم یوسف بن محمد حسن (آشتیانی)
- ۱۰۹..... * مدرسه خان:
- ۱۰۹..... اشاره
- ۱۱۱..... ۷ وقفنامه مورخ ع ۱- ۱۱۲۲ روی برگ آغاز نسخه «خزائن جواهر القرآن» کتابخانه آستانه قم، مبنی بر وقف همین نسخه با بیست و نه نسخه دیگر بر مدرسه خود در دار المؤمنین قم.

۱۱۲	تصاویر
۱۲۷	فهرس کتاب
۱۲۷	اشاره
۱۲۷	۱- اعلام انسانی
۱۳۹	۲- اعلام جغرافیایی
۱۵۲	۳- کتابها
۱۵۴	۴- ماخذ
۱۶۰	درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

مشخصات کتاب

سرشناسه : مدرسی طباطبائی، حسین، ۱۳۲۰-

عنوان و نام پدیدآور : تربت پاکان: آثار و بناهای قدیم محدوده کنونی دارالمومنین قم/ مدرسی طباطبایی.

مشخصات نشر : [بی جا: بی نا]، ۱۳۳۵ - (قم: مهر قم (چاپخانه).

مشخصات ظاهری : ج.: مصور، نمودار، نمونه.

وضعیت فهرست نویسی : برون سپاری.

یادداشت : کتابنامه.

یادداشت : نمایه.

موضوع : زیارتگاه‌های شیعه -- ایران -- قم

موضوع : قم (استان) -- آثار تاریخی -- مصور

رده بندی کنگره : DSR۲۱۱۳ / م۷۴ ۴ ۱۳۳۵

رده بندی دیویی : ۹۵۵/۱۲۸

شماره کتابشناسی ملی : ۵۰۷۷۵

[مقدمه]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين و صلى الله على سيدنا محمد و آله الطاهرين

پس از مجلد نخستین این کتاب که به وصف مجموعه بنا و تزئینات آستانه قم و تاریخ و اسناد آن اختصاص یافت اینک در

مجلد دوم به معرفی دیگر آثار دوره اسلامی آن شهر می پردازد.

در این مجلد نخست بناها و آثار موجود در شهر قم، و سپس آثار پیرامون شهر و توابع و روستاهای آن شناسانده شده است.

در بخش اول آثار شهر با تقسیم به «مزارات» و «مساجد» و «مدارس» و «دیگر آثار» گروه بندی شده، و در هر یک معرفی بناها

به ترتیب قدمت بوده است. لیکن در بخش دوم با توجه به این که شمار آثار قدیم در مضافات و پیرامون شهر به نسبت کم است

تقسیم به اعتبار بلوکات بوده، و ذیل نام هر روستا همه آثار کهن آن وصف گردیده است.

در آغاز این مجلد چند برگی زیر عنوان «پیش گفتار» درباره محل شهر قدیم قم و برخی اعلام جغرافیایی آن که در مآخذ

قدیم یاد شده است سخن رفته، و در پایان آن در بخشی با عنوان «خاتمه» چند سندی مربوط به این مجلد گذارده شده است.

پس از آن تصاویر مربوط به این مجلد است که در چند مورد شماره‌های آنها ردیف نیست، و این به خاطر آن است که

قسمتی از عکس‌ها که به شکل

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲

«اسلاید» و رنگین بود و چاپ آن با فقدان وسائل و امکانات در قم به چاپخانه‌ای در تهران احاله شده بود تا پایان کار چاپ

متن کتاب و تصاویر که این سطور نوشته و کتاب برای سپردن به صحافی آماده می‌شد به دست نرسید و ناچار از آنها علی‌العجاله چشم‌پوشی شد.

*** در این نوشته تنها به وصف آثاری پرداخت که به‌رحال از نظری ارزش وصف داشت. درمورد دیگر بناها که هیچ‌گونه ارزشی در جهت کار ما نداشت از ذکر نام نیز خودداری شد جز در مورد «مزارات» که به انگیزه‌ای از همگی مقابر و زیارت‌گاه‌های شهر و پیرامون آن یاد گردید.

در نیم‌قرن اخیر نیز چند اثر هنری ارزنده مانند بنا و تزیینات دو مسجد موزه و اعظم قم به‌وجود آمده که بحث درباره آنها از عنوان کار ما در این کتاب بیرون بوده است.

قم - ماه رمضان سال ۱۳۹۶ (ه. ق)

سید حسین مدرسی طباطبایی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳

[فهرست مطالب]

آثار و بناهای قدیم

در محدوده کنونی دار المؤمنین قم

مقدمه ۱

پیش‌گفتار

[۲۸ - ۹]

۱) شهر قدیم ۱۱

۲) رودخانه قم ۱۶

۳) تپه‌های قل درویش ۱۸

۴) نهر سعد ۱۹

۵) مدرسه سورانیک »

۶) میدان میر ۲۰

۷) درب اصفهان ۲۱

۸) دروازه قلعه ۲۲

۹) دروازه کنکان ۲۲

۱۰) زاویه منصور بیک ۲۴

۱۱) «سروز» و «سروزار» ۲۵

۱۲) مقابر قدیم ۲۶

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴

بخش یکم

بناهای قدیم شهر قم

* مزارات و مقابر

شاه جعفر ۳۵

در بهشت (علی بن جعفر) ۴۲

مقابر باغ گنبد سبز ۵۲

سید سربخش ۶۱

شاه احمد قاسم ۶۵

شاهزاده ابراهیم (مزدیجان) ۷۱

شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان) ۷۳

چهل اختران ۷۶

خاک فرج ۸۳

شاه حمزه ۸۸

امامزاده سید ابو احمد ۹۲

بقعه مجاور صحن مزار در بهشت ۹۶

بابامسافر ۹۷

شاه ظهیر ۹۸

شیخ ابا صلت ۱۰۰

مزارات دیگر ۱۰۱

* مساجد

مسجد جمعه (جامع) ۱۰۹

مسجد امام ۱۱۵

مسجد پنجه علی ۱۲۱

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵

مسجد عشقعلی ۱۲۳

* مدارس قدیم

مدرسه غیاثیه ۱۲۷

مدرسه رضویه ۱۳۰

مدرسه جانی خان ۱۳۱

مدرسه فیضیه ۱۳۲

مدرسه دار الشفا ۱۴۰

مدرسه حاجی ۱۴۳

* آثار دیگر

مناره میدان ۱۴۹
وقف نامه قنات ۱۵۲
تیمچه بزرگ ۱۵۴
پل علی خان ۱۵۵
بارو ۱۵۵
آب انبارها ۱۵۶
مطب شفاء الدوله ۱۵۶
بخش دوم
بناهای قدیم در روستاها و بلوکات قم
[۱۶۱-۲۱۲]
* پیرامون شهر
شاهزاده عبد الله ۱۶۱
شاه جمال ۱۶۲
شاه جعفر غریب ۱۶۲
شاه جمال غریب ۱۶۲
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶
قدمگاه کوه خضر ۱۶۳
مسجد صاحب الزمان ۱۶۳
هادی مهدی ۱۶۵
امامزاده حاجی صفر ۱۶۷
* قمروود
سیف آباد ۱۶۸
کوه سفید ۱۶۹
* قنوات
طیب و طاهر ۱۷۰
خدیجه خاتون ۱۷۱
مبارک آباد ۱۷۳
مؤمن آباد ۱۷۳
زالون آباد ۱۷۳
* قهستان و وازکروود
لنگرود ۱۷۵
صرم ۱۷۶

- ورجان ۱۷۷
شاه ابراهیم ۱۷۸
کهک ۱۸۲
ابرجس ۱۸۶
بیدهند ۱۸۷
کرمجگان ۱۸۸
قباد بزن ۱۸۹
میم ۱۸۹
دستگرد ۱۸۹
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷
بیرقان ۱۹۰
وشنوه ۱۹۴
فردو ۱۹۵
باوره ۱۹۵
* خلجستان
تقروود ۲۰۱
طایقان ۲۰۲
خدیجه خاتون ۲۰۲
خلج آباد ۲۰۶
جنداب ۲۰۷
قره سو ۲۰۷
قلعه چم ۲۰۷
حصار سرخ ۲۰۸
راهجرد »
* ضمیمه
ساریه خاتون ۲۰۹
راونج ۲۱۱
خاتمه
چند سند مربوط به این مجلد

[۲۴۳ - ۲۱۳]

اسناد چهار مدرسه قدیم از مدارس قم در پایان دوره صفوی ۲۱۷

* مدرسه فیضیه ۲۱۸

۱) وقف نامه‌ای از نیمه دوم قرن یازدهم ۲۲۰

* مدرسه نجف قلی بیک ۲۲۳

۲) وقف نامه مورخ ۲۲ ج ۲- ۱۰۹۵ ۲۲۴

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸

* مدرسه مؤمنیه ۲۲۵

۳) وقف نامه مورخ رمضان ۱۱۱۸ ۲۲۷

۴) وکالت نامه مورخ ۴ ج ۲- ۱۲۷۹ ۲۳۴

۵) مصالحه نامه مورخ ۲۹ صفر ۱۲۸۲ ۲۳۵

۶) حکم مورخ ج ۲- ۱۲۹۱ ۲۳۵

* مدرسه خان ۲۳۵

۷) وقف نامه مورخ ع ۱- ۱۱۲۳ ۲۴۱

تصاویر- فهارس کتاب

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹

پیش‌گفتار

اشاره

[توضیحی درباره شهر قدیم قم و برخی اعلام جغرافیایی آن]

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱

در کتاب قم و برخی مصادر دیگر پاره‌ای از اماکن قدیم قم نام برده شده که به خاطر دگرگونی شکل شهر در طی قرون، تعیین محل وقوع آنها بر کسانی که در جغرافیای تاریخی شهر مطالعاتی براساس اسناد و مآخذ قدیم نداشته باشند دشوار است. و از این رو در برخی نوشته‌های متأخر خطاهایی شگفت در تطبیق این گونه اعلام جغرافیایی بر ترکیب کنونی شهر دیده می‌شود و به خصوص کسانی که در این کار صرفاً بر ذوقیات و اجتهادات تکیه دارند فرسنگ‌ها از واقع به دور افتاده‌اند. نتیجه مستقیم این نیز، خطا در شناختن بناهای قدیم و تطبیق عباراتی از «کتاب قم» و جز آن به نادرست بر برخی اماکن است که در مآل موجب مزار- سازی‌ها و نسب‌بافی‌ها و اسناد برخی بناهای کهن به دوره‌هایی پیش‌تر یا متأخرتر گردیده است. بنابراین ناگزیر در مقدمه بحث از بناهای قدیم قم باید چند سطری به اجمال از محل وقوع شهر قدیم و برخی اعلام جغرافیایی آن که در کتاب- های قدیم یاد شده است نگاشته شود:

۱- شهر قدیم:

منطقه‌ای که پیش از آمدن اعراب به ایران «قم»- یا معادل آن در زبان فارسی قدیم- خوانده می‌شد پهنه‌ای وسیع بود که از کمیدان و مزدیجان تا ابرستجان

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲

و جمکران را دربرمی گرفت و در میان این منطقه وسیع هفتاد دیه به صورت پراکنده - گویا به سبک مرسوم شهرنشینی آن روزگار - وجود داشت. بارویی بزرگ به رای و همت یزدان فاذاز رئیس دیه ابرستجان گردهاگرد همه دیهات این منطقه - که گویا هریک در حکم کوی و محله‌ای بوده است - کشیده شد که همه را از تعرض غارتگران دیلم نگاهداری می نمود.

در نیمه دوم قرن نخستین هجری اعراب اشعری به قم آمدند و در شش دیه از آن جمله با نام‌های گمر و کمیدان و مالون و قزوان و سکن و جلنبدان فرود آمدند و برای خود شهری جدید در قسمتی از سرزمین قم بنیاد نهادند و بارویی کوچک تر گرد همین قسمت چنان کشیدند که از باغ دولت تا درب نضر رودخانه در میان شهر بود و از این درب تا گمر و سعدآباد در کنار رودخانه بنا گردیده بود. بخش کمیدان را نیز با بارویی مستقل از مزدیجان و جز آن جدا کردند و به این ترتیب شهر جدید اسلامی قم در دو بخش - که یکی «مَمَّجان» یا «مَنیجان» و دیگری «کمیدان» خوانده می شد و میان آن دو، رودخانه فاصل بود - در قسمتی کوچک

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳

از منطقه وسیع مزبور پدید آمد.

«مَمَّجان» یا «مَنیجان» در میان پهنه‌ای وسیع که شهر باستانی قم را تشکیل می داد قرار داشت. شش دیه که با بارویی از این منطقه وسیع جدا شده و شهر اسلامی قم را پدید آورد به صورت کوی‌ها و محلات شهر درآمد. البته برخی از این مناطق مانند «مالون» به صورت کامل و برخی دیگر تا قسمتی در داخل بارو قرار گرفت چنان که قسمتی از اراضی «گمر» از باروی شهر بیرون بود.

از بررسی کتاب قم به درستی آشکار می شود که محل وقوع این شهر درست همین جاست که اکنون در جانب شرق رودخانه بخش یک شهر را تشکیل می دهد.

زیرا «مالون» در جنوب شرقی که مزار احمد بن قاسم در آنجاست و «گمر» در شمال هم اکنون دو حد شمال غربی و جنوب شرقی این بخش شهر است. احمد ابن قاسم در «مقبره» مالون به خاک رفته که به حسب مرسوم در کنار آن منطقه بوده است و اکنون نیز مزار او در کنار این بخش شهر و بیرون از آن است.

دروازه‌های شهر که نمایاننده حدود باروی آن است مانند:

* درب سهلویه در کنار رودخانه، نزدیک پشته‌های سعدآباد گمر

* درب قریه گمر در شمال

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴

* درب ری در شمال شرقی، نزدیک گمر و سعدآباد - یعنی در پیرامون محل و موقع کنونی آن -

* باب شهرستان - گویا پیرامون «میل شهرستان» در بیرون شهر کنونی از جانب شرق - (و به‌رحال حد منطقه شهرستان که مزرعه‌ای است در آن سو)

* درب تلقجار در سر راه سراج در شرق و درب کاشان نیز

* درب مالون در جنوب شرقی

* درب نضر بن عامر اشعری یا درب بریدیا جبانه در جنوب، در اراضی قهپان

* رودخانه که بارو از قهپان تا گمر کنار آن قرار داشته است

همگی دقیقاً حدود بخش یک شهر کنونی قم را تشکیل می دهند که جز در جنوب، محدوده‌ای است که آخرین باروی قم آن

را در میان داشت و از این برمی آید که حدود باروی شهر از قرون نخست تا دوره قاجار جز در جنوب دگرگونی مهمی نیافته است.

محلات و کوی‌های قم چون سروزار (سربازار) و اماکنی چون بابلان

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵

و مسجد جامع عتیق (مسجد امام) و پل بکجه (گویا باجک) بر در مسجد جامع و مشهد حمزه بن موسی به میدان زکریا بن آدم و خانه موسی بن خزر ج که حضرت سستی فاطمه در آن نزول فرمود و سرایی که حضرت علی بن موسی الرضا- علیه السلام- به نقلی در آن فرود آمد و سرای محمد بن حسن بن خالد شنبوله و مسجد رضائیه همه در این میان است.

از این همه برمی آید که شهر قم در قرون نخستین اسلامی در همین محدوده کنونی بخش یک قم در شرق رودخانه قرار داشته و تنها در سوی شرق و جنوب اندکی دامنه‌دارتر بوده که با گسترش سریع و روزافزون قم در این دو سو تا یکی دو سال دیگر شهر به همان حد پیشین خواهد رسید و از آن نیز خواهد گذشت.

* درباره محدوده قدیم شهر قم نکته‌ای باید بر آنچه گفته شد افزود و آن این که: نخستین بار که بارویی گرد شهر اسلامی قم کشیده شد به تصریح کتاب قم در جانب غربی، بارو بر کناره رودخانه بنا شده بود و از این رو بابلان و آستانه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶

مقدس حضرت سستی فاطمه در آن دوره درون باروی شهر بوده است. لیکن این بارو در سال ۲۱۰ در خلافت مأمون ویران گردید و پس از آن نیز تا روزگار تدوین کتاب قم (سال ۳۷۹) سه بار تجدید بنا شد.

آستانه مقدس و مسجد جامع عتیق در قرن ششم بیرون شهر بوده‌اند و این بدان معنی است که وسعت محدوده داخل بارو از جانب غربی در این دوره کمتر از پیش بوده است. بلکه قرائتی نشان می‌دهد که پس از حمله مغول- که شهر آباد و بزرگ قم عهد سلجوقی به دست آنان ویران و قتل عام شد- معموره شهر در قسمتی کوچک از پهنه گسترده پیش محصور گردید.

با این همه نام «پشت‌باره» در مورد کوچه‌ای نزدیک آستانه، و گفته سید عبد‌الکریم بن طاوس درباره مدرسه رضویه دو گواه معتبر و معتمدند بر این که شهر در این جانب هم تا پیرامون کوچه‌های «عشقعلی» و «سید حسن» و «حسین آباد» کنونی امتداد داشته است.

۲- رودخانه قم:

رودخانه قم بنابر آنچه در کتاب قم مصرح است در دوران‌های دور- پیش

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷

از اسلام- در مسیری در شرق شهر اسلامی جاری بوده و آب آن به سوی سراج در شمال شرقی می‌رفته است. سپس به گذشت سالها و روزگارا این مسیر بالا آمده، آب از آن به زیر افتاد و از جانب غرب شهر جریان یافت و آب آن به جانب دیه قمرود روانه شد تا به مرور ایام این مسیر نو رودخانه گردید و پس از آن هرگز تغییر ننمود. آری مدت سی و یک سال مجدداً آبی در مسیر قدیم جریان یافت که آن نیز در روزگار تدوین کتاب قم به کلی از میان رفته بود.

مسیر شرقی همان است که در دوره‌های بعد «رودخانه صفی آباد» خوانده شده و تا به روزگار ما به همین نام شهرت دارد. نام آن در برخی اسناد قدیم از جمله وقف‌نامه شاه بیگم مورخ ۹۲۹ به همین شکل آمده است.

رودخانه قم میان شهر قم (ممجان یا منیجان) و کمیدان جاری بوده است.

در کتاب قم به تصریح آمده که گمر و سعدآباد در یک سوی رودخانه و کمیدان در سوی دیگر بوده است و اکنون نیز رودخانه در منتهای شهر اراضی گمر و کمیدان را در دو کناره رودخانه از یکدیگر جدا می‌کند. آستانه حضرت سنی فاطمه و مسجد جامع عتیق قم نیز در کنار آن بوده‌اند که اکنون نیز بر همان منوال است. همچنین دیگر مشخصاتی که در کتاب قم برای رودخانه شهر یاد می‌شود بر مسیر کنونی تطبیق می‌کند و بس. از این همه برمی‌آید که مسیر رودخانه قم از قرون نخستین تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸

اسلامی تا روزگار ما کمترین تغییری ننموده است.

وصف‌ها و نقشه‌هایی که از قم در سفرنامه‌های خارجی دیده می‌شود از جمله نقشه «آدام اولناریوس» همگی بر این مسیر منطبق است.

۳- تپه‌های قل درویش:

در شرق قم نزدیک مزرعه براوستان تپه‌هایی است که آن را در اصطلاح محلی «قل درویش» (گویا مخفف «قله درویش») می‌نامند. در کتابچه ثبت موقوفات و خالصه‌جات براساس دفاتر قدیم از «قل درویش مشهور به چال‌قلندران» از توابع براوستان یاد می‌شود.

این تپه‌ها آثار آبادانی پیشین دیه براوستان است. در کتاب قم می‌گوید:

«براوستان آن پشته بزرگ است به نزدیک براوستان. اهل آن ناحیت آن را به فارسی «ابرنجان» نام کردند یعنی پشته اهل براوستان. و روایت کنند که براوستان آنجا بوده است که الیوم پشته‌ای است». سپس سبب ویران شدن آبادی پیشین براوستان را نقل می‌کند.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹

براوستان از دیهات نزدیک به قم بوده و هیچ‌گاه جزء شهر اسلامی نبوده است.

۴- نهر سعد:

در کتاب قم چند جا از نهر سعد یاد می‌شود. به گفته آن کتاب این جوی را سعد بن مالک بن احوص اشعری در نزدیک گمر- در شمال شهر- از رودخانه جدا کرد و از میان قسمتی از شهر که در اراضی گمر و پیرامون آن بود (و گذشت که اینها همه درون بارو بوده است) گذراند و به مزرعه‌ای که نزدیک دروازه ری بنا کرده و آن را «سعدآباد» نام داده بود روان ساخت. پس طول مسیر آن از رودخانه بوده است در اراضی گمر تا نزدیک دروازه ری.

۵- مدرسه سورانیک:

در نسخه چاپی کتاب عمده الطالب- از آثار اوائل قرن نهم- از مدرسه سورانیک در کنار باروی قم که ناصرالدین علی بطحانی از نوادگان امام مجتبی در آن مدفون بوده است یاد می‌شود. صاحب انوار المشعشعین به استناد این نوشته حدسیات و اجتهاداتی در انساب برخی امامزادگان و مزارات قم دارد که پذیرفته شده است. پس از او برخی دیگر چه ذوق آزمایی‌ها و تاریخ‌بافی‌ها که براساس این اجتهاد نمودند.

حضرت استاد علامه آقای شبیری زنجانی- از علماء بزرگ قم- که نسخه عمده الطالب خود را با چند نسخه مخطوط مقابله و تصحیح نموده‌اند تذکر فرمودند

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰

که در این اقدام واضح نسخ موجود: نسخه ش ۳۵۲۴ دفتر کتابخانه مسجد اعظم قم (مورخ آغاز رجب ۸۶۲ به خط امام بن جلال کرمانی- برگ ۱۸ پ سطر ۱۱) به جای «بشق قم»، «بشق بم» ذکر شده که با توجه به کرمانی بودن مؤلف آن، به دست دادن چنین نشانی دقیق در مورد «بم» نه «قم» به اعتبار عقلانی نیز نزدیک تر است.

۶- میدان میر:

«میدان میر» در برابر «ستیه» که خانه موسی بن خزرج- میزبان حضرت سنی فاطمه در توقف کوتاه هفده روزه ایشان در قم- بوده نام کامل آن «میدان میر سراج» است که پیش تر به همین نام شناخته می شده . و این میر سراج باید همان «میر سراج الدین علی قمی» از اعظم این ولایت باشد که مدتی به نیابت امیر معصوم صفوی وزارت طهماسب نمود و در روز یکشنبه ۲۷ ع ۲- ۹۸۵ به دست اجلاف و اوباش قم به تحریک بعضی از ملازمانش در مشهد محمود آباد بیرون دروازه کنکان قم کشته شد . او مزرعه قمرود قم را که از بایرات قدیم بود آباد نمود و قناتی چند در سر رودخانه قم احداث کرد . در کتابچه موقوفات و خالصه جات براساس دفاتر قدیم از «مزرعه قمرود میر سراج مشهور به سرآبی»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱

یاد شده است. در خلاصه البلدان از قناتی به نام فردوس «که آن را عالی حضرت سیادت و مرحمت پناه امیر سراج الدین علی موسوی قمی عمزاده والده والد فقیر مصنف احداث کرده» بود سخن می رود. در همین مأخذ از میر سراج دیگری در دوره صفوی یاد می شود که نواده دختری میر سراج پیشین و فرزند میر صفی حسنی طباطبایی اردستانی بوده است . در تذکره همیشه بهار نام و سرگذشت میرزاجانی نواده میر سراج قمی هست .

۷- درب اصفهان:

در کتاب قم از «درب اصفهان» قم که در نزدیک مجرای پیشین رودخانه در شرق شهر قرار داشته است یاد می شود. این درب همان دروازه کاشان است که در آغاز راه کاشان و اصفهان قرار داشت و یاد آن نیز در کتاب قم آمده است . از درب اصفهان در خلاصه التواریخ قاضی احمد قمی و خلاصه البلدان صفی الدین و کتابچه ثبت موقوفات و خلاصه جات و کتاب های دیگر نیز یاد شده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲

۸- دروازه قلعه:

از دروازه های قم در آخرین باروی این شهر که تاکنون قسمت هایی از آن نزدیک همین دروازه باقی و جای خود دروازه نیز مشخص است «دروازه قلعه» است، نام گذاری آن را به خاطر قلعه ای می دانند که افغانان در دوره حکومت خود در این شهر در آنجا ساخته‌اند لیکن این درست نیست چه نام این درب به همین شکل در خلاصه التواریخ- وقایع سال ۹۹۴ آمده و در

خلاصه البلدان نیز یاد گردیده و همان دروازه نوآباد دانسته شده است.

درست آن است که قلعه قدیم قم که بنایی استوار بوده و یاد آن در متون تاریخی قرن‌های نهم و دهم هست در اینجا قرار داشته و دروازه را به مناسبت مجاورت با آن «درب قلعه» نامیده‌اند.

۹- دروازه کنکان:

درب کنکان (به کسر دو حرف نخست) که نام آن به همین شکل در دو جای خلاصه التواریخ و در گلستان هنر و پیش از آن دو در تاریخ کبیر جعفری و مطلع

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳

سعدین سمرقندی و احسن التواریخ روملو و برخی جاهای دیگر، و به صورت «درب کهنکان»، در نسخه‌ای از خلاصه التواریخ آمده، یکی از پنج دروازه قم بوده است. چهار دروازه دیگر یکی دروازه ساوه در غرب و دیگری درب اصفهان در جنوب محدوده آن روز شهر و سومی درب ری در شمال و چهارمی درب قلعه در جنوب غربی بوده، و این درب پنجمین بوده است که طبعاً هیچ‌یک از آن درب‌های دیگر که در خلاصه التواریخ مذکور است نمی‌توانست باشد. خانقاه از میان‌رفته خواجه علی صفی و زاویه آقا کمال الدین حسین مسیبی و باغ آن و مشهد محمود آباد بیرون این درب قرار داشته‌اند.

محمودآباد و اراضی پیر مشهد نزدیک آن و اراضی زاویه همه اکنون در شرق شهر مشخص است و با در نظر گرفتن این نشانی‌ها حدود تقریبی محل وقوع درب مزبور آشکار می‌گردد. بنابراین آنچه در کتاب قم در قرن نهم احتمال داده شده است که این درب همان دروازه کاشان باشد نادرست است چه قاضی احمد از آن با نام «دروازه اصفهان» در خلاصه التواریخ یاد می‌کند. نامی که دانستیم آن درب تا قرن اخیر بدان شناخته می‌شده است. گذشته از این، نشانی‌های پیش

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴

نیز بر دروازه کاشان شهر قابل انطباق نیست.

«کهنه» با «ها» ی غیر ملفوظ از مزارع براوستان در شرق قم بوده و هست.

پسوند «کان» و «گان» و «جان» و «قان» در نام بیش‌تر توابع قم دیده می‌شود.

پیداست که این درب چون در برابر مزرعه مزبور قرار داشته است به این نام خوانده می‌شده چنان‌که نظائر آن (در نام گذاری دروازه به نام قریه یا مزرعه مجاور آن) در کتاب قم به تکرار دیده می‌شود.

۱۰- زاویه منصور بیگ:

زاویه حسینی (منسوب به بانی آن آقا کمال الدین حسین مسیبی) یا زاویه بیگمی (منسوب به واقف باغ آن شاه بیگی بیگم) که بیرون درب کنکان قم بوده، همان است که اکنون با مزرعه قلاور در شرق شهر در آغاز ملک شهرستان قرار دارد.

جز آن در خلاصه التواریخ، وقایع سال ۹۰۸ از زاویه‌ای به نام «زاویه منصور بیگ چمشگزکی» یاد می‌شود که در سر راه قم به همدان و به طبع در جانب غربی شهر قرار داشته است. در کتابچه ثبت موقوفات و خالصه‌جات براساس دفاتر قدیم از «مزرعه زاویه منصور بیگ» که موقوفه آستانه قم بوده است پس از باغ زاویه بیگمی یاد می‌کند. با در گرفتن این دو نشانی دانسته می‌شود که زاویه منصور بیگ در همان‌جا بوده است که تا روزگار ما به نام زمین‌های زاویه و گردن شتر خوانده می‌شده و

موقوفه آستانه بوده و اکنون زیر ابنیه ایستگاه راه آهن این شهر قرار گرفته است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵

۱۱- «سروز» و «سروزار»:

«سیروز» و «سیروزار» نام دو محله از محلات قم بوده است. در کتاب قم می نویسد: «وز چوبی است که بدان قسمت آب می کنند». این نام در سندی مورخ ع ۱- ۸۹۱ که متن آن را در بحث از مناره میدان شهر خواهیم دید به صورت «سروزن» آمده است. نگارنده خلاصه البلدان این نام را معادل «بالاشهر» و «سرآبی» گرفته و آن را نام یک سوی شهر دانسته است. او می نویسد: «.. بعد از آن بعضی از این محلات شهر را که مقسم آب بوده «سروز» نام نهادند به جهت آن که «وزن» چوبی را گویند که بدان قسمت آب نمایند و در نهرا جایی که مقسم آب باشد نصب کنند و چون در قدیم در آن محلات به جهت قسمت آب «وزن» بوده لهذا به «سروزن» معروف شدند و در بعضی محلات دیگر که آب از محلات «سروز» به آنجا جاری می شد پایین شهر وزیرشهر خواندند و باز هریک از محلات «سروز» و «زیر شهر» را کوچه های علی حده است که هریک به اسمی خاص خوانده می شود».

این نام اکنون در استعمال کشاورزان قم و پیرامون آن به همین شکل بر هر نقطه از رودخانه که آب از آنجا به نهراهای گوناگون تقسیم می شده است گفته می شود از جمله بر محل تقسیم انهار شهر و محل تقسیم انهار محال قمرود، جز آن که در تحریرات دیوانی دوره های اخیر به این پندار که آن از اصلاح «وضع و تقسیم آب» گرفته شده است «سر وضع آب» می نوشته و می نویسند.

تردیدی نیست که «سروزار» همان جاست که اکنون به «سربازار» شهرت

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶

دارد و در نزدیک میدان کهنه شهر قرار گرفته است. از سند مورخ ع ۱- ۸۹۱ برمی آید که محله «دوقفیزآباد» جزء محلات «سروز» بوده، و از اسناد و قبالات قدیم و سفرنامه قم افضل الملک برمی آید که دو محله «عشقلی» و «تکیه سید حسن»- که هردو هم اکنون با همین نامها معروف، و در قدیم جزء نقاط بالای شهر بوده اند- از محله «دوقفیزآباد» به شمار می رفته اند. با این نشانی ها حدود منطقه «سروز» نیز مشخص، و مطلبی که از خلاصه البلدان نقل شد کاملاً تأیید می شود.

۱۲- مقابر قدیم:

در سیاحت نامه شاردن می نویسد: «اطراف قم را باغها فرا گرفته است به علاوه باغهای بزرگی نیز در آن سوی رودخانه دیده می شود. در یکی از باغهای این حدود مقبره رستم خان از سلسله سلاطین گرجستان مشاهده می شود.

این پادشاه برای نیل به سلطنت آن سامان به آیین اسلام گروید. این باغ از گردشگاههای عادی مردم قم به شمار می رود».

این شخص باید همان رستم خان والی گرجستان باشد که محمد طه حسینی طباطبایی تحفه سامی خود را در اخلاق به روش شیعی در ۸ ذ ح- ۱۰۵۱ به نام او ساخته است. جای قبر او اکنون دانسته نیست که کجاست. ظاهر گفته سفرنامه نویسان آن است که مدفن او در یکی از باغهای آن سوی رودخانه بوده

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷

وگرنه اگر جمله «این حدود» اشاره به گرداگرد قم و نه تنها آن سوی رودخانه بود بقعه واقع در باغ مجاور مزار در بهشت (کنار راه قدیم قم به کاشان) که نزدیک مقابر امراء خاندان علی صفی و سبک بنای آن صفوی است می توانست به عنوان یکی از محل های احتمالی برای خاکجای این شخص تصور گردد.

اصولا- جز بزرگان و مقدسان مذهبی و روحانی که مدفن آنان- به خاطر تبرک جستن مردمان به زیارت تربتشان- بیش تر مشخص، و جای آن با گذشت زمان و حوادث آن معلوم و معین مانده است، قبور دیگران معمولا پس از گذشتن روزگار بزرگی و حرمتشان به دست فراموشی سپرده می شود. از این رو در قم نیز از آن همه بزرگان و امراء که از قرن دهم به بعد در خاک آن جا گرفته اند تنها قبر پادشاهان صفوی و قاجار مشخص است و از شاهزادگان و رجال قاجاری هم تنها قبور آن عده که در اواخر این دوره در بقاع دو صحن به خاک رفته اند. وگرنه حتی محل دقیق مدفن شاهزاده فاضل و صاحب اثری چون جهانگیر میرزا قاجار فرزند عباس میرزا نایب السلطنه- که سالیانی مجاور قم بوده و در این شهر کاروانسرای بنیاد نموده

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸

و در سرگذشت او نوشته اند که پس از درگذشت به سال ۱۲۶۹ در قم در عمارتی که خود در زندگی ساخته بود به خاک سپرده شده - دانسته نیست که کجاست یا بر من پوشیده مانده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹

آثار و بناهای قدیم

در محدوده کنونی دار المؤمنین قم

در دو بخش:

بخش یکم- بناهای قدیم شهر قم

بخش دوم- بناهای قدیم در روستاها و بلوکات قم

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱

بخش یکم بناهای قدیم شهر قم

اشاره

(۱) مزارات و مقابر

(۲) مساجد

(۳) مدارس قدیم

(۴) آثار دیگر

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳

۱ مزارات و مقابر

اشاره

اشاره

مزار «شاه جعفر» (شاهزاده جعفر) در مزدیجان از کهن‌ترین مزارات این شهر، و به نوشته کتابه بنا و مرقد خاکجای مردی از نوادگان امام کاظم (ع) است.

نمای بیرونی بنا هشت‌ضلعی با گنبد برجی هرمی هشت‌ترکی آجری است که پیش‌تر با پوششی از کاشی فیروزه‌ای آراسته بوده و اکنون جز قسمتی بسیار کم در نوک گنبد همه کاشی‌ها فرو ریخته است. درون بنا با بلندی پیرامون ده متر نخست چهار گوشه با صفه‌ای در جنوب و سه درگاه ورود در سه سوی دیگر است که در بالا- با پیش آمدن گوشوارها به شکل هشت گوشه درآمده و سپس با فاصله کتیبه سراسری، شانزده ضلعی و آن‌گاه سقف گنبدی بناست.

در این مزار تاریخ ۶۶۵ و ۶۶۷ بر کاشی‌های مرقد هست که نمودار سال بنای بقعه نتواند بود لیکن بنای اصل بقعه می‌تواند از همین قرن باشد. درگاه اصلی ورود آن از شمال است که از بیرون با فاصله سردر و راهروی بدان می-

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶

رسند. بنای این سردر و راهرو متأخرتر از بنای اصل بقعه است لیکن آن نیز قدیم است.

تزیینات

اساس کلی تزیین در این بنا کننده کاری ظریف گچی بر پوشش بدنه از میان سقف تا نزدیک سطح زمین است. سقف از نقطه مرکزی تا بالای بدنه‌های شانزده- گانه قاعده آن با گچ‌بری «ملاط سازی» رنگین آراسته شده که جز گردی میان، پنج ردیف اشکال هندسی به سبکی زیبا پدید آورده است. زیر این قسمت میان سقف و بدنه‌ها، کمربندی از نقش‌ونگار گچ‌بری شده و گرداگرد بدنه‌ها را نیز حاشیه‌ای گچ‌بری همان‌گونه- پیوسته و سراسری فرا گرفته است.

زیر بدنه‌ها کتابه سراسری بنا به خط ثلث گچ‌بری شده جز آن‌که چون خط برجسته نبوده است نیمه دوم مشتمل بر نام بانی و تاریخ بنا- به سبکی مشکوک- محو و ساییده شده و خوانده نمی‌شود لیکن ریشه حروف برخی کلمات مشخص است و شاید از فاصله نزدیک‌تر و با لمس پستی‌ها و بلندی‌های بازمانده بتوان متن آن نیمه را نیز تا حدودی خواند.

چنین است آن مقدار از متن کتیبه که خوانده می‌شود:

[زاویه شمال غربی:] ذکر الله اعلى - (هذا) مشهد الطاهر المطهر جعفر بن موسی الکاظم (بن جع) فر الصادق بن محمد الباقر بن علی زین العابدین (بن) الامام الشهدید حسین بن امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه الصلاة.

[زاویه جنوب شرقی:] امر ببناء هذه العمارة (المنورة) و الروضة المقدسة ... الدنيا و الدین ..

زیر کتیبه گرداگرد صفه‌ها و گوشوارها با زنجیره‌ای ظریف از نقش‌ونگار آراسته شده و لچکی‌ها و قوسی‌ها و بدنه تا نزدیک سطح زمین مانند بدنه‌های قسمت شانزده ضلعی پوشیده از کننده کاری‌های گچی است. با این تذکر که کننده کاری‌ها

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷

همه با نقش‌ونگار است و برخلاف بناهای مشابه- جز یکی دو مورد در بدنه راست محراب که نام «علی» در میان آرایش‌ها گنجانیده شده- تزیین با نام‌های مقدس دیده نمی‌شود و این خود پیش‌تر بودن تاریخ بنای آن را تأیید می‌کند.

در محراب بنا دو قطعه کاشی خشتی لعابی و نه‌چندان کهن، بقایای کتیبه‌ای در این مزار بر دیوار نصب است. متن این دو قطعه به ثلث سیاه چنین است:

محمد (الب) اقر بن الامام علی زین العابدین بن الامام حسین بن علی بن ابو طالب علیهم السلام

در سردر راهرو مزار از سوی شمال کتبه‌ای از کاشی معرق نصب بود که به موزه آستانه قم منتقل شده است با این متن:
تجدید عمارت این درگاه مشهد مقدس منور زبده الاعیان غازی پیر قلی نموده است. ۹۴۲.

مرقد

مرقد امام‌زاده در میان بنا با بلندی پیرامون یک متر و درازا و پهنای تقریبی ۱/۶۰ در ۲/۶۰ اکنون پوشیده از کاشی‌های خشتی فیروزه‌ای نو است لیکن پیش‌تر روی مرقد در میان، چند قطعه کاشی زرفام قرن هفتم به عنوان لوح مزار بوده که در اوائل قرن حاضر ربوده شده است. گرداگرد این لوح در سه طرف (بالا و دو سو) کتبه‌ای دیگر از کاشی فیروزه‌فام بوده است مشتمل بر نام و نسب مدفون که چند قطعه آن نیز در دست نیست و باقی‌مانده را پس از ربوده شدن لوح مزبور در سر درگاه ورود نصب نموده بوده‌اند که اکنون به موزه آستانه قم منتقل شده است. این کتبه به ثلث برجسته با لبه‌ای از نقش‌ونگار است که این لبه در کناره سطح روی مرقد قرار می‌گرفته و خشت‌های زوایا دو لبه است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸

چنین است متن ۱۲ قطعه خشت بازمانده از این کتیبه که در موزه آستانه برخی خشت‌ها پس‌وپیش نصب شده است:

[طرف راست لوح مرقد:] ذکر الله اعلی / هذا مشهد طاهر / المطهر الشهد جعفر /

[بالای لوح:] بن اما / [م موسی کاظم] / بن امام جعفر صادق / [بن امام محمد با] / قر بن امام علی زین / [لعابدین بن اما / م حسین بن امام / مطلق امیر /

[طرف چپ:] [المؤمنین سید وصیین / [...] / صلوات الله علیه اجمعین / فی تاریخ محرم سبع و ستین و ستمائنه.]

بدنه مرقد سراسر و از چهار سو با کاشی‌های کوکبی همین دوره- و در فواصل آنها کاشی ساده فیروزه‌ای چهارپر به سبک مرسوم در همه موارد مشابه- آراسته بوده است. این کاشی‌ها نیز به نقل آگاهان محل چند ده سال پیش مورد دستبرد قرار گرفته و آنچه از این جمله در بدنه مرقد برجای مانده چنین است:

I

بدنه شرقی میان کاشی‌های خشتی نو قطعه‌ای مرکب از سه ردیف کاشی هشت گوشه زمینه قهوه‌ای و لاجوردی، در هر ردیف سه قطعه و در فواصل آنها چهار قطعه کاشی فیروزه‌ای ساده چهارپر. متن کتیبه‌ها گل و بوته و گرداگرد حاشیه‌ای از آیات قرآنی است. چنین است متن کتبه‌های حواشی قطعات بازمانده این بدنه به ترتیب افقی از ردیف بالا- و از سوی راست (نخستین قطعه این ردیف نیز از میان رفته است):

۱- أَمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ ... رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹

سُلْطَانًا نَصِيرًا .

۲- ... عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ ..

۳- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ (تا پایان سوره) .

۴- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ (تا پایان سوره) فی شهر سنه خمس و ستین و ستمائنه. صدق الله العظيم و صدق ...

۵- .. عَلِيمٌ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ (تا پایان آیه) .

۶- .. الْبَلَدِ وَالْوَالِدِ وَمَا وَلَدَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ .

۷- .. وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ ..

۸- وَثَمُودَ الَّذِينَ جَاءُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ وَفِرْعَوْنَ ..

بنابراین خشت میانه که خوشبختانه کاملاً سالم است تاریخ ۶۶۵ دارد.

II

در بدنه جنوبی قطعه‌ای مرکب از سه ردیف، در هر ردیف پنج خشت به همان شرح که در وصف کاشی‌های بدنه شرقی

گذشت. ردیف میان از این سه سالم است با این کتابه‌ها در حواشی به ترتیب یادشده پیش (از سوی راست):

۱- سوره نصر

۲- سوره مطففین

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰

۳- قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا (تا پایان آیه)

۴- إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا (تا پایان آیه) .

۵- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ (تا پایان آیه) .

در ردیف پایین در یک خشت سوره فلق و در دیگری عبارت «الْإِنْسَانُ مَا لَهَا يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ» از سوره زلزال ، و به همین ترتیب

آیات و سوری دیگر در حواشی خشت‌های دیگر این ردیف و ردیف بالا خوانده می‌شود.

III

در بدنه غربی قطعه‌ای مرکب از دو ردیف، در هر ردیف سه خشت به شرح پیش با این کتابه‌ها به همان گونه:

۱- فَضَرَبْنَا عَلَىٰ آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا (تا) عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ .

۲- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَىٰ عَبْدِهِ الْكِتَابَ .

۳- .. آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ .

تمه آن در خشت هفتم بدنه شرقی بود.

۴- .. وَلَا يُؤَدُّه حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ .

۵- وَ أَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَ جَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱

تَحْتِهِمْ ..

۶- يُفَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًّا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ .

VI

در بدنه شمالی روبه‌روی درگاه ورود اصلی چیزی از این خشت‌ها دیده نمی‌شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲

در بهشت (علی بن جعفر) [تصاویر ۱۶-۴۲]

اشاره

مزار علی بن جعفر مشهور به «در بهشت»- که از آن و کاشی‌های نفیس مرقد و محراب و ازاره و درگاه آن در بسیاری از مآخذ داخلی و خارجی یاد شده- در شرق شهر بیرون دروازه کاشان قرار دارد. آن را تربت «علی بن جعفر عریضی» فرزند امام صادق-ع- می‌پندارند و نمی‌تواند بود و مبنی آن است که خاکجای نواده وی «علی بن حسن بن عیسی علوی عریضی» است که همراه پدر خود از مدینه به قم آمده و یکی از درب‌های این شهر به نام او بوده و دور نیست که از این درب به زیارت تربت او می‌رفته‌اند. لیکن درب مزبور نزدیک نهر سعد بوده و گذشت که مسیر آن نهر در شمال شهر بوده است بنابراین مزار او را نیز باید در همان محدوده جست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳

در کتاب قم از قبه «علی بن عیسی طلحی» نزدیک دروازه اصفهان که رود- خانه قم در «ایام القدیم» از بالای آن جریان داشته است یاد می‌شود. گذشت که دروازه اصفهان همین دروازه کاشان و مسیر پیشین رودخانه همان مجرای صفی آباد بوده، بنابراین آن قبه در پیرامون همین جا قرار داشته است.

*** بنا و تزینات بقعه در بهشت در نیمه نخستین قرن هشتم است. بقعه به دستور عطا ملک میر محمد حسنی بنیاد و با گچ‌بری‌های رنگین آراسته شده، و کار بنا و تکمیل و تزئین آن در سال ۷۴۰ پایان گرفته است. پیوسته به آن در سوی شرق، بنایی «مقصوره» مانند است که چندان کهن نیست. برابر درگاه اصلی ورود مزار از شمال نیز ایوانی است که بنا و تزئین آن از نیمه دوم قرن گذشته است.

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد برجی هرمی دوازده‌ترکی، و نمای درون با بلندی پیرامون ده متر نخست چهار گوشه با صفحه‌ای در هرسو است که پس از دو متر و اند در بالای کتیبه سراسری زیرین با پیش آمدن گوشوارها به صورت هشت ضلعی، و سپس با فاصله کتیبه سراسری دیگر به شکل شانزده ضلعی (با دوازده نما و چهار نورگیر) درآمده و پس از آن سقف گنبدی بناست.

صفه جنوبی به شکل محراب و سه صفه دیگر درگاه ورود است لیکن درگاه اصلی صفه شمالی است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴

تزینات

سقف و بدنه این بنا تا بالای ازاره کاشی کاری با گچ‌بری رنگین آراسته شده است.

در نقطه مرکزی سقف دایره‌ای از نقش‌ونگار و گرداگرد آن میان دو حاشیه زنجیره‌ای کتابه‌ای است با این متن:

لا اله الا الله الملك الحق العدل المبين محمد رسول الله صادق الوعد الامين على ولي الله امير المؤمنين

بدنه سقف گرداگرد دایره مزبور با اشکال هندسی گچ‌بری شده رنگین به شکلی زیبا آراسته شده که درون آنها نیز کنده‌کاری «ملاط سازی» گچی از نقش و نگار، و ردیف میانه اشکال مزبور هشت ستاره پنج‌پر است که میان هریک ترنجی است مشتمل بر صلوات کبیر این گونه:

اللهم صل على المصطفى محمد / و المرتضى على / و البتول فاطمه و السبطین / الحسن و الحسين و زين العباد على / و الباقر محمد و الصادق جعفر / و الکاظم موسى و الرضا على / و التقي محمد و النقي على / و الزکی العسکری و الحجة القائم المهدي پایین این قسمت مقرنسی سراسری در سه ردیف، و پس از آن بدنه‌های شانزده گانه است که گرداگرد و لچکی‌های همه و اسپر هشت بدنه نقش و نگار گچ-بری شده رنگین، و اسپر چهار بدنه مقرنس، و چهار بدنه دیگر نورگیر است که هریک با مشبکی گچی پوشانیده شده است.

زیر بدنه‌های مزبور با فاصله حاشیه‌ای زنجیره‌ای و ظریف یکی از دو کتیبه سراسری بنا در آغاز قسمت هشت ضلعی به ثلث در زمینه نقش و نگار با این متن خوانده می‌شود:

امر بتجدید عمارة المشهد المقدس مضجع الامامين السیدین المعصومین المظلومین الطاهرین ابی الحسن علی بن جعفر الصادق و ابی جعفر محمد بن موسی الکاظم صلوات الله

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵

عليهما المولى المرتضى الاعظم صاحب الاعدل الاحسب الانسب علاء الحق و الدنيا و الدين جلال الاسلام و المسلمین عطا ملک المير محمد الحسنی اعز الله فی الدارين.

زیر کتیبه، لچکی‌ها و گرداگرد صغه‌ها و گوشوارها با نقش و نگار گچ‌بری ظریف و رنگین آراسته شده و دو قوسی هر گوشوار نیز به همان ترتیب گچ‌بری رنگین است و قوسی‌های صغه‌ها هم شاید پیش‌تر چنین بوده لیکن اکنون پوشش درون صغه‌ها مقرنس است که از دوره قاجار مانده و طرح نقاشی شده در زوایای هشت گانه بنا-در فاصله صغه‌ها و گوشوارها- نیز از همین دوره است.

آرایش لچکی‌ها چنان که گفته شد همه نقش و نگار است و تنها در دو لچکی پیشانی محراب این عبارت میان دو ترنج گنجانیده شده است:

بنده این معصومان- پهلوان کرد میر

زیر گوشوارها با فاصله حاشیه‌ای گچ‌بری به شکلی خاص، کتیبه سراسری دوم به خط ثلث در زمینه نقش و نگار گچ‌بری شده که متن آن سوره دهر است.

این کتیبه از سوی راست در گاه اصلی ورود بنا در شمال آغاز شده و گرداگرد بنا و داخل صغه‌ها را دور زده، با آیه نهم آن سوره در همین درگاه پایان گرفته است.

جز آن که در صغه‌ها کتیبه آسیب دیده و در صغه جنوبی قسمتی از آن که در اسپر محراب کتیبه بوده است (عبارت: «سل و اغلالا و سعیرا. ان الابرار یشربون م») از آیات ۴-۵ آن سوره) از میان رفته است.

زیر این کتیبه تا بالای ازاره کاشی‌کاری که پیرامون یک متر است اکنون سفید کاری گچی است لیکن پیش‌تر بی‌تردید با گچ‌بری یا به گونه‌ای دیگر آراسته بوده است. در این قسمت هشت طاقچه گچ‌بری زیبا در چهار زاویه بنا دیده می‌شود که جز یکی همگی دارای کتیبه‌ای در حواشی طاقچه هستند. چنین است متن این

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶

کتابه‌ها که میان دو خط برجسته در دو سو گچ‌بری شده به ترتیب از طاقچه سوی راست درگاه اصلی ورود از شمال، گرداگرد تا طاقچه سوی چپ همین درگاه:

۱- [نخستین طاقچه کنار درگاه از سوی راست کتیبه‌ای ندارد]

۲- [دومین طاقچه از میان رفته و اکنون روی آن را با حفظ صورت گچ کشیده‌اند و دور نیست قسمتی از گچ‌بری‌ها زیر پوشش گچ جدید باقی باشد]

۳- بنده علی مسعود دوازده من روغن چراغ نذر کرد که هر ساله برساند و اخوه عماد سی من. عاقبت‌شان محمود باد.

۴-

الیکم کل مکرمه تؤل اذا ما قیل جدکم رسول

ابوکم خیر من ركب المطایا و امکم المعظمه

۵-

.....البتول

و فیکم انزل القرآن حقا فذاک الفخر و الفضل الجمیل

۶- بخدمتکم تشرف جبرئیل

علی و ابنه و فخران و اللحجه و موسی و طهراه و بران و الحجه

۷-

ائمه هذا الخلق بعد محمد مودتهم فرض و اقوالهم حجه

فی سلخ ربیع آخر سنه اربعین و سبعمائه.

۸- دو عاگوی مردان بهرام قزینی.

زیر این قسمت ازاره بنا به بلندی یک متر و اند با کاشی‌های خشتی نو پوشیده شده است. لیکن پیش‌تر سراسر ازاره آراسته به کاشی‌های کوبی زرفام هشت پر قرن هشتم بوده که اکنون همه به موزه آستانه قم منتقل شده است. شمار این کاشی‌ها به طبع چندین صد قطعه است که از آن جمله چند قطعه را در تالار موزه به نمایش گذارده‌اند. متن همه آنها نقش‌ونگار و گل و بوته، و گاه در میان

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷

نقش آیه‌ای کوتاه یا کلماتی از قرآن کریم با سبک‌هایی خاص، و در لبه هر یک گرداگرد کتابه‌ای است از سور کوچک یا آیات قرآنی یا روایات مذهبی و یا ایات فارسی. و برخی از آنها رقم و تاریخ نیز دارد که نمونه را به ذکر یک رقم کامل از آن جمله اکتفا می‌رود:

کته عاشر ربیع الاخر سنه ثمان و ثلاثین و سبعمائه بمقام کاشان بکارخانه سید الساده سید رکن الدین محمد ابن المرحوم سید زین الدین علی الغضائری. عمل استاد الاجل المحترم استاد جمال نقاش .

صفه جنوبی که محراب مزار شمرده می‌شود با کاشی‌های زرفام این دوره آراسته بوده است. این کاشی‌ها در ۴۵ قطعه به شکل محراب بوده که چند دانه آن ربوده شده و به موزه‌های بیرون از کشور رفته و باقی‌مانده به موزه ایران باستان منتقل شده و در تالار آثار اسلامی آن نصب گردیده است (شماره ۳۲۷۰) تصویر این محراب که اکنون جای خالی قطعات ربوده‌شده آن را نیز با قطعاتی هم شکل پر کرده‌اند در برخی جاها از جمله تعلیقات عرائس الجواهر گذارده شده و رقم پایان کتیبه گرداگرد آن

چنین است:

کتب فی غره رمضان سنه اربع و ثلاثین و سبعمائئه. عمل العبد یوسف بن علی بن ابی طاهر

مرقد

سطح و بدنه مرقد امام زاده در میان بنا پیش تر با کاشی - هایی از همین نوع آراسته بوده که اکنون همه آنها به موزه آستانه قم منتقل گردیده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸

روی مرقد شش قطعه خشت کاشی ۷۵* ۷۰ (س، م) به صورت دو لوح قبر بوده که گرداگرد آن در چهار سو میان دو حاشیه برجسته از نقش و نگار، آیه الکرسی تا «فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ» نوشته شده و متن دو خشت بالای لوح نقش و نگار، و متن چهار خشت دیگر نام مدفون است این چنین:

[راست:] هذا الضريح الشريف و المرقد المنيف للامام الطاهر محمد ابن الامام المعصوم موسى الكاظم ابن الامام المعصوم جعفر الصادق ابن الامام المعصوم محمد الباقر ابن الامام المعصوم السجاد علی زین العابدین ابن الامام المعصوم الشهيد المظلوم ابا عبد الله الحسين ابن الامام المعصوم الشهيد الامیر المؤمنین ابی الحسن علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین.

[چپ:] هذا المرقد و المزار المتبرک للامام المعصوم المظلوم الراوی علی العریضی ابن المولانا و السیدنا الامام المعصوم جعفر الصادق ابن الامام المعصوم محمد الباقر ابن الامام المعصوم السجاد علی زین العابدین بن الامام المعصوم الشهيد المظلوم ابا عبد الله الحسين ابن الامام المعصوم الشهيد الامیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین.

چهار بدنه مرقد نیز با کاشی های زرفام از همان گونه آراسته بوده که شمار آنها نزدیک به یک صد و بیست خشت می بوده و اکنون چندتایی نیست و برخی نیز شکسته است و در مجموع پیرامون یک صد قطعه بر جای مانده است. کتابه این کاشی ها در زمینه گل و بوته به ثلث برجسته سوره یاسین است تا آیه بیست و هفتم.

این خشت ها در بدنه مرقد در چهار ردیف نصب بوده که ردیف نخست

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹

جز سوره یاسین در متن، در لبه بالا - کتابه سراسری دیگری دارد که بر آن به ثلث در زمینه سفید نخست آیه «شَهَدَ اللَّهُ ..» و سپس «أَمَّنَ الرَّسُولُ ..» تا پایان نوشته شده و پس از آن خوانده می شود:

«صدق الله العظيم و صدق رسولنا الکریم و نحن علی ذلك من الشاهدين و المؤمنین و به موقنین.

امر بتجدید هذین الضریحین الشریفین صاحب المعظم البهلوان زین الدوله و الدین حاجی علی .. تقبل الله تعالی منه. کتبه و عمله احقر عباد الله الغنی ابو محمد الحسین بن المرتضی بن محمد بن احمد الحسینی الما ... غفر الله ذنوبه و ستر عیوبه و عطر بنسیم الرحمه تراب النبی محمد و عترته الطیبین الط [اهرین]

چند قطعه خشت کتیبه دار دیگر از مزار در بهشت در موزه آستانه قم هست که جای آنها به طور دقیق دانسته نیست و می تواند بود که پیش تر محراب یا درگاه ورود یا روی مرقد را زینت می داده اند:

۱- کتیبه ای مشتمل بر آیه «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِتُدْلُوکَ الشَّمْسِ» تا «مَقَاماً مَحْمُوداً» با لبه نقش و نگار که گویا در بالای محراب از سه سو نصب بوده و دو خشت دو زاویه آن دو لبه است. در چهارده خشت، و دو خشت دیگر نیز داشته که در دست نیست.

۲- کتیبه‌ای مشتمل بر صلوات کبیر بدون لبه در ۱۶ خشت، و یک خشت آن هم نیست و از سه خشت دیگر تنها قسمتی در دست است. پس همه کتیبه ۲۰ خشت بوده و در موزه دو قسمت خشت چهارم را پس و پیش نصب کرده‌اند.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰

۳- هشت خشت بزرگ، لبه‌دار با زمینه نقش‌ونگار و گل و بوته مورخ رجب ۷۱۸. روی شش خشت نخستین عباراتی از سوره یاسین به این شرح خوانده می‌شود و از آن برمی‌آید که متن کتیبه همین سوره بوده است تا پایان:

قَالَ يَا لَيْتَ / قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا / جَمِيعَ لَدَيْنَا / إِذْ جَاءَهَا الْمُرُ / إِنَّكَ لِمِنَ الْمُرُ / وَنَ أَلَمْ يَرَوْا كَمْ

خشت‌های پایان مشتمل بر تاریخ و رقم بوده که تنها دو خشت متضمن تاریخ برجای مانده است این گونه:

رجب الاصم سنه ثمان عشر و سبعمائه. عمل

سرود ورود

پیشاپیش در گاه اصلی ورود مزار از شمال ایوانی است به بلندی پیرامون هفت متر که اصل بنای آن شاید از تعمیر دوره فتحعلی شاه برجای مانده باشد. سقف ایوان مقرنس و لچکی‌های پیشانی و بدنه آن تا زیر مقرنس کاشی‌کاری است. این کاشی‌کاری از نیمه دوم قرن گذشته است که سی و اند سال پیش مرمت شده، و در ورود مزار از این درگاه نیز از همان قرن است.

بر جبهه درگاه ورود که میان این ایوان قرار دارد بالای کتیبه گرداگرد درگاه در چهار سطر نخست کلمه «یا الله» و سپس سوره توحید و آن‌گاه این عبارات نوشته شده است:

«در عهد دولت پادشاه اسلامیان پناه ناصر الدین شاه قاجار خلد الله ملکه و سلطانه مرقوم شد. و انا اقل العباد خیرا و اکثرهم عصی السید محمد الشهیر بمیرزا بزرگ غفر الله له و لوالدیه، و اهتمام استاد ماهر بل فی عصره نادر حضرت کربلانی محمد طاهر قصاب. تمام شد فی ۱۲۶۹»

کتابه گرداگرد درگاه آیه الكرسي تا «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» است که در تربت پاکان؛ ج ۲؛ ص ۵۰

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۱

پایان عبارت «بنا و بانی و کاتب التماس دعا دارند»، و زیر آن میان ترنجی آیه «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» خوانده می‌شود. گرداگرد این کتیبه در فاصله میان آن تا بغله‌های درگاه در ترنج‌هایی نام‌های معصومان کتیبه شده است.

بر دو بغله درگاه از بالای قوسی‌ها تا پایین ابیاتی به نستعلیق کتیبه شده که از سوی چپ با جمله «لا اله الا الله الملك الحق المبين. اشهد ان محمدا رسول الله عليا ولي الله» آغاز می‌شود. ابیات در چند بحر و با چند قافیه و بسیار سست است با تخلص‌های انجم و مجرم، و با تاریخ سال ۱۲۶۸ در میان.

کتیبه سراسری درون ایوان سوره جمعه است با این رقم در پایان:

کته محمد بن حسين الحسيني في سنة ۱۲۶۸. عمل استاد محمد طاهر قمی.

کتیبه سنگی بالای آن در چهار سطر به نستعلیق مورخ ۱۳۶۱ از مرمت اخیر است. بدنه ایوان در همه سو آراسته به کاشی‌های دوره ناصری است با ابیاتی به نستعلیق همانند ابیات درگاه ورود، و همان‌گونه سست، با تاریخ ۱۲۶۹ در چند جا، با تخلص‌های قابل و هدایت و قانع، و با اشاره به نام «استاد طاهر قمی» سازنده کاشی‌ها و «کاظم» نصب‌کننده آنها، با این رقم

درون ترنجی در بدنه شرقی:

در روز پنجشنبه بیست و هفتم شهر صفر المظفر تحریر گردید.

راقمه هدایت الله الحسینی، ۱۲۶۹.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۲

مقابر باغ گنبد سبز [تصاویر ۴۳-۹۲]

اشاره

در باغ گنبد سبز بیرون دروازه کاشان- در جانب شرقی شهر- سه بنا از قرن هشتم قرار دارد که از نظر سبک بنا و آرایش با یکدیگر همانندند. در این سه بنا امرای خاندان علی صفی- فرمانروایان مستقل قم در آن قرن - به خاک رفته‌اند.

طرح کلی بنا در این سه اثر از بیرون مضلع با گنبد برجی هرمی و از داخل هشت گوشه با هشت صغه در اضلاع بناست که در بالای صغه‌ها به شانزده گوشه دگرگون شده و سپس سقف گنبدی بنا بر فراز آن استوار است. بدنه داخل بنا از مرکز سقف تا نزدیک سطح زمین با آرایش‌های ظریف گچ‌بری و نقش‌ونگار و ترنج‌ها و مانند آن زینت یافته و در هریک سه کتیبه سراسری گچ‌بری شده است. یکی «گلوبندی» در بالای بدنه‌های قسمت شانزده ضلعی بنا، و دیگری «کمربندی» در آغاز قسمت هشت گوشه- بالای صغه‌ها- سوم کتیبه پیوسته گرداگرد صغه‌ها که در هر صغه پس از رسیدن کتیبه در سیر نزولی به نزدیک سطح بنا، چند کلمه‌ای به شکل افقی کتیبه شده و به کنار صغه مجاور رسیده و سپس مجدداً رو به بالا ادامه یافته

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۳

است. آن‌گاه پیشانی صغه را پیموده، به پایه بعد می‌رسد و رو به پایین استمرار می‌یابد.

سخن گفتنی دیگر درباره مقابر باغ گنبد سبز آن‌که مردم قم این سه بنا را به صورت مجموع (نه تنها بنای بی‌تاریخ را) مدفن سعد و سعید و مسعود، و این سه را از بزرگان اعراب اشعری- احیاکنندگان این شهر در دوره اسلامی- می‌دانند. چنین تصور می‌رود که «سعید» تصحیف تلفظی «صفی» و آن دو نام دیگر مکمل سجع باشد. می‌تواند بود که این نام‌گذاری را منشائی جز این باشد که اکنون بر ما پوشیده است.

چنین است وصف این سه بنا:

مقبره خواجه اصیل الدین [تصاویر ۴۳-۵۲]

بنایی که در جنوب دو گنبد دیگر قرار گرفته و گنبد برجی قدیم آن فروریخته است خاکجای خواجه اصیل الدین و فرزند او خواجه علی اصیل نخستین امیر خاندان علی صفی است که در سال ۷۶۱ به دستور خواجه علی صفی دومین امیر خاندان بنیاد گردید.

نمای بیرونی این بنا دوازده گوشه با سقفی آجری و ساده است که اخیراً به جای گنبد فروریخته آن بنا نموده‌اند. بلندی سقف کنونی از کف بنا پیرامون دوازده متر است.

در آغاز قسمت بازمانده بنا کتیبه گلوبندی است به ثلث درشت که متن آن چهار آیه نخستین سوره فتح - تا «وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا

حَكِيمًا»- است. پایین کتیبه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۴

بدنه‌های شانزده گانه قاعده گنبد با بازمانده‌ای از آرایش‌های گچ‌بری پیشین قرار دارد. چهار بدنه نورگیر بوده که مشبک‌های آنها فروریخته است.

زیر بدنه‌های مزبور در آغاز قسمت هشت گوشه بنا کتیبه کمربندی به ثلث گچ‌بری شده که به علت بی‌سرپوش بودن چند صد ساله بنا و قرار داشتن در معرض باران و باد و آفتاب قسمت‌هایی از آن فروریخته، و آنچه باقی مانده چنین است:

ذکر القدیم اعلی و بالتقدیم اولی- امر باساس هذه البقعة الرفیعة و السدة المنیعة المولی الصاحب الاعظم اعدل العرب و العجم ... الدین و الدین صفی الاسلام و المسلمین علی اعز الله انصاره و ضاعف اقتداره، رسم مرقد عمه الصاحب ...

اصیل الدولة و الدین جمال الاسلام و المسلمین و ولده و فلذة کبده الصاحب الشهد المغفور جمال الدولة و الدین اصیل [الاسلام و المسلمین] علی بن ابی المعالی بن علی صفی برد الله مضجعهما و جعل الجنة مرجعهما فی شهر سنة احدى و ستین و سبعمائه.

متن کتیبه گرد صفتها با پهنای ۳۵ س. م و به خط کوفی برجسته در زمینه‌ای از آرایش‌های ظریف گچ‌بری، دو سوره «دهر» و «قدر» است که سوره نخست در زاویه شمال شرقی پایین جرز که زیر نقطه پایان کتیبه کمربندی بالاست و چند کلمه‌ای در جرز مجاور پایان گرفته، و از میانه جرز که زیر نخستین کلمات آن کتیبه است سوره قدر آغاز می‌شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۵

پیشانی صفتها- لچکی‌های دو سو- و قوسی‌ها و اسپر و بدنه آنها پوشیده از تزینات ظریف و زیبای گچ‌بری است. در اسپر هریک از صفتها شمس‌های از گل و بوته یا نقوش یا نام‌های مقدس الله و محمد و علی به خطوط بنایی گچ‌بری شده است که هریک وصفی جدا دارد. آرایش کننده کاری و ملاطساز قوسی- های صفتها نام «علی» را جلوه می‌دهد. بر پیشانی صفتها نیز در سراسر بنا در هر لچکی ترنجی است که بر مجموع آنها صلوات کبیر (اللهم صل علی / محمد المصطفی ... تا: و الحجة القائم / مهدی صلوات الله / علیهم اجمعین) نوشته شده است.

در بالای درگاه ورود بنا دو کتابه هست که از نام سازندگان و آرایشگران هنرمند این اثر حکایت می‌کند. کتابه نخستین در پیشانی این درگاه بر لچکی‌های دو سو درون مربعی مستطیل در هر طرف نوشته شده و متن آن این است:

عمل علی بن محمد بن ابی شجاع بنا

دومین کتابه گرداگرد ترنج بالای در ورود است که بر آن به خط برجسته این عبارات گچ‌بری شده است:

هذه العمارة بعمل حسن بن علی خلو ... البنا و کتب فی رجب ۷۶۱

در صفت جنوبی این بنا محرابی گچ‌بری و زیبا پرداخته بوده‌اند که قسمت‌هایی از آن تا نیمه نخستین این قرن باقی بوده و تصویری روشن از آن در کتاب هنر

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۶

ایران به چاپ رسیده است. کتیبه گرد این محراب چنان که در آن تصویر به خوبی و درستی نمودار است آیه «أَقِمِ الصَّلَاةَ ..» بوده که به ثلث درشت و زیبا گچ‌بری نموده بوده‌اند. افسوس که از این محراب اکنون هیچ بر جای نیست.

در این بنا که میان دو بنای دیگر قرار گرفته و از آن دو به نسبت سالم تر مانده و از رهگذر رنگ آمیزی کم نظیر خود از بهترین آثار قدیم ایران است خواجه علی صفی دومین فرمانروای خاندان علی صفی با فرزند و برادر خود به خاک رفته‌اند. نمای بیرونی بنا دوازده گوشه با گنبد هرمی ۱۶ ترکی، و نمای درون هشت گوشه با هشت درگاه به دهانه دو متر و نیم و پهنای هشتاد سانتی متر است. بلندی سقف از کف بنا نزدیک پانزده متر است.

در مرکز سقف ترنجی از نقش و نگار گچ‌بری شده که گرداگرد آن به پهنای تقریبی ۲۵ س. م کتیبه‌ای است میان- دو حاشیه به پهنای چند سانتی متر از نام محمد- با این متن:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ.

در پایین این ترنج، بدنه گنبدی سقف در همه سو آراسته به اشکال هندسی رنگ آمیزی شده است که میان آنها ترنج‌هایی گچ‌بری گردیده است. این اشکال

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۷

از پایین ترنج و کتبه مرکز سقف تا بالای کتیبه سراسری اول سه ردیف است که در هر ردیف شانزده ترنج دیده می‌شود. در ردیف نخستین در متن هریک از آنها کلمه‌ای چند نوشته شده که مجموع آنها به صورت زیر است:

لا اله الا الله / الملك / الحق المبين / محمد رسول / الله صادق / الوعد الامين / على ولي الله / امير المؤمنين / وصي الرسول / رب العالمين / صدق الله العظيم / و / صدق رسوله / الكريم و نحن / على ذلك من الشاهدين

دو ردیف دیگر نقش و نگارهای بسیار زیبای رنگ آمیزی شده است.

پس از آن در پایان قسمت گنبدی بنا، کتیبه سراسری نخستین به خط کوفی میان دو حاشیه از نام‌های مقدس (حاشیه بالا: الله، محمد و علی. حاشیه پایین:

محمد) در زمینه گل و بوته گچ‌بری شده که بر آن شش آیه آغاز سوره دهر به جز کلمه‌ای از پایان آیه ششم خوانده می‌شود. آغاز کتیبه فراز دومین صدفه سمت راست درگاه ورود است که همان‌جا به جمله «يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا» پایان پذیرفته است.

پس از این در قسمت شانزده ضلعی بنا شانزده بدنه (نما) که چهارتای آن نورگیر است با آرایش‌های ظریف قرار دارد. بدنه‌ها همه با اشکال هندسی زیبایی آراسته شده که از ترکیب و سبک چینش قطعات مربع گچی میان قطعات مستطیل ساده پدید آمده است. این قطعات مربع مشتمل بر نقوش و گاه نام‌های مقدس به خصوص نام «علی» است. لچکی‌های این نماها و بدنه‌ها نیز با گچ‌بری ظریف تر آراسته شده و میان هریک ترنجی مشتمل بر نام پروردگار و اسماء معصومان چهارده گانه جای داده شده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۸

پس از آن در زیر نماها و آغاز قسمت هشت ضلعی دومین کتیبه سراسری به خط ثلث میان دو حاشیه نقش و نگار به این شرح خوانده می‌شود:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ. الَّذِينَ هُمْ فِي صِيْلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ. وَ الَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ. وَ الَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ. وَ الَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ. فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ. وَ الَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ.

رب اغفر لساكنى المرقد اللطيف ذا: الصاحب الاعظم الدستور الاعلم المشرف قاطبةً الالقاب خواجه جمال الحق و الدين على و ابنه الامير جلال الدين و اخاه خواجه عماد الدين محمود ابنا الخواجه صفى الدين، و ادخلهم فى رحمتك و انت ارحم الراحمين. فى سنة ٧٩٢.

پس از این کتیبه، صفه‌های هشت گانه- با آرایش رنگ آمیزی شده گچی بر لچکی‌ها و قوسی‌های درون هریک و اسپر و پوشش بدنه‌ها- قرار دارد که از زیبایی خاص برخوردار است. متن کتیبه خط ثلث گرد صفه‌ها سوره یاسین است از آغاز تا آیه چهل و پنجم، و به جمله «وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ» پایان می‌پذیرد. در پوشش صفه‌ها نام‌های مقدس «الله» و «محمد» و «علی» روی مربع‌های پنج سانتی متری کنده و نقش شده، و هر هفده عدد از این مربع‌ها نیز نام «علی» را به خطی درشت جلوه می‌دهد. این نام‌ها در ترنج‌های اسپر صفه‌ها هم قرار داده شده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۹

III مقبره بی تاریخ [تصاویر ۸۱-۹۲]

شمالی‌ترین سه بنا که از گشادگی و رفعت بیش‌تر برخوردار است و از تاریخ بنای آن به‌خاطر فروریختن قسمتی مهم از آرایش‌های گچ‌بری آن، آگاهی دقیق در دست نیست می‌تواند مدفن امرای دیگر خاندان علی صفی باشد. از سوی دیگر با ملاحظه برخی قرائن چنین تصور می‌رود که بنای آن مقدم بر آن دو دیگر صورت گرفته است. به‌رحال چنان‌که در پیش‌گفتار همین مجلد گذشت نمی‌توان آن را خانقاه خواجه علی صفی- یادشده در تاریخ کبیر جعفری و مطلع السعدین سمرقندی و احسن التواریخ روملو- دانست.

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد هر می ۱۶ ترکی و ایوانی در هر ضلع است. نمای درون هشت گوشه با صفه‌ای در هر ضلع به بلندی ۷ و درازا و پهنای ۲/۴۰ در ۱/۴۰ متر است. آجرچینی نو درون درگاه‌ها چنین می‌نمایاند که پیش‌تر از هر صفه دری به بیرون گشوده می‌شده، لیکن چنین نیست و درگاه ورود به نشان کتابه سردر همواره همین درگاه کنونی بوده و آجرچین‌ها گویا نشان محراب و شاه‌نشین‌های گچ‌بری گرداگرد بناست که همه فروریخته است.

میان سقف این بنا شمشه‌ای بزرگ گچ‌بری بوده که فروریخته و جای آن با اندک اثر از گچ‌بری پیش مشخص است. گرداگرد آن حاشیه‌ای با پهنای چند سانتی متر از نام‌های مقدس، و سپس کتیبه‌ای با پهنای بیست و چند سانتی متر گویا به قیاس بناهای مشابه از آیه «شَهِدَ اللَّهُ..»، و آن‌گاه حاشیه‌ای از نقش و نگار بوده که از هریک اندکی برجای مانده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۰

در بدنه سقف ترنج‌ها با اشکال هندسی در چهار ردیف گچ‌بری و رنگ آمیزی شده که سه ردیف بالا هریک ۱۲ عدد و ردیف پایین ۲۴ عدد است و باقی قسمت‌های سقف نیز با نقش و نگار گچی آراسته شده است. کتیبه سراسری بالا به خط کوفی است با چهار لوحه مربع در چهار سو میان کتیبه به خط بنایی که متن هریک چهار «محمد»، و چهار «علی» در میان آنهاست. متن کتیبه هم نخست میان دو لوحه شرقی و شمالی عبارت:

«لا اله الا الله الملك الحق المبين. محمد رسول الله الصادق الامين. على ولي الله»

و سپس سوره قدر است که از لوحه شرقی تا پایان کتیبه مانند دیگر کتیبه‌های بنا در زمینه گل و بوته گچ‌بری گردیده است. پایین کتیبه در قسمت شانزده گوشه بنا هشت نورگیر و هشت طاقچه گچ‌بری نقش و نگار رنگ آمیزی شده، و پس از آن کتیبه

سراسری دوم در آغاز قسمت هشت گوشه با پهنای تقریبی پنجاه سانتی متر به ثلث قرار دارد که متن آن سه آیه پایان سوره حشر است.

سقف صدف‌های هشت گانه گرداگرد، مقرنس گچ‌بری رنگ آمیزی بوده که بیش تر فروریخته است لیکن آرایش ظریف و ترنج‌های پیشانی صدف، ها با حواشی ظریف از نقش و نگار و گاه نام‌های مقدس همچنان برجاست. کتیبه گرد صدف‌ها با پهنای ۲۵ س. م سوره الرحمن است که با جمله «صدق الله» پایان می‌گیرد.

بدنه صدف‌ها پوشیده از نقوش «الله» و «محمد» و «علی» است بر مربع‌های پنج سانتی متری، و گذشت که هر ۱۷ عدد از این مربع‌ها نیز نام «علی» را به خطی درشت جلوه می‌دهد. بالای درگاه ورود کتابه‌ای بوده که فروریخته و دو کلمه‌ای از آغاز آن برجای مانده که آن هم خوانده نمی‌شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۱

سید سربخش [تصاویر ۹۳-۹۹]

اشاره

مزار سیدبخش در قسمت شرقی شهر خاکجای مردی از نوادگان امام صادق-ع- و بنای کنونی آن از نیمه دوم قرن هشتم است. این بنا به دستور غیاث الدین امیر محمد از بزرگان خاندان علی صفی بنیاد شده و تزیینات آن کار علی بن محمد بن ابی شجاع هنرمند بزرگ این دوره است. نمای بیرونی این بنا در قاعده هشت گوشه با گنبد هر می شانزده ترکی است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۲

نمای درونی نخست تا ارتفاع چند متر چهار گوشه با صدف‌های در هر ضلع است که در بالا با پیش آمدن گوشواری در هر زاویه به هشت گوشه متساوی و سپس در بالای کتیبه کمربندی به شانزده ضلعی تغییر یافته و سقف گنبدی برفراز این قسمت استوار است.

تزیینات

در میان سقف ترنجی از نقش‌ونگار، و گرداگرد آن با پهنای تقریبی بیست سانتی متر کتابه‌ای به خط ثلث با زنجیره‌ای از نقش‌ونگار به پهنای چند سانتی متر گچ‌بری شده است. متن نوشته گرداگرد ترنج چنین است:

«شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ

در چهار جانب این ترنج بر بدنه قوسی سقف چهار ترنج دیگر با نقش و نگارهایی ظریف دیده می‌شود. پس از آن نخستین کتیبه سراسری بنا به خط کوفی در زمینه‌ای ظریف میان دو حاشیه زنجیره‌ای از نام‌های متبرک (الله و محمد) با پهنای نزدیک نیم متر در پایین قسمت گنبدی قرار دارد. متن کتیبه سوره حمد است.

در آغاز قسمت شانزده ضلعی کمربندی دیگر از نقش‌ونگار با پهنای چند سانتی متر گرداگرد گنبد گچ‌بری شده، و گرد بدنه‌های شانزده گانه نیز با حاشیه نقش‌ونگار آراسته است. هشت بدنه از این جمله نورگیر بوده که مشبک‌های ظریف گچی

آن فروریخته و تنها سه مشبک سالم یا نیمه سالم برجاست. اسپر هشت بدنه دیگر را با ظریف کاری گچی آراسته‌اند. متن کتیبه سراسری دوم بنا که پس از قسمت شانزده ضلعی، در آغاز هشت ضلعی بنا به خط ثلث با پهناى نزدیک نیم متر در زمینه گل و بوته گچ‌بری شده است

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۳

چنین است:

ذكر القديم اعلى و بالتقديم اولی - امر ببناء هذه العماره الرفیعة و الروضة الشریفه مرقد الامام المعصوم المظلوم اسمعيل بن الامام محمد بن الامام جعفر الصادق عليهم السلام صاحب الاعظم الاعدل الاعلم، و الى اقاليم الفضل و الكرم مستخدم ارباب السيف و القلم، المنصور بنصره خير الناصرین، غياث الحق و الدنيا و الدين امير محمد بن المولى المخدوم الاعظم الاعدل الاعلم جمال الحق و الدنيا و الدين على بن صفی اعلى الله شأنهما و رفع فوق الفرقدين مكانهما فى محرم الحرام لسنة ۷۷۴.

پایین کتیبه حاشیه‌ای است گرداگرد از نقش‌ونگار با پهناى چند سانتی‌متر.

پیشانی صفه‌ها و گوشوارها آراسته به تزیینات ظریف گچی، و دو قوسی هر گوشوار نیز با آرایش ظریف و زیبا، و حواشی زنجیره‌ای گرداگرد هر قوسی (به جز در گوشوار شمال شرقی که از نام‌های متبرک است) نقش‌ونگار است.

پایین گوشوارها سومین کتیبه سراسری بنا به ثلث درشت گچ‌بری شده که از کنار صفه جنوبی آغاز شده و در جانب دیگر همین صفه پایان می‌گیرد. متن این کتیبه یازده آیه آغاز سوره دهر است. پایین کتیبه حاشیه‌ای زنجیره‌ای از نام‌های متبرک «الله، محمد و علی» دیده می‌شود.

پوشش قوسی‌های صفه‌ها، اسپر و بدنه آنها از سه سو تا نزدیک یک متری سطح زمین کنده‌کاری و «ملاط سازی» گچی بر دیواره آجری است. در جبهه اسپر صفه‌های شرقی و غربی دو ترنج دایره‌شکل با حاشیه‌ای از نام‌های متبرک گچ‌بری شده که متن ترنج صفه غربی نقش گل، و متن ترنج صفه شرقی - میان یک چهار گوشه - چهار «محمد» و چهار «علی» است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۴

صفه جنوبی که شکل محراب دارد در طرح تزیین با دیگر صفه‌ها متغایر و پوشش آن در هر سه سو آراسته به نقش‌ونگار است. بالای صفه، کتیبه‌ای اسپر و دو پایه قوسی آن را زینت بخشیده که نقش‌ونگارهای متنوع و گل و بوته‌های آرایشی و حاشیه زنجیره‌ای از نام‌های مقدس، از بالا و پایین آن را در میان گرفته است با این متن:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. أَمِّمِ الصَّلَاةَ لِتَدْخُلُوا الشَّمْسِ إِلَى عَسَقِ اللَّيْلِ وَ قُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا. عامل هذا المحراب علی بن محمد ابی شجاع»

زیر این کتیبه در میان گل و بوته‌های آرایشی محرابی کوچک گچ‌بری شده که در جبهه آن کتیبه زیر به خط کوفی با پهناى ۱۵ و درازای ۱۲۵ سانتی‌متر بر قوسی محراب خوانده می‌شود:

«لا اله الا الله. محمد رسول الله. علی ولی الله»

حاشیه زنجیره‌ای گرداگرد محراب نیز به خطوط بنایی مشتمل بر نام‌های مقدس است.

بدنه بنا زیر سومین کتیبه سراسری تا نزدیک یک متری سطح زمین - به ترتیبی که درباره صفه‌ها گفته شد - با «ملاط سازی» گچی تزیین شده، و در این قسمت در هر ضلع پایین گوشوارها «طاقچه» ای کوچک به دهانه ۶۸ و بلندی ۸۴ سانتی‌متر آراسته به نقش‌ونگار و تزیینات زیبای گچی دیده می‌شود.

این نکته هم گفته شود که دود چراغ‌های پیه‌سوز و نفت‌سوز و جز آن طی سال‌ها رنگ گچ را در سراسر این بنا تیره ساخته

است.

کاشی کاری مرقد «امامزاده» و برجستگی دیگری که در کنار آن- به عنوان محل دفن سر او- وجود دارد جدید و بی ارزش است. سقف درگاه ورود بنا مقرنس است با قدمت یکی دو قرن.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۵

شاه احمد قاسم [تصاویر ۱۰۰-۱۱۶]

اشاره

بنای مزار احمد بن قاسم در نزدیک دروازه قلعه قم- جنوب شرقی شهر- از آثار خاندان علی صفی، و آرایش های ظریف گچ ببری آن اثر علی بن محمد بن ابی شجاع بنا در مجموع از بهترین و زیباترین نمونه های اوج تجلی هنر گچ ببری در آثار قدیم قم است.

نمای خارجی بنا نخست هشت گوشه و سپس در بالا- شانزده ضلعی با گنبد قوسی آجری است که در دوره های اخیر قبه ای کوچک فراز آن بنا نموده اند.

تردید نیست که گنبد دو پوشه بوده و پوشش فرازین که برجی هرمی بوده فروریخته است .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۶

نمای درونی نخست تا چند متر چهار گوشه با صدف ای در هر ضلع است که از هر صدف دری به بیرون گشوده می شده و اکنون در گاه شرقی را بسته اند. سپس با پیش آمدن گوشوارها در زوایای چهار گانه شکل بنا به هشت ضلعی، و پس از آن در قاعده گنبد به شانزده ضلعی تغییر یافته است.

تزینات

بدنه بنا پیش تر از مرکز سقف تا نزدیک سطح زمین با تزینات گچی ظریف آراسته بود که قسمت پایین از زیر کتیبه سراسری سوم در «تعمیر» چند سال پیش با لایه ای ضخیم از سیمان پوشیده، و همان کتیبه در درگاه ورود غربی با بالا بردن سطح بقعه و در ورود از میان برداشته، و باقی مانده به سبکی زنده رنگ آمیزی شد. قسمت بالای آن نیز تا روی نخستین کتیبه سراسری در تعمیر اخیر که یک ماه پیش از تحریر این سطور (فروردین ۵۳) آغاز شده و هنوز ادامه دارد یک سره از میان رفت، چه گنبد قدیم مزار را برداشتند و بر جای آن گنبدی دیگر بنیاد کردند.

وصف بازمانده تزینات بنا به شرح زیر است:

نخستین کتیبه سراسری در «گلوبند» بنا به خط کوفی در زمینه گل و بوته میان دو حاشیه چند سانتی متری- حاشیه زیرین از نام های مقدس «الله، محمد و علی» به خطوط بنایی و حاشیه بالا نقش و نگار- گچ ببری شده که متن آن سوره حمد و گویا پس از آن سوره توحید است. پایین این کتیبه بدنه های شانزده گانه قاعده گنبد با تزینات گچ ببری نقش و نگار ظریف و زیبایی آراسته شده است. نیمی از بدنه ها نور گیر است که جلوی آنها را با مشبک هایی زیبا پوشانیده اند. نماها و مشبک ها هر یک در سبک تزین و پرداخت با دیگری متغایر، و در عین حال مجموعه آنها بسیار متناسق و یک نواخت و زیباست. حاشیه زنجیره ای

گرداگرد بدنه‌ها گاه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۷

نقش‌ونگار و گاه نام‌های مقدس مزبور به خطوط بنایی، و صفحه زیرین برخی مشبک‌ها نیز تنها نقوش و متن برخی دیگر عباراتی مانند «الملک لله» و «الحمد لله» به خط کوفی است جز مشبک بالای درگاه جنوبی که بر صفحه زیر آن، این عبارت به خط ثلث دیده می‌شود:

فی محرم سنه ثمانین و سبعمائئ

پس از آن در آغاز قسمت هشت گوشه دومین کتیبه سراسری در زمینه گل و بوته میان دو حاشیه - یکی نقش‌ونگار و دیگری از نام‌های مقدس - به خط ثلث با این متن گچ‌بری شده است:

لله الس ... و الاعانة و الاغاثة. امر ببناء هذه العماره الرفيعة و الروضة الشريفه مرقد المعصوم المظلوم احمد بن قاسم بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين بن علي بن ابي طالب عليهم السلام صاحب الاعظم الاعدل الاعلم.

ملاذ طوایف الامم، مستعبد ارباب السیف و اصحاب القلم، صاحب دیوان الممالک، ملجأ العظماء العالم موئل صناید بنی آدم عمیم المواهب و النعم، عضد الخواقین المنصور بنصره خیر الناصرین، قوام الحق و الدنیا و الدین مغيث الخلائق اجمعین علی بن صاحب الاعظم السعيد عز الحق و الدنیا و الدین اسحق بن علی صفی الماضي عظم الله تعالی جلال قدره. بعمل بن محمد علی ابو شجاع البنا.

پس از آن لچکی‌های پیشانی و دو قوسی هریک از صفتها و گوشوارها سراسر آراسته به نقش‌ونگارهای ظریف گچ‌بری است که پاره‌ای از قوسی‌های صفتها و برخی حواشی زنجیره‌ای گرداگرد گوشوارها و ترنج‌های لچکی‌ها مشتمل

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۸

بر نام‌های مقدس به خطوط بنایی است.

زیر گوشوارها سومین کتیبه سراسری بنا میان دو حاشیه نقش‌ونگار و نام‌های مقدس، در زمینه گل و بوته به خط ثلث گچ‌بری شده که بر آن یازده آیه آغاز سوره یاسین دیده می‌شود. این کتیبه به جمله «أَحْصَيْتِنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ. صدق الله» در لبه درگاه ورود جنوبی پایان پذیرفته است. در این درگاه - که آرایش قوسی‌های دو سوی آن هشت چهارگوشه، هریک مرکب از چهار نام «محمد» و چهار «علی» به خطوط بنایی است - در پایین قوسی‌ها در هر دو سو دو چهارگوشه زیبا به خط پیرآموز دیده می‌شود که متن هریک به این خط عبارت «لا-اله الا-الله» و حواشی زنجیره‌ای گرداگرد، نام‌های متبرک «الله» و «محمد» و «علی» است.

مرقد

مرقد امامزاده در میان بنا با کاشی‌کاری نو آراسته شده که ارزشی ندارد. لیکن پیش‌تر آرایش آن کاشی‌های زرفام مغولی کاشان بوده که در دیگر مشاهد و مزارات قم نیز وجود داشته است. در کتابچه‌ای مربوط به اواخر قرن گذشته درباره این بنا آمده است: «کاشی معتبری دارد که در این زمان نمی‌توانند درست کنند ..»

محمد تقی بیگ ارباب در تاریخ دار الایمان قم که آن را به سال ۱۲۹۵ نگاشته است در ذیل بحث از مزار در بهشت می‌نویسد: «مرقد مطهر آنها کاشی‌کاری است که از کاشی خطوط بیرون آورده‌اند و بعضی از سوره‌های قرآن را نوشته‌اند و

کاشی آنها به خصوص از خشت‌های مرقد کاشی زرانود است که گل او را با سوده طلای احمر خمیر کرده‌اند. از غرایب آنجا این که اهل فرنگ از انگلیسیان که این کاشی‌کاری را دیده‌اند این بقعه و بقعه احمد بن قاسم یک نوع کاشی دارد تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۹

خشتی سه تومان به متولیان این دو بقعه داده بودند که چند دانه خشت از آنها بگیرند و آنها راضی نشده بودند. عاقبت چند نفر از اشرار را رو به خود کرده بودند در شب چهار دانه از مرقد احمد بن قاسم را به طریق سرقت برده به آنها داده بودند. گویا در فرنگ این نوع کاشی یافت نشود.

محمد حسن طباطبائی تبریزی در تبصرة المسافرین (ش ۱۴ ب دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ص ۲۳ سطر ۱۷-۱۸) که به سال ۱۲۷۰ نگارش یافته است ذیل سخن از این مزار می‌نویسد: «بقعه با کاشی خیلی ممتاز از آیات کریمه و احادیث شریفه به خط علی بن محمد در سنه ۶۶۳ است».

از این وصف اخیر دانسته می‌شود که لوح مرقدی که اکنون به عنوان «محراب مسجد قم» در موزه برلین نگاهداری می‌شود و مورخ صفر ۶۶۳ و کار علی بن محمد بن ابی طاهر است از این مزار رفته است. در این لوح در بالا به خط کوفی در سه سطر این عبارات:

لا اله الا الله محمد رسول الله علی / ولی الله امیر المؤمنین و وصی رسول رب العالمین
نوشته شده و متن نوشته حاشیه و متن آن پس از عبارت:

بسم الله و هو السميع العليم

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۰

آیه «آمَنَ الرَّسُولُ ..» است که از حاشیه راست آغاز شده و در متن با این رقم:

«کتب ذلک فی عاشر من صفر ثلاث و ستین و ستمائه. کاتبه علی بن محمد بن ابی طاهر بعد ما عمله و صنعه»

پایان می‌گیرد. به حسب قاعده ازاره مرقد نیز با کاشی‌های کوبی همین دوره- و شاید ازاره بقعه هم با کاشی‌های قرن هشتم- آراسته بوده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۱

شاهزاده ابراهیم (مزدیجان) [تصاویر ۱۱۷-۱۱۸]

بنای بقعه شاهزاده ابراهیم در مزدیجان (غرب شهر) مغولی و مربوط به قرن‌های هفتم و هشتم است. مدفون در این مزار را دو تن از فرزندان امام هفتم با نام‌های ابراهیم و محمد می‌دانند.

نمای بیرون و درون بنا که اکنون با تعمیرات مکرر ظاهر نوی به خود گرفته هشت گوشه با ایوانی در هر ضلع از بیرون و صفا‌ای در درون است. بالای آن قاعده شانزده ضلعی گنبد با هشت نورگیر، و سپس سقف گنبدی با بلندی پیرامون چهارده متر از سطح بنا قرار دارد. آرایش کاشی فیروزه‌ای روی گنبد و مشبک‌های گرداگرد و کاشی‌کاری در گاه ورود بنا (ایوان جنوبی) همه نو و از چهل سال اخیر است.

روی قبر در میان بنا لوحی است از کاشی به رنگ آبی آسمانی شفاف، از جنس کاشی‌های قرن هفتم و هشتم، مرکب از هشت خشت هریک به اندازه تقریبی ۷۰ در ۷۰ سانتی‌متر، که گرداگرد آن از چهار سو به ثلث برجسته آیه الکرسی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۲

تا «وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ» با عبارت «صدق الله العلي العظيم وصدق رسول رب العالمين» در پایان کتیبه شده (آغاز از بالای لوحه شاهزاده ابراهیم) و در متن میان دو لوحه جدا، هریک چهار خشت، با طرح محراب این عبارات به ثلث برجسته خواننده می شود:

[لوحه جنوبی]: هذا المضعج للسيد الشريف الطاهر المطهر التقى النقى الزكى محمد بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين اخ الحسن ابنا امير المؤمنين علي بن ابي طالب عليهم السلام

[لوحه شمالی]: هذا المضعج للسيد الشريف الطاهر المطهر التقى النقى الزكى ابراهيم بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين اخ الحسن ابنا امير المؤمنين علي بن ابي طالب عليهم السلام.

در سال‌های اخیر چندبار از این مزار مرمت شده که کتیبه کمربندی ایوان در گاه بنا مورخ ۱۳۵۷ و سنگ‌نشته بالای آن مورخ ۱۳۱۰ و کتیبه بالای سردر ورود صحن مزار مورخ ۱۳۷۸ نمایانگر دفعات آن است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۳

شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان) [تصاویر ۱۱۹-۱۲۲]

اشاره

بقعه شاهزاده ابراهیم در بیرون دروازه کاشان نزدیک مزار در بهشت بنا بر آنچه در کتیبه آن آمده خاکجای یکی از نوادگان امام هفتم و بنای کنونی آن از آغاز قرن نهم است.

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد هرمی شانزده ترکی، و نمای درونی نخست چهار گوشه با صدفه‌ای در هر ضلع است که در بالا با پیش آمدن گوشوارها به هشت گوشه دگرگون شده و پس از آن میان کتیبه گرداگرد و سقف گنبدی، شانزده ضلعی است.

تزیینات

قوسی سقف با اشکال هندسی رنگ آمیزی شده و خوش طرح آرایش یافته و پایین این قسمت نیز گرداگرد با همین سبک تزیین گردیده است.

پس از آن بدنه‌های شانزده گانه قسمت زیر گنبد با حاشیه نقش‌ونگار گچ‌بری

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۴

و رنگ آمیزی شده است که نیمی از آن نورگیر و هریک با مشبکی گچ‌بری بوده که اکنون تنها دو مشبک از آن جمله سالم یا نیمه سالم برجای مانده است. اسپر و بدنه هشت نمای دیگر ساده و عاری از تزیین است.

پس از آن در آغاز هشت ضلعی بالای صدفه‌ها و گوشوارها کتیبه کمربندی به ثلث برجسته در زمینه گل و بوته میان دو حاشیه زنجیره‌ای نقش‌ونگار با این متن گچ‌بری گردیده است:

امرت بعمارة هذه الروضة الرفيعة والمرقد المنيفة المشهد المنور المعطر المقدس الامام المعصوم الطاهر المطهر ابي القاسم ابراهيم بن احمد بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين بن الامام المفترض الطاعة اسد الله الغالب ابي الحسن امير

المؤمنين على بن ابي طالب صلوات الله و سلامه عليه و عليهم اجمعين بمنه الخاتون العظمى البانوى الكبرى و بلقيس العهد و الاوان خديجة العصر رابعة الدهر عصمة الدنيا و الدين صفوة الاسلام و المسلمين زيدت عصمتها و خلدت عظمتها فى شهر شوال سنة خمس و ثمانمائة. نمقه العبد على بن حسن الطوسى.

پايين اين كتيبه بدنه قوسى صافه ها و گوشوارها آراسته به مقرنس، و لچكى هاى دو سو و جرزهاى ميان صافه ها نيز مزين به نقش و نگارهاى زيباى گچى است كه از ظرافتى خاص برخوردار است. زير مقرنس ها كمربندى از تزئينات با پهناى كم گرداگرد بنا گچ برى شده است.

درگاه ورود

سردر ورود بنا در دوره قاجار با كاشى خشتى تزئين شده كه بر خشت هاى گرداگرد در ورود سوره جمعه و در پايان عبارات زير به نستعليق ريز:

«عمل طاهر

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۷۵ طاهر ضعيف تر بود از مور روز گاردستش به روز حشر به دامن هشت و چار سنه ۷۲۱»

و بر خشت هاى بالا در، آيه ۵۴ سوره احزاب به اين شكل:

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ*۔ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَدْخُلُوْا بُيُوْتِ النَّبِيِّۦٓ اِلَّا اَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ. سنه ۷۲۱»

و عباراتى ديگر با تاريخ شنبه غره ذى حجه ۱۲۷ (۱۲۷۰) ديده مى شود.

روبه روى اين درگاه قبرستان امامزاده است كه پيش تر در کنار آن چند قطعه سنگ قبر قديم قرار داشته و اكنون گويا به علت بالا آمدن سطح قبرستان اثرى از آنها نيست.

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۷۶

چهل اختران [تصاوير ۱۲۳ – ۱۳۷]

اشاره

ابنيه مزار چهل اختران در شرق شهر مركب از سه بنا (كه پيش تر در دو صحن جداگانه قرار داشته و شصت سال پيش عرصه آن دو را به يكديگر پيوسته و هر سه بنا را گرد يك صحن قرار داده اند) از آثار خوب قرن هاى نهم و دهم است كه به ترتيب قدمت به شناساندن آنها مى پردازد:

I شاهزاده زيد [تصاوير ۱۲۳ – ۱۲۹]

سردر بقعه منسوب به حضرت زيد بن على - عليهما السلام - در ضلع غربى صحن مزبور - با دهانه ۳ و بلندى ۳/۵ متر - در سال ۸۴۷ ساخته و پرداخته شده است.

اسپر ايوان در بالاي درگاه ورود و دو قوسى آن با آرايش گچ برى رنگ آميزى شده همين تاريخ آراسته است.

آرایش قوسی‌ها به پهنای ۹۰ سانتی‌متر - میان دو حاشیه پنج سانتی‌متری نقش‌ونگار - نام‌های محمد و علی به خطوط بنایی به سبکی خاص و به تکرار، و پایین هر قوسی قطعه‌ای مربع به شکل گلی بزرگ با نقوش ظریف، و آرایش تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۷

اسپر در زمینه نقش‌ونگار و گل و بوته کتیبه‌ای است به ثلث در پنج سطر با این متن:
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ. و قال النبي الامي صلوات الله عليه من زار احدا من ذريتي فكأنما زارني و من زارني فقد زار الله عز و جل.

هذا مضجع ابن الامام زيد بن الامام زين العابدين علي بن الامام الحسين بن علي عليهم السلام. تشرف بهذا البنا الصدر الكبير خواجه بهاء الدين هبة الله القمي في شهر سنة سبع و اربعين و ثمانمائه.

این گچ‌بری چنان‌که گفته شد به سبکی جالب رنگ‌آمیزی شده و با آن‌که پنج قرن و نیم در معرض باد و باران قرار داشته از تازگی و جلای آن چیزی کاسته نشده است.

بقعه مورد سخن سردری دیگر نیز از شمال دارد که اکنون با دری بسته شده و به شکل رواقی درآمده است. در کنار درگاه ورود از این سردر لوحه‌ای گچ‌بری است در شش سطر به نستعلیق رنگین با این متن:

به یک دانه گندم ز لطف اله تمام است گنبد به اقبال شاه

به سعی براهیم ابن اویس رسیده به تمام از آن نیک‌خواه

خرد گفت تاریخ او را بگو به هفتاد و نه نهصدش کن نگاه

در پیشانی درگاه ورود نیز سنگ‌نبشته‌ای است میان قاب‌سازی گچی با این متن در چهار سطر به نسخ:

«چون داخل روضه شاهزاده زید بن امام زين العابدين عليه السلام شدی بگوی: بسم الله و بالله و علی مله رسول الله صلی الله علیه و آله. بانی تعمیر ایوان استاد علی اکبر»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۸

بنای چهار گوشه بقعه به بلندی پیرامون هفت متر گنبدی خوش‌طرح داشت که در زمستان سال ۱۳۵۲ تا قاعده فروریخت. پس وصف آن در اینجا دیگر موردی ندارد. مرقد امام‌زاده با کاشی‌کاری خشتی نو آراسته شده که در میان آنها چهار قطعه کاشی لاجوردی رنگ قدیم از آرایش کاشی‌کاری پیشین مرقد دیده می‌شود مشتمل بر عبارت:

«فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ - مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ»

از آیه‌الکرسی، با نقش «الله» و «محمد» به خط بنایی در میان بر دو قطعه لوزی‌شکل.

کنار بقعه شاهزاده زید مسجدی است از ساخته‌های قرن حاضر که در راهرو آن بر سنگ‌نبشته‌ای بزرگ وقف‌نامه‌ای از نیم‌قرن اخیر مربوط به سوکواری سالار شهیدان ثبت است.

II موسی مبرقع [تصاویر ۱۳۰-۱۳۴]

بقعه منسوب به موسی مبرقع در ضلع شرقی صحن یادشده، خاکجای موسی فرزند امام جواد (ع) دانسته می‌شود و گفته «ابن فندق، علی بن زید بیهقی» در گذشته ۵۶۵ در لباب الانساب و «ابن عنبه» در عمده الطالب آن را تأیید می‌کند. لیکن در کتاب قم نخستین کس را که از رضویان به قم آمده است «محمد» فرزند این «موسی» می‌داند که در سال ۲۵۶ به قم آمد و در ۲۹۶

در گذشت و در سرای «محمد بن حسن بن ابی خالد اشعری» ملقب به «شنبوله» به خاک رفت. تحریفی که در برخی نسخ متأخر ترجمه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۹

کتاب قم در این مورد راه یافته و نخستین کس را (موسی بن محمد) می‌نمایاند خطایی است آشکار و تحریفی بسیار واضح که جای سخن گفتن ندارد.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۰

بقعه موسی بنایی ساده و کوتاه و تهی از تزیینات هنری است لیکن دهلیز و راهرو ورود آن به درازای بیست و یک متر در دو قسمت متمایز از میانه قرن نهم برجای مانده است. قسمت آغاز راهرو با درازا و پهنای ۷*۴ و بلندی شش متر و دارای کتیبه و سه طاقچه گچ‌بری رنگین که - به گواهی تاریخی کتیبه پیشین راهرو - بی‌تردید از سال ۸۵۱ است. طاقچه‌ها در بدنه شمالی به دهانه ۸۰ و بلندی ۱۵۰ سانتی‌متر با لچکی‌ها و اسپر و حاشیه آراسته به نقش‌ونگار گچ‌بری رنگین که حاشیه زنجیره‌ای گرداگرد یکی از طاقچه‌ها نام‌های مقدس است، و بالای آن دنباله کتیبه‌ای با این متن به ثلث برجسته به صورت سراسری دیده می‌شود:

«رسول الله علیه السلام النجوم امان لاهل السماء و اهل بیتی امان لامتی. صدق الله العظيم»

از بازمانده این آرایش برمی‌آید که بدنه جنوبی این راهرو نیز با همین گچ‌بری آراسته بوده است.

قسمت نزدیک به بقعه به شکل رواق با درازا و پهنای ۱۴ در ۴/۶۰ و بلندی ۷ متر مرکب از سه طاق چشمه‌پوش به سبکی زیبا با شاه‌نشین‌هایی در شمال و جنوب و درگاهی به بقعه چهل‌اختران است که پیش‌تر کتیبه‌ای گچ‌بری مورخ ۸۵۱ داشته و در متن آن ابیاتی نوشته بوده است. این کتیبه را در تعمیرات سال ۱۳۳۵ (ه. ق) از جای برداشته‌اند. در همین تعمیر که وسیله قائم مقام التولیه رضوی مشهدی انجام گرفته است در منتهی‌الیه راهرو مزبور بالای درگاه ورود بقعه موسی کتیبه‌ای به نستعلیق سفید بر کاشی خشتی مشتمل بر ابیاتی سست افزوده شده که نگارنده آن میرزا عباس قلی متولی مقبره مستوفی الممالک، و مقطع و ماده تاریخ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۱

آن چنین است:

از پی تاریخ تحسین با گفتی صبوری رونق جاوید دارد طور موسای مبرقع

III چهل‌اختران [تصاویر ۱۳۵ - ۱۳۷]

بنای گنبد چهل‌اختران خاکجای نوادگان و وابستگان به خاندان موسی فرزند امام جواد از شاه طهماسب صفوی است. نمای درون این بنا با دهانه ۵۰/۱۲ و بلندی ۱۴ متر نخست تا پیرامون چهار متر و نیم چهار گوشه و سپس با پیش آمدن گوشوارها مدور است که سقفی بزرگ بر همه این محوطه سایه می‌افکند. بالای گوشوارها گرداگرد گنبد یک ردیف مقرنس گچی، و بالای آن بر بدنه گنبد چهار نورگیر با مشبک آجری در چهار سو دیده می‌شود.

بدنه این بنای بزرگ سراسر آجری است. تنها زیر گوشوار جنوب شرقی میان مربعی مستطیل عبارت:

«بنائی عمل سلطان قمی»

گچ‌بری گردیده است. در درگاه ورود بنا از صحن یادشده در پیش نیز از درون بالای در ورود کتیبه‌ای است گچ‌بری به ثلث برجسته به درازای سه متر با این متن:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۲

قد صدر الحکم المطاع بیناء هذه العماره الشریفه عن اعلی حضرت سلطان سلاطین الزمان ابو المظفر شاه طهماسب بهادر خان خلد الله ملکه و سلطانہ و افاض علی العالمین برہ و احسانہ فی شہور سنہ ثلاث و خمسين و تسعمائہ بقعه درگاهی دیگر در جنوب داشته که به راهرو بقعه موسی مبرقع گشوده می‌شده و بالای آن کتیبه مورخ ۸۵۱ بوده است که اکنون آن درگاه را با احداث بقعه‌ای بسته‌اند. درگاهی دیگر از شمال دارد که با دری کهن بسته شده و قطعه چوب منبت قرن چهارم با کتیبه خط کوفی که اکنون به شماره ۳۳۸۷ میان تالار موزه ایران باستان در محفظه شیشه‌ای قرار دارد از بالای همین در به موزه رفته است.

جز آن که گویا آن پیش‌تر در جایی دیگر از مزار بوده و سپس به این سردر نقل گردیده بوده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۳

خاک‌فرج [تصاویر ۱۳۸-۱۴۲]

اشاره

اشاره

مزار خاک‌فرج از زیارتگاه‌های کهن قم مرکب از سه بنای نزدیک به یکدیگر در منطقه کمیدان در شمال غربی شهر قدیم قرار گرفته و گنبدی کهن که آن را «مسجد کمیدان» می‌دانستند تا چندی پیش در نزدیک آن بر سر پا بود که اکنون نیست. چنین است وصف این سه بنا:

I شاهزاده احمد [تصاویر ۱۳۸-۱۴۱]

بقعه منسوب به شاهزاده احمد که «امامزاده خاک‌فرج» خوانده می‌شود

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۴

اساس بنای آن گویا مربوط به پیش از دوره صفوی است که در آن دوره و سپس در سال ۱۲۳۲ به دستور فتحعلی شاه وسیله منوچهر خان معتمد الدوله مرمت یافته است.

شکل درون بقعه با بلندی پیرامون ۹ متر نخست چهارضلعی و سپس با پیش آمدن گوشوارها هشت گوشه است که در بالا شانزده ضلعی می‌شود. آرایش سقف، مقرنس رنگ آمیزی شده و آرایش بدنه گچ‌بری رنگ آمیزی است که از تعمیرات معتمد برجای مانده است. گنبد برجی هرمی بنا با بلندی پیرامون ده متر کاشی کاری فیروزه‌ای نو است.

پوشش مرقد امامزاده در میان بقعه با بلندی پیرامون یک متر و نیم کاشی خشتی و کتابه گرداگرد آن آیه الکرسی است. از آثار قدیم در این مزار لوح مرقد امامزاده بود مرکب از سه قطعه خشت کاشی از جنس کاشی‌های قرن هشتم و نهم که به موزه

ایران باستان منتقل شده است. گرداگرد این لوح که بنا بر معمول به نقشه محراب پرداخته و با نقش و نگار آراسته شده است دو کتابه است یکی در لبه خشت‌ها به نسخ ریز مشتمل بر آیاتی از آغاز سوره فاطر و دیگری به ثلث برجسته که متن آن سوره یاسین است تا جمله «فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا» از آیه هفتم. با این کتابه در متن خشت‌ها:

«هذا مضجع شريف الامام حارث بن الامام احمد بن الامام المعصوم زين العابدين بن الامام المعصوم الشهيد الحسين بن الامام الاكبر امير المؤمنين على بن ابي طالب عليه الصلاة»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۵

در دو سوی بقعه از شمال و جنوب دو ایوان است که در برابر هریک صحنی قرار دارد. در ورود بنا از درگاه جنوبی - که از نیمه نخستین قرن گذشته به جای مانده است - منبت است که کتابه گرداگرد آن مشتمل بر ابیاتی چند ساییده شده و کتابه‌های متن دو لنگه به نستعلیق به این ترتیب:

«قال رسول الله صلى الله عليه و آله انا مدينة العلم و على بابها

این در که بود سجده‌گه پیر و جوان چون کعبه بود مطاف شاهان جهان

با روی سیه به تو پناه آوردیم شاید که شویم روسفید دو جهان»

خوانده می‌شود.

بالای درگاه ورود ایوان جنوبی که سقف آن مقرنس است سنگ‌نبشته‌ای است با این متن به نستعلیق:

«بسم الله الرحمن الرحيم

در زمان ملک غازی دارای جواد که شد آباد جهان زو که به جانش آباد

ملک ملک گشا فتحعلی شه که به ملک هر ملک بست به ایمایی و هر ملک گشاد

هم ازو غیرت چین آمده اتلال و دمن هم ازو خجلت مصر آمده امصار و بلاد

هر سرابی که ز فیض گذرش آید خوش هر خرابی که ز نقش قدمش گردد شاد

اندر آن عهد که در سده او هر چه کریم‌اندر آن دور که در درگاه او هر که جواد

فخر امثال منوچهر همایون گوهرزین اشباه خردمند کز آن قدر بزد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۶ برده تارک به فلک چون به خرد روشن و پاک گشته منظور ملک چون به گهر بخرد و راد

هم رهین امر خداوند مهین را ز صلاح هم امین گنج شهنشاه زمین را ز سداد

گوهر روشن او صورتی از عقل و ادب پیکر فرخ او جوهری از دانش و داد

چون شد این بقعه فرخنده درین خاک فرج از تصاریف زمان قبه قرین با بنیاد

نه به بامش که حرم پایه به جز شیون بوم‌نه به باغش که ارم رتبه به جز مویه خاد

پی انگیزشش آن مهر سخا صخره گشود بهر آبادیش آن بدر کرم بدره گشاد

اوستادان سنمار گهر ز ایمایش برده بنیان همایونش براز سبع شداد

بقعه نی خوابگه تاجوری پاک گهر بقعه نی بارگه پادشهی نیک نهاد

بقعه نی از در رفعت فلک ذات بروج بقعه نی از ره رتبت ارم ذات عماد

الغرض کرد چو آهنگ به آبادی این که به پاداش شود هشت بهشتش هشتاد

منشی طبع صبا از پی تاریخش گفت شده این بقعه دلکش ز منوچهر آباد

تا به گردش بود این بارگه میناگون از رخس باغ جهان کارگه مینو باد

فی سنه ۱۲۳۲»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۷

II صفورا [تصویر شماره ۱۴۲]

پیوسته به مزار امامزاده خاکفرج در زاویه شمال غربی بنایی است هشت گوشه گویا از قرنهای نهم و دهم که در سال ۱۳۳۴ قمری وسیله محمد رضا میرزا قاجار مرمت شده و سنگ نبشته بالای درگاه ورود که همین یکی دو سال اخیر برداشته‌اند حاکی از این مرمت بود.

نام این مزار از دیرزمان «صفورا» بوده و اخیرا پیرزن خادم مزار نام «شاهزاده محمد» را برای آن بیشتر پسندیده است!

III کعبه

در زاویه جنوب غربی صحن شمالی شاهزاده احمد راهروی است که به محوطه‌ای کوچک کنار بقعه امامزاده می‌پیوندد. در میان این محوطه گنبدی کوچک است به بلندی سه متر و اند که «کعبه» خوانده می‌شود و بنای آن نو نیست. میان این بنا گودالی است که معتقدند سنگی از آن مکان در ساختمان کعبه به کار رفته است.

این باور عامیانه بیش از پنج قرن سابقه دارد و چنان که در بحث از مسجد «پنجه علی» این شهر خواهیم دید با امامزاده‌ای به نام «حارث» در افسانه‌های کهن مردم شهر پیوند و تلازم داشته، و در اینجا نیز به همین سبب که مزار خاکفرج را- به نوشته لوح مرقد- خاکجای حارث بن احمد می‌دانسته‌اند چنین اعتقادی کرده‌اند.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۸

شاه حمزه [تصاویر ۱۴۳-۱۴۸]

اشاره

اشاره

مزار «شاه حمزه» که آن را خاکجای حمزه فرزند امام هفتم می‌دانند در نزدیک میدان کهنه شهر قرار دارد. در کتاب قم از مشهد حمزه بن امام موسی بن جعفر در نزدیک میدان زکریا بن آدم قم یاد می‌شود.

این مزار مرکب از دو بقعه است که پیشاپیش هر دو صحنی به درازا و پهنای ۳۲ در ۱۵ متر قرار دارد. این صحن را میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدر اعظم در دوران برکناری خود که در قم اقامت داشت بنا نموده و نمونه‌ای خوب از سبک معماری و تزیین آن دوره است.

I شاهزاده حمزه [تصاویر ۱۴۳-۱۴۵]

اصل بنای بقعه شاهزاده حمزه از نیمه نخستین قرن دهم است. سبک بنای آن درست سبک بنای حرم مقدس حضرت فاطمه معصومه است به عبارت دیگر این بنا نمونه‌ای کوچک‌تر و کوتاه‌تر است از همان سبک.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۹

نمای درون بنا هشت گوشه است به دهانه ۷/۵ و بلندی پیرامون ۱۱ متر، با صفه‌ای در هر ضلع به دهانه ۲ و پهنای ۱ متر که دو صفه شرقی و غربی، در گاه ورود است. در جبهه اسپر هر صفه نورگیری است و بالای آن مقرنس کاری گچی که به مقرنس سقف بقعه می‌پیوندد. مرقد امامزاده در میان بنا با کاشی‌های خشتی نو آراسته است با کتیبه‌ای به نستعلیق سفید از آیه نور و صلوات کبیر در بالای بدنه مرقد، با این عبارت بر بدنه شرقی برابر درگاه ورود بنا از این سو:

«حسب الامر مبارک جناب جلالت مآب اجل آقا عزیز خان امیر تومان پیشکار امور شخصی جناب اجل اکرم اشرف صدارت عظمی روحی فداه .. به سعی مقرب الحضرت میرزا علی اکبر مباشر اتمام یافت»

برابر درگاه ورود شرقی ایوانی است به دهانه و پهنای ۶ در ۳/۵ و بلندی پیرامون ۹ متر که سراسر بدنه داخلی و خارجی آن از پایه‌ها و لچکی‌ها و جز آن با کاشی‌های خشتی آغاز این قرن آراسته شده و در بالای آن در لبه ایوان، این سه بیت - با نام مظفر الدین شاه قاجار در میان - به نستعلیق سفید ثبت بوده که برخی خشت‌های آن فروریخته است:

این کفشکن سلیل موسی کظیم کو طعنه زند به طور موسی کلیم

بنیاد ز اصغر ابن ابراهیم است چونان که بنای کعبه کرد ابراهیم

هین واد مقدس است فاخلع نعلیک این باب خداست فادخلوا للتعظیم

با جمله «یا کافی المهمات» در پیشانی ایوان بر لچکی‌های دو سو.

در کمر بند ایوان کتیبه‌ای است به ثلث سفید از آیه نور و چند حدیث نبوی مورخ ۱۳۰۱ با این عبارت در میان کتیبه بالای درگاه ورود بقعه:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۰

«حسب الامر حضرت مستطاب اشرف امجد اسعد ارفع اعظم آقای میرزا علی اصغر خان صدر اعظم مد ظله العالی»

در نیمه نخستین کتیبه زیر ردیف خط آن به خطی ریزتر جابه‌جا کلماتی جدای از یکدیگر نوشته شده که مجموع آن چنین است:

«کته العبد الخاطی علی بن طاهر الرضوی»

گنبد امامزاده با بلندی پیرامون ده متر به روشی خاص بنا شده که در شکل خود بی‌مانند، و از آثار آغاز قرن حاضر است.

II شاهزاده احمد [تصاویر ۱۴۶ - ۱۴۸]

بنای پیشین بقعه «شاهزاده احمد» منسوب به مردی از نوادگان امام هفتم چنان که در کتیبه بالای درگاه ورود آن دیده می‌شد به دستور میرزا علی اصغر خان امین السلطان با مباشرت عزیز خان و اهتمام علی اکبر در سال ۱۳۱۷ بنیاد شده بود.

این بنا را سه سال پیش برداشتند و برجای آن بنایی بزرگ‌تر بنیاد نهادند.

تنها اثر قدیم مزار لوح مرقد امامزاده است به درازا و پهنای یک متر و نیم در ۶۰ سانتی‌متر، مرکب از سه قطعه کاشی قرن هشتم و نهم از جنس کاشی‌های لوح مرقد امامزاده خاک‌فرج (که دانستیم اکنون در موزه ایران باستان است) با زمینه آراسته

به نقش‌ونگار و گل و بوته. در متن لوح آیه نخستین سوره تبارک با بخشی از آیه «آمَنَ الرَّسُولُ» به این شکل خوانده می‌شود:
«تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. آمَنَ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۱

الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا»
در کناره لوح از سه جانب سوره‌های حمد و توحید با جمله «صدق الله العظیم» در پایان نوشته شده است. در بالای لوح دو گوی فیروزه‌فام به روش معمول الواح مشابه قرار داشته که یکی را پیش‌ترها ربوده و برجای آن گویی از کاشی معمولی نهاده‌اند و دیگری را اخیراً ربوده‌اند که جای آن خالی است. زیر آن دو، بر دو سوی لوح این عبارت نوشته شده است:
صنعه - طاهر

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۲

امامزاده سید ابو احمد [تصاویر ۱۴۹-۱۵۴]

اشاره

مزار امامزاده سید ابو احمد بیرون دروازه ری در شمال شرقی شهر قرار گرفته و بنای کنونی آن از نیمه نخستین قرن دهم به‌جای مانده است. می‌تواند اندکی نیز کهن‌تر باشد.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۳

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد هرمی شانزده‌ترکی بر پایه شانزده بدنه کوچک است. پوشش گنبد کاشی است با دو نام «علی» در پایین هر ترک به صورت متعکس، و نام‌های «الله» و «محمد» بالای آن درون ترنج‌هایی به خطوط بنایی. میان قسمت هرمی و بدنه‌ها حاشیه‌ای است گرداگرد از کاشی سیاه‌رنگ که در میان آن همین نام‌ها با کاشی نواری سفید به خطوط بنایی و به تکرار رسم گردیده است. پوشش اسپر بدنه‌های زیر آن نیز با همین نام‌ها به همان خطوط آراسته است.

نمای درون بنا از سطح بقعه تا بلندی پیرامون سه متر چهارگوشه و سپس با پیش آمدن گوشوارها هشت ضلعی است. بالای قسمت هشت ضلعی کتیبه سراسری گرداگرد بنا، و پس از آن بدنه‌های شانزده گانه گرد گنبد، و آن‌گاه سقف بناست. در ورود بنا از صدف شرقی گشوده می‌شود.

تزیینات

در نقطه مرکزی سقف ترنجی گچ‌بری شده که بر آن عبارات:

«لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله.»

به خط ثلث برجسته در زمینه نقش‌ونگار خوانده می‌شود. زمینه و خط سفید رنگ است لیکن دایره میان آن و حاشیه گرداگرد رنگ آمیزی است.

پایین ترنج مزبور بر بدنه سقف شانزده ترنج در دو ردیف هشت عددی (ردیف بالا بادامی‌شکل و ردیف پایین به صورت

دایره) گچ‌بری و رنگ‌آمیزی شده که میان آنها صلوات کبیر را به این صورت با ثلث سفید نقش نموده‌اند:

[۱] اللهم صل علی / محمد المصطفی / و علی المرتضی / و فاطمة الزهراء / و الحسن المجتبی / و الحسين الشہید / و علی زین العابدین / و محمد الباقر /

[۲] و جعفر الصادق / و موسی الکاظم / و علی الرضا / و محمد التقی / و علی النقی / و الحسن العسکری / و محمد المهدی / صلوات الله عليهم.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۴

پس از آن گرداگرد بدنه‌های شانزده‌گانه و روی جرزهای میانه آنها با حاشیه‌هایی از نقش‌ونگار گچ‌بری به سبکی ظریف آراسته شده است. چهار نما از این جمله در چهار سو نورگیر بوده که جلوی هر یک مشبکی گچ‌بری و زیبا قرار داشته و اکنون تنها مشبک نورگیر غربی باقی است.

پس از آن در آغاز قسمت هشت‌ضلعی کتیبه کمربندی به ثلث برجسته زیبا در زمینه گل و بوته قرار دارد که متن آن سوره فتح تا پایان آیه ششم (وَ كَانَ ذَٰلِكَ عِنْدَ اللَّهِ فَوْزًا عَظِيمًا) است. آغاز کتیبه زاویه شمال غربی، و پایین آن حاشیه‌ای است گرداگرد از نقش‌ونگار.

پایین این قسمت بدنه صاف و گوشوارها ساده و فاقد هرگونه تزیین است و تنها در اسپر دو صدفه شمالی و جنوبی دو مشبک دایره‌شکل گچ‌بری زیبا جلوی نورگیرهای قسمت هشت‌ضلعی بنا دیده می‌شود.

مرقد

مرقد امامزاده در میان بقعه به بلندی بیش از یک متر و طول و عرض تقریبی سه متر در یک متر و نیم با کاشی‌های معرق لاجوردی در همه سو آراسته شده و بر قسمت غربی سطح آن عبارات زیر در دو سطر به ثلث سفید دیده می‌شود:

هذا مرقد السيد المطهر ابو احمد بن محمد بن علی بن عبد الله بن جعفر بن عبد الله بن جعفر بن محمد حنفیه بن امیر المؤمنین و امام المتقین علی بن ابی طالب علیهم السلام.

فی سنه ۹۳۲ .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۵

گرداگرد کاشی‌های روی مرقد در لبه آن میان شانزده ترنج صلوات کبیر با همان متن یادشده در پیش (ضمن معرفی ترنج‌های سقف همین بنا) به ثلث سفید نوشته شده که به جمله «صلوات الله عليهم اجمعین» در پایان ضلع غربی انجام پذیرفته است.

بر پایین بدنه‌های شمالی و شرقی و جنوبی مرقد آیه «قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى، وَ مَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا. إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ» با همان خط و شکل نوشته شده که از زاویه شمال غربی با جمله «قال الله تعالی» آغاز گردیده و در پایان بدنه جنوبی با عبارت «صدق الله العلی العظیم» انجام گرفته است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۶

بقعه مجاور صحن مزار در بهشت [تصویر ۱۵۵]

نزدیک مزار علی بن جعفر از جانب شمال، کنار باغی که میان صحن این مزار و باغ گنبد سبز فاصل است، بنایی چهار گوشه با

سقف گنبدی قرار دارد که به شهادت سبک بنا از آثار نیمه نخستین دوره صفوی و خاکجای یک یا چند تن از بزرگان آن دوره قم باید بود.

نمای درون بنا نخست چهارگوشه با صفا‌ای در هر ضلع و دو درگاه در شمال و جنوب است که در بالا- با پیش آمدن گوشوارها به هشت گوشه دگرگون شده و سقف بنا بی‌فاصله فراز آن قرار گرفته است. دور نیست که گنبد بنا پیش‌تر دو پوشه بوده و قبه‌ای هرمی یا کروی روی سقف موجود قرار داشته که فروریخته است.

بدنه بقعه و صفا‌ها در حال حاضر ساده و گچ و خاکی است و تهی از هرگونه تزئین.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۷

بابامسافر [تصویر ۱۵۶]

بنای بقعه بابامسافر در باغ شاه قم - در شمال شرقی شهر نزدیک دروازه ری - کهن است و از نیمه نخستین دوره صفوی فروتر نیست. درون بنا با بلندی پیرامون شش متر نخست چهارگوشه و سپس در بالا هشت‌ضلعی است. نمای خارجی هشت گوشه است با بقایایی از تزئینات نقش‌ونگار گچی پیش در لچکی - های بالای اضلاع خارجی بنا، و کنده‌کاری‌های گچ‌بری بر بدنه هریک.

میان بقعه قبری است که اکنون لوحی ندارد لیکن پیش‌تر لوحی سنگی داشته که بر آن احادیثی در سیروسلوک به خط خوش نقش بوده است .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۸

شاه ظهیر [تصویر ۱۵۷]

در نزدیک مزار «شاه حمزه» مزار کوچک دیگری است که پیش‌تر «شاه ظهیر» نام داشته و در استعمال معمرین شهر نیز با همین نام شناخته می‌شود. لیکن از اوائل این قرن - که مزارسازی و نسب‌بافی در قم قوتی بسزا یافته - آن را به نام «شاهزاده زید» شناسانده‌اند .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۹

بنای پیشین بقعه مورد سخن ساده و کوتاه و محقر بود که چند سال پیش آن را برداشتند و بنایی نو بنیاد کردند. روی مرقد امامزاده در میان بقعه چند خشت کاشی شکسته و دو قطعه سالم هشت گوشه کتیبه‌دار هست که از نوع کاشی‌های کوبی قرن هفتم و هشتم نیست، و گویا در قرن‌های متأخرتر به تقلید از آن کاشی‌ها ساخته شده است. چهار گوی فیروزه‌فام به معمول الواح قبور قدیم روی مرقد دیده می‌شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۰

شیخ ابا صلت [تصویر ۱۵۸]

در شمال شرقی شهر، کنار دروازه ری بقعه‌ای است آجری و ساده از دوره صفوی در گوشه محوطه‌ای وسیع که آن را «شیخ ابا صلت» می‌خوانند و می‌تواند مدفن یکی از دانشمندان قم در قرن‌های نخست هجری بوده باشد . در النقص (ص ۱۶۴) از

مدرسه سعد صلت در قم یاد می‌شود و می‌تواند بود که آن همین‌جا و این بقعه مدفن بانی مدرسه بوده باشد. نمای درون بنا با بلندی پیرامون هشت متر چهار گوشه با گنبد قوسی آجری و سردری مرتفع در جانب شرق است. نوشته‌ای در این بنا دیده نمی‌شود جز «یادگاری» هایی قلمی بر بدنه راست دیوار غربی بقعه با تاریخ‌هایی از دو قرن دوازدهم و سیزدهم. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۱

مزارات دیگر

سلطان محمد شریف [تصویر ۱۵۹]:

بنای پیشین مزار منسوب به سلطان محمد شریف - در محله‌ای به همین نام نزدیک دروازه قلعه شهر - از نمونه‌های خوب و پاکیزه سبک معماری و تزیین قرن نهم و دهم - و شاید اندکی فراتر نیز - بود که دو سال پیش آن را ویران ساختند و برجای آن گنبدی مرتفع بنیاد نهادند. وصف بنای پیشین آن پیش از این در جایی دیگر انجام گرفته است. اکنون تنها اثر قدیم در این مزار لوح کاشی فیروزه‌ای رنگ روی مرقد است که از قرن‌های هفتم و هشتم بازمانده و متن آن چنین است:

«هذا المضعج المبارک للسید المظلوم المعصوم الشہید شریف بن شریف من اولاد الامام المعصوم زین العابدین بن الامام الشہید المعصوم ابو عبد الله الحسین بن الامام الہمام مولی جمیع الانام علی بن ابی طالب علیہم السلام»
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۲

چهار امامزاده [تصویر ۱۶۰]:

مزار چهار امامزاده (در اراضی گمر و سعدآباد، شمال شهر) را که به نام خدمتگزار آن در اوائل قرن حاضر «امامزاده ملا آقا بابا» نیز خوانده می‌شود مدفن چهار تن از نوادگان امام چهارم می‌دانند. بنای کنونی آن که از درون چهار گوشه با سقفی کوتاه و از بیرون هشت گوشه با گنبد برجی هرمی است چندان قدیم نیست. درگاه ورود بنا از شرق است که لچکی‌های پیشانی و بالای پایه‌های دو سوی آن را با کاشی آراسته‌اند.

علی بن بابویه:

بنای مزار علی بن بابویه در نزدیک آستانه حضرت ستی فاطمه باید از اوائل دوره قاجار با اندکی پیش‌تر باشد. بنا از درون چهار گوشه است با سقفی کوتاه و کتیبه‌ای گرداگرد از سوره فتح که در آغاز آن به خطی ریز، زیر خط کتیبه عبارت «عمل محمود» و در پایه راست بدنه غربی تاریخ ۱۳۳۹ (قمری) دیده می‌شود. بر بدنه جنوبی مرقد (بالاسر) نیز توییعی که می‌گویند از سوی امام یازدهم برای این دانشمند فرستاده شده بود بر کاشی ثبت است. گنبدی مرتفع دارد با تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۳

کتیبه‌ای به ثلث از سوره یاسین که بیش‌تر آن فروریخته و در تعمیرات بعد جای آن را با کاشی‌های معمولی بدون نوشته پر کرده‌اند.

در چند قدمی این مزار بقعه‌ای است که به تازگی تجدید بنا شده و در آن قاضی سعید قمی دانشمند و حکیم و عارف قرن یازدهم (در گذشته ۱۱۰۳) و ملا محمد هیدجی نگارنده حاشیه‌ای بر شرح منظومه سبزواری (در گذشته ۱۳۳۹ ق) به خاک رفته‌اند.

شاهزاده سید علی:

مزاری است در شمال شرقی شهر، بیرون دروازه ری که مورد توجه مردم شهر است و صحن و سرا و بقعه و گنبدی معتبر دارد. لیکن بنای آن نو است و هیچ اثر قدیم ندارد.

سید معصوم:

در اراضی مزدیجان در غرب شهر. بقعه‌ای ساده و کوتاه از دوره قاجار.

احمد بن اسحاق:

مزار احمد بن اسحاق نزدیک رودخانه و پل علیخانی - روبه‌روی درگاه مسجد امام حسن عسکری - خاکجای احمد بن اسحاق بن ابراهیم عسکری نواده امام هفتم است. تواند بود که مسجد جامع عتیق را به همین مناسبت مسجد عسکری نامیده، و سپس آن را به امام حسن عسکری پیشوای یازدهم منسوب داشته‌اند.

در کتاب انوار المشعشعین با استناد به عبارتی از عمده الطالب ابن عنبه این مزار را خاکجای ناصر الدین علی بطحانی پنداشته و از آن پس اندک‌اندک آن

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۴

را «شاهزاده ناصر الدین» نام داده‌اند. در پیش‌گفتار همین مجلد گذشت که آن عبارت چنان که در نسخ قدیم و صحیح آن کتاب دیده می‌شود مربوط به بم کرمان است نه قم. بنای کنونی مزار مورد سخن نو و ساده است.

علی موسی رضا:

بقعه‌ای ساده و کوتاه از نیمه دوم دوره قاجار در شرق شهر.

ستیه (بیت النور):

بیت النور یا ستیه در میدان میر سراج محراب عبادت حضرت ستی فاطمه در مدت کوتاه اقامت آن حضرت در قم است. در کتاب قم پس از نقل سرگذشت ورود حضرت ستی فاطمه به قم و درگذشت و دفن او در بابلان می‌نویسد: «و محرابی که فاطمه - ع - نماز کرده است در خانه‌ای از سرای موسی بن خزرج تا به اکنون ظاهر است».

بنا و آرایش آینه‌کاری کنونی بیت النور از سال ۱۳۷۱ قمری است.

در محله رضاآباد (رضائیه) در شرق شهر نزدیک محله موسویان بقعه‌ای است که آن را مدفن سید ابو الحسن رضا می‌دانند و به تازگی تجدید بنا شده است.

درباره این شخص هیچ‌گونه آگاهی در دست نیست جز آن‌که نام او در داستان بنای مسجد جمکران قم (از آثار میانه دوره صفوی) آمده است. در همان داستان از خاکجای او در محله موسویان این شهر یاد می‌شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۵

محمدیه:

مدفن میر سید محمد مهدی رضوی قمی که سرگذشت او با یاد همین بقعه - که اخیراً تجدید بنا شده است - در مجلد نخست این کتاب، پیش‌گفتار سند شماره ۷ از اسناد آستانه قم گذشت.

گورستان بابلان:

از بقایای این گورستان که اکنون همه آن جز قسمتی بسیار کم به صورت خیابان و میدان و ابنیه و باغ ملی درآمده دو بقعه نوساز یکی مدفن علی بن ابراهیم نگارنده تفسیر قرآن و در گذشته پس از ۳۰۷، و دیگری مدفن محمد بن قولویه فقیه و محدث عصر خود و در گذشته ۲۹۹-۳۰۱ در میان باغ ملی به‌جای مانده است. قبر میرزا حسن لاهیجی قمی حکیم و دانشمند قرن یازدهم، در گذشته ۱۱۲۱ (نگارنده مصابیح الهدی و شمع الیقین و جمال الصالحین و آثار دیگر) در کنار جوی آب خیابان ارم، نیز بقعه علی بن بابویه و قاضی سعید و هیدجی که پیش‌تر از آن سخن رفت داخل همین گورستان بوده است.

قسمت بسیار کم بازمانده این گورستان که اکنون «مقبره شیخان» خوانده می‌شود مدفن گروهی از محدثان و راویان قرون نخست و دانشمندان و فقیهان و شخصیت‌های روحانی دوره‌های بعد است که در آن میان بقعه زکریا بن آدم صحابی جلیل امام هشتم و میرزای قمی فقیه و دانشمند بزرگ آغاز قرن سیزدهم، و نیز قبر آدم بن اسحاق و ابو جریر زکریا بن ادیس از صحابیان امامان اهل بیت که قبر اخیر با لوحی قدیم به ثلث زیبا مشخص است زیارتگاه اهالی است.

سرگذشت همه این بزرگان که در اینجا نام بردیم در کتاب‌های تراجم و رجال حدیث آمده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۶

مقبره کوچه حکیم:

سه تن از دودمان میر بهاء الدین سرکشیک آستانه قم در دوره فتحعلی شاه قاجار از جمله خود او در بقعه‌ای واقع در کوچه حکیم در قسمت شرقی شهر مدفونند. سرگذشت میر بهاء الدین در ذیل سخن از سرکشیکان آستانه در مجلد نخست گذشت.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۷

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۹

مسجد جمعه (جامع) [تصاویر ۱۶۱-۱۷۳]

بنای مقصوره رفیع مسجد جامع قم- در نزدیک دروازه ری این شهر- سلجوقی و از نیمه نخستین قرن ششم است. در خلاصه البلدان ذیل سخن از مساجد بزرگ شهر در آن دوره (نیمه دوم قرن یازدهم) پس از ذکر مسجد جامع عتیق- مسجد امام حسن عسکری- می نویسد:

«و اما مسجد جامع شهر را که الحال دایر است و تولیت آن با سلسله جلیله سادات واعظ است سلطان طغرل در ایام سلطنت خود در سنه ثمان و عشرين و خمس مائة بنا نهاده و موقوفات بر آن مقرر نموده»

از این نوشته به خوبی برمی آید که تاریخ ۵۲۸ و نام طغرل دوم (۵۲۵-۵۲۹) تا آن زمان در کتیبه های مسجد برجای بوده است. از مآخذ دیگر برمی آید که تاریخ ۵۲۹ در پایان کتیبه ای دیگر تا پیش از تعمیرات فتحعلی شاه به وضوح بوده است. در النقض از جامعی که کمال ثابت قمی- وزیر بزرگ سلطان مسعود

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۰

سلجوقی و کشته شده به سال ۵۳۳- در درون شهر قم بنا نهاده است یاد می شود و آن بدون تردید همین مسجد است. درباره سادات واعظ که تولیت این مسجد را عهده دار بوده اند شرحی در خلاصه البلدان ذیل سخن از سادات شجری (نقباء طالبین قم در قسمتی از قرن چهارم) آمده است این چنین:

«حسن بن ابی علی احمد بن محمد بن حسن بن ابی علی احمد الشجری قدس سره جد عالی حضرات مرحمت و شریعت پناهان مغفرت و رضوان جایگاهان امیر مخدوم و امیر مسیح الدین عیسی روح الله روحهما بوده ... و عالی حضرت شریعت و غفران پناه امیر عیسی اقصی القضاة دار المؤمنین قم و متولی شرعی مسجد جامع عتیق بوده و همیشه سلسله سليله ایشان در بلده کریمه قم من سالف الزمان الی الان عزیز و محترم بوده اند و خاندان ایشان به صلاح و تقوی و زهد و ورع و سداد و جاه و شوکت معروف و مشهور بوده و تمام عمر عزیز و محترم بوده و هستند و در بعضی احیان به مناصب دنیویه نیز مشغول می بوده اند و از جانب ملوک عجم به سیورغال

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۱

و انعامات ممتع شده بوده اند و این سلسله جلیله به سادات واعظ معروف بوده اند»

در گلستان هنر ذیل سرگذشت حافظ قنبر شرفی می نویسد: «خط ثلث را خوش می نوشته و کتابه درگاه مسجد جامع دار المؤمنین قم و محراب مسجد ..

به خط اوست». از این برمی آید که در نیمه نخستین قرن دهم از این مسجد مرمتی به عمل آمده است. شاه عباس دوم در سفری به قم در همین مسجد پشت سر ملا محسن فیض دانشمند نامور آن دوره نماز گزارد.

در تاریخ دار الایمان قم و از آنجا در مرآت البلدان اصل بنای مقصوره را از ابو الصدیم حسین بن علی بن آدم اشعری در سال ۲۶۵ دانسته اند. آقای

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۲

گذار هم در مقاله‌ای به استناد نوشته مرآت البلدان اصل بنا را از همان زمان دانسته، لیکن پس از آن می‌گوید: «در حال حاضر قدیم‌ترین قسمتی که از مسجد دیده می‌شود از دوره سلجوقیان است. ساختمان مقصوره در زیر پوششی از گچ که او را پنهان نموده است از عهد سلطان سنجر است».

جامع ابو الصدید با مشخصاتی که در کتاب قم برای آن گفته شده بر این مسجد قابل انطباق نیست و از آنچه گذشت سال تاریخ بنا و بانی اصلی مسجد دانسته شد که البته مربوط به همان مقصوره یادشده است. اصل بنای گوشوار شرقی و غربی آن و ایوان رفیع جنوبی هم گویا صفوی است لیکن بنای ایوان شمالی و شبستان‌های سراسری شمالی و شرقی از فتحعلی شاه است که در اواخر روزگار فرمانروایی خویش همراه با مرمت مقصوره بزرگ و ایوان جنوبی بنیاد نهاد.

زیرزمین غربی و شبستان سراسری بالای آن را حسین خان نظام الدوله امیر تومان شاهسون در آغاز دوره ناصری بنا کرده است.

*** بنای مقصوره به دهانه ۱۳ و بلندی پیرامون ۲۷ متر که با سه درگاه به ایوان و با دو درگاه در هر یک از دو جانب شرقی و غربی به گوشوارهای دو سو می‌پیوندد چهار گوشه و آجری است. در فاصله‌ای پیرامون شش متر از سطح زمین کتیبه‌ای است کمربندی به ثلث که با سوره تبارک از زاویه جنوب غربی آغاز شده و در پایان آن از تعمیر مقصوره به فرمان فتحعلی شاه سخن رفته است. بیش‌ترین کتیبه اکنون

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۳

بی‌رنگ شده و خطوط آن خوانده نمی‌شود و در آن میان تنها نام فتحعلی شاه در بدنه غربی مشخص است. بالای کتیبه تا آغاز قسمت کروی سقف با نقش‌ونگار رنگین به سبکی خاص و با مقرنس کاری در زاویه‌ها و بالای محراب آراسته شده و در زیر سقف ۱۶ نما با ۸ نورگیر مشبک در میان طرح افکنده شده است. سقف نیز با اشکال هندسی رنگ آمیزی شده آراسته گردیده است.

گوشوارهای دو سوی مقصوره به درازای ۲۱ متر با همین پهنا در گوشوار شرقی و با پهنای ۱۳ متر در گوشوار غربی آجری است. ایوان پیشاپیش مقصوره با دهانه و پهنای ۱۴ در ۷ و بلندی پیرامون ۱۷ متر، سقف آن مقرنس آجری است و بدنه و پایه‌ها و لچکی‌ها آراسته به کاشی‌های خشتی دوره فتحعلی شاه که قسمت‌های پایین آن در ربع قرن اخیر تعمیر شده است. کتیبه بالای ایوان آیه نور است تا «رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ» که بیست سال پیش به جای کتیبه فرو ریخته پیشین گذارده‌اند. کتیبه کمربندی ایوان به ثلث سفید سوره جمعه است با عبارت:

«سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. فِي تَارِيخِ رَبِيعِ الثَّانِي مِنْ سَنَةِ سِتِّ وَارْبَعِينَ وَمِائَتِينَ بَعْدَ الْفِ مِنَ الْهَجْرَةِ النَّبَوِيَّةِ فِي ۱۲۴۶»

در پایان. کتیبه ریز بالای درگاه ورود میانه که زیر کتیبه کمربندی قرار دارد آیه‌ی الکرسی است با آیه «فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» و عبارت «کتبه محمد حسن» در پایان. در بغله‌های شرقی و غربی در ترنج‌هایی آیه «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» و حدیث «انا مدینه العلم و علی بابها» خوانده می‌شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۴

در لبه ایوان از بالا تا پایین طره‌ای است از کاشی فیروزه‌ای و بسیار زیبا. نمای بیرونی ایوان با پایه‌های آن به درازای ۲۸ متر به همان سبک کاشی کاری خشتی است.

قرینه ایوان مزبور در جانب شمال مسجد نیز ایوانی است به دهانه و پهنای ۷ و بلندی ۱۴ متر که بدنه و لچکی‌های آن کاشی

خشتی و سقف مقرنس گچی است با کتیبه‌ای در کمر بند آن به ثلث مشتمل بر سوره منافقون با این رقم در پایان:
«کتبه محمد رضا الشریف القمی فی ۱۲۴۸»

در پس ایوان و دو سوی آن شبستانی است آجری، و در دو سوی شرقی و غربی مسجد نیز دو شبستان سراسری است که لچکی در گاه‌های آنها به صحن مسجد کاشی‌کاری است. در جانب غربی زیر شبستان زیرزمینی است سراسری. سردر ورود مسجد از جانب غربی نیز از دوره فتحعلی شاه است لیکن کتیبه آن نو است و مورخ ۱۳۸۱. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۵

مسجد امام [تصاویر ۱۷۴-۱۷۸]

مسجد جامع عتیق قم منسوب به امام حسن عسکری (ع) از کهن‌ترین مساجد این شهر است. دور نیست آن همان «مسجد عتیق» نخستین مسجد بنا شده در این منطقه باشد که پیش‌تر آتشکده بوده و احوص بن سعد اشعری آن را ویران ساخته، برجای آن مسجد مزبور را به در پل بساخت و گرداگرد آن رواق‌ها بگردانید.

نیز می‌تواند مسجد جامع ابو الصدیم حسین بن علی بن آدم اشعری باشد که آن را در سال ۲۶۵ میان قم و کمیدان بنیاد کرد و در وقت عامل شدن یحیی بن اسحاق در تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۶

سال ۲۹۱ برای آن مناره‌ای نیز ساختند. این مسجد در یک سوی رودخانه کنار پل بکجه قرار داشته و منطقه کمیدان در آن سوی رود برابر آن واقع بوده است.

راه آن همان راه ساوه و آوه بوده و می‌دانیم که مسجد امام تا دوره صفوی بیرون دروازه ساوه قم قرار داشته است. این مسجد به‌خاطر انتساب آن به امام یازدهم از دیرزمان مورد توجه بسیار بوده است. در وجه این نسبت مردم قم معتقدند که آن را احمد بن اسحاق اشعری وکیل امام عسکری در قم به دستور آن حضرت از محل وجوه شرعی و درآمد موقوفات امامان اهل بیت در این شهر بنا نهاد لیکن بنای احمد بن اسحاق را یک صغه می‌دانند. صفی‌الدین حسینی قمی در بیاض خود پس از نقل فرمان امام در مورد بنای مسجد مزبور- آن‌چنان که مردمان شهر از دیرزمان معتقد بوده‌اند- می‌نویسد:

«به دستور امام حسن عسکری از خراج قم .. صغه‌ای در مسجد جامع در بیرون قم به قرب روضه مقدسه فاطمیه در کنار رودخانه که مشهور و معروف است به مسجد حضرت امام حسن عسکری، به فرموده آن حضرت از وجوه خراج قم ساختند که تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۷

الحال آن مسجد کثیر الفیض باقی و نمازگاه شیعیان است» و همو در ذیل سخن از جامعی که ابو الصدیم در بیرون شهر بنا کرد می‌نویسد: «و مخفی نماناد که مسجد جامع بیرون، همان مسجد است که الحال به مسجد امام حسن عسکری معروف است و در آن مسجد صغه‌ای از سر کار آن حضرت ساخته شده و بدان جهت آن را مسجد امام حسن عسکری خوانند». از سوی دیگر نگارنده انوار المشعشعین این شهرت را بی‌اساس می‌داند و در برخی نوشته‌های دیگر نیز وجه انتساب مزبور را به گونه‌هایی جز این آورده‌اند و می‌تواند هم‌وجه درست همان باشد که ذیل سخن از مزار احمد بن اسحاق گذشت.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۸

تولیت و امامت و خطابت این مسجد که مقامی بزرگ بود از دیرزمان با بزرگان شهر قم بوده و از قرن نهم به بعد متولیان قدیمی آستانه مقدس تولیت و پیشوایی تفویضی آن را عهده‌داری می‌نموده‌اند. نام این مسجد و متولیان قدیم آن به همین

جهت در اسناد و احکام مربوط به تولیت قدیمی آستانه از جمله فرمان‌های اوزون حسن و یعقوب و الوند و آق‌قویونلو و احکام پادشاهان صفوی و مثال‌های صدور این دوره آمده است. ثبت موقوفات و سیورغالات مسجد نیز که رقمی بزرگ بوده است پشت فرمان‌های مورخ ۹۲۰ و ۹۳۱ از اسناد آستانه قم دیده می‌شود.

جزوی از مصحف شریف (جزء ۲۳) به شماره ۵۶ انبار در کتابخانه آستانه قم هست که به شهادت وقف‌نامه روی نخستین برگ، آن را با بیست و نه جزو دیگر امیر یوسف خواجه فرزند شیخ علی بهادر (از امرای مشهور دوره تیموریان) در ۲۰ رمضان سال ۸۴۲ بر مسجد جامع عتیق قم منسوب به امام حسن عسکری واقع در بیرون درب ساوه از دروازه‌های شهر قم وقف نموده است. چنین است متن این وقف‌نامه:

وقف و حبس هذا الجزء مع الاجزاء التسعة و العشرين الباقية من كلام الله رب العالمين و الصندوق المسدس المجلد المتين الامير الاعظم الكبير الافخم غياث الدولة و الدنيا و الدين الامير يوسف خواجه بهادر بن الامير السعيد الكبير الشهيد مظفر الدولة و الدين الامير شيخ علي بهادر عمت معدلته علي المسجد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۹

الجامع العتيق الخارج درب ساوه من دروب مدینه قم حماها الله عن الافات و الحوادث المنسوب الى الامام الهمام الحسن العسکری علیه السلام خالصا لله تعالى و ابتغاء لمرضاته و الزلفی لیدیہ فی جناته ليقراً فيه خصوصاً ایام الجمععات وقفاً صحیحاً شرعياً مؤبداً مخلداً مشروطاً علی أن لا یخرج منه و لا یقرأ خارجه.

تقبل الله منه بقبول حسن فی العشرين من رمضان لسنة اثنی اربعین و ثمانمائه هجرية.

در اجازه کبیره صاحب معالم از شیخ فقیه ابو محمد حسن بن حسوله بن صالحان قمی خطیب جامع عتیق قم، شاگرد ابو عبد الله جعفر بن محمد دوریستی و استاد شاذان بن جبرئیل یاد می‌شود.

در تذکره نصرآبادی (ص ۷۸) می‌نویسد: «میرزا ابو طالب خلف بندگان مرحوم میرزا ابراهیم است که از سادات عظیم الشان رضویند. خطابت مسجد امام حسن عسکری که مسمی به مسجد عتیق است در قم ابا عن جد با ایشان است».

امیر ابو الفضل عراقی از امرای دوره طغرل اول سلجوقی (۴۲۹-۴۶۵) بود و مسجد جامع عتیق قم و مناره‌ها او فرمود (النقض: ۲۲۰). در دوره فتحعلی شاه به دستور او از این مسجد که آن‌هنگام از صدمه سیل رودخانه آسیب دیده بود مرمتی به عمل آمد. در دوره ناصری و پس از آن تا روزگار ما چندین بار قسمت‌های گوناگون مسجد تجدید بنا و تعمیر گردیده که تفصیل آن را در مصادر مربوط می‌توان یافت.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۰

بنای کنونی مسجد چندان کهن نیست. ایوان جنوبی مسجد که قدیم‌ترین قسمت موجود آن است تاریخ ۱۱۲۹ دارد. چند سال پیش هنگام توسعه زیرزمین غربی مسجد شنیده شد که محراب گچی کهنی در آن قسمت پدیدار و ویران گردیده است.

ایوان جنوبی با بلندی چهارده متر و درازا و پهنای ۱۱ در ۱۲ متر مرکب از سه طاق چشمه‌پوش، آرایشی مختصر دارد با سه صفه در بالای بدنه جنوبی که پوشش آنها مقرنس است با لوحه‌ای از نام‌های مقدس در اسپر هریک. کتیبه گچ‌بری گرداگرد ایوان به ثلث سوره جمعه است تا پایان و سپس سوره تبارک تا جمله «تَکَادُ تَمَّيْرُ» از آیه هشتم. در محراب ایوان که پوشش

درون آن مقرنس و آرایش پیشانی با نام‌های مقدس است هفت لوحه گچ‌بری دیده می‌شود با کتابه-هایی این چنین:

۱) عمل کلب علی بن استاد سلطان القمی.

۲/۶) یا غفران یا مستعان یا برهان یا سبحان یا رضوان یا حنان یا منان یا دیان.

۳/ ۵) جنات عدن مفتحة لهم الابواب. تربت پاکان؛ ج ۲؛ ص ۱۲۰

چهار «یا علی» در میان و گرداگرد آن: یا سبحان یا مستعان یا قاضی الحاجات یا رفیع الدرجات.
۷) فی سنه تسع و عشرين و مائه بعد الالف.

چنان که دیده می شود متن لوحه های دوم و ششم و همچنین لوحه های سوم و پنجم یک سان است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۱

مسجد پنجه علی [تصویر ۱۷۹]

مسجد پنجه علی در محله ای به همین نام. نام خود را از پنجه ای منسوب به حضرت امیر مؤمنان- علیه السلام- که بر سنگ کنده و در محراب آن نصب شده است گرفته و بنای آن از نظر هنری ارزش وصف ندارد. لیکن چند قطعه کاشی که پیش تر بر سردر درگاه ورود آن بوده و اکنون پس از تخریب این سردر بر دیوار شرقی مسجد، کنار در ورود، نصب است قدیم است به این شرح:

I

کتیبه خط ثلث مورخ ۸۸۶ که آغاز و انجام آن- چنان که از خط لبه کاشی در هردو مورد پیداست- درست است لیکن در میان قطعاتی افتاده دارد و یک تکه شکسته آن نیز به نادرست پیش از جای اصلی خود نصب شده است. چنین است متن کتیبه:

«هذا المسجد المتبرک المشهور بمسجد الصینی مغیث حارث ابن الامام المفترض الطاعه موسی الکاظم علیه و علی آبائه الطاهرین صلوات الله (این کتابه ش ..) .. زاد الله توفيقه بالخیرات و الحسنات بعمل مرتضی اعظم سید عبد الصمد بن عطاء الله الحسینی فی سنه ۸۸۶»

پس از افتادن خشت هایی از میان این کتیبه، چند خشت مشتمل بر عبارات «نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد یا علی ..» ساخته و در آغاز

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۲

کتیبه برای تکمیل ردیف آن نصب نموده اند که مقدار افتاده را بازمی نماید.

II

قطعه خشت کاشی با نوشته ای به نستعلیق که از همان سال ۸۸۶ است با این متن:

«هو- روایت است از عمار بن یاسر خالدونی که امام زاده حارث ابن الامام المفترض الطاعه موسی الکاظم علیهما السلام در قم به مسجد صینی در مصاف با کرخیه اسدی علیه اللعنه غایب شد و از وی کسی نشانی نیافت. صفت مسجد متبرک آن است که ابراهیم پیغمبر علیه السلام هفت نوبت کعبه معظمه را بنیاد کرد و خراب شد و قرار نگرفت، بامر الله تعالی چون حجر الایض را از مسجد مذکور به کعبه مبارکه بردند مستحکم بنا شد. و همچنین نقل است که هر شهری در آخر الزمان به چیزی و قم به آب منهدم گردد الا این مسجد و حوالی به برکت مقام حجر الایض و غایب شدن شاهزاده معصوم خراب نخواهد شد. تمام گشت این محراب به سعی صاحب اعظم خواجه کمال الدین شاه حسین بن خواجه عوض شاه بزاز قمی.

تحریرا فی ثانی عشر محرم الحرام سنه ۸۸۶ هجریه»

III

خشتی ترنج گونه با جمله «و موسی الکاظم» در میان، بازمانده کتیبه‌ای که ناچار صلوات کبیر بوده است. و خشتی گرد با طرح گل و بوته بدون نوشته.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۳

مسجد عشقعلی [تصاویر ۱۸۰-۱۸۱]

بنای مسجد عشق‌علی در نزدیک آستانه مقدس، کهن است و باید از پیرامون قرن دهم باشد. درباره بانی و تاریخ دقیق بنای آن آگاهی درستی در دست نیست جز آن که در «کتابچه ثبت موقوفات و خالصه‌جات کشور در دوره ناصری» براساس دفاتر قدیم از موقوفات سرکار سید عشق‌علی یاد می‌شود.

در کنار مسجد قدیم شبستانی نه‌چشمه‌ای با چهار ستون در میان هست که در دوره قاجار بنا نهاده‌اند. مسجد قدیم به شکل مقصوره با دهانه ۸ و بلندی پیرامون ۱۲ متر، چهار شاه‌نشین در چهار سو دارد که دو شاه‌نشین شرقی و غربی، در گاه ورود است. درون هر یک از دو شاه‌نشین شمالی و جنوبی سه صفا طاق‌نما، و در کنار هر شاه‌نشین دو حجره در پایین و دو غرفه بالای آن طرح افکنده‌اند. پوشش در

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۴

بدنه پایه‌ها سفیدکاری گچی است و در قاعده گنبد و سقف، آجری که با طرح و سبکی خاص به شکلی جالب درآمده و بر روی هم این بنا را از زیبایی و ظرافتی ویژه برخوردار ساخته است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۵

۳ مدارس قدیم

اشاره

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۷

مدرسه غیاثیه [تصاویر ۱۸۲-۱۸۸]

سردر و مناره‌های مدرسه غیاثیه در نزدیک میدان کهنه شهر که نام آن به همین شکل در کتاب‌ها و اسناد دوره صفوی و قاجار به تکرار دیده می‌شود از آثار نیمه نخستین قرن نهم و مورخ به سال ۱۸۳۰ است.

سردر مدرسه به بلندی ۱۲ و دهانه و پهنای ۷ در ۴ متر رو به جانب شرق بنا شده، و در دو سوی آن بر پایه‌های خارجی ایوان هر طرف دو طاق‌نما- یکی پایین و دیگری بالای آن- برآورده‌اند. در کمر بند ایوان کتیبه‌ای سراسری بوده که فروریخته و هیچ از آن برجای نیست. سقف ایوان نیز قسمتی فروریخته و با بی‌توجهی مسئولان امور نسبت به این اثر قدیم بازمانده سقف نیز به‌زودی ویران خواهد شد. پوشش سقف مقرنس بوده که از میان رفته و دو قطعه بسیار کم در دو سوی قوسی‌های سردر از آن باقی است. پوشش بدنه ایوان و قوسی‌ها و پایه‌های دو سو سراسر نقش‌ونگار بسیار ظریف گچ‌بری با کتیبه‌هایی از آیات و عبارات مقدس به

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۸

خطوط بنایی بر سراسر بدنه و پایه‌ها، با نقش نام «محمد» و «علی» بر سراسر بدنه قوسی‌ها و جابه‌جا در میان تزیینات پایه‌ها، و پوشش درون طاق‌نماها ملاط‌سازی گچی با نام‌های مقدس بوده که همه فروریخته و تنها قسمتی از آرایش قوسی‌ها و نمونه‌هایی از هنر نوع آرایش‌های ذکر شده در درون و گرداگرد طاق‌نماها برجای مانده است.

دو مناره بالای سردر به قطر ۲/۲۰ متر و بلندی ۱۳ متر از بالای بام (۲۵ متر از سطح زمین) با پوشش آجری است که از پایین تا گلوگاه به نقشه شطرنجی لوزی در ۱۹ ردیف، با طرحی از کاشی فیروزه‌ای میان لوزی‌ها در کمرگاه و گلوگاه هر دو مناره، و در بالا با کتیبه‌ای از کاشی خشتی آراسته شده و در بالای کتیبه نقشه آجر چینی دگرگون گردیده و پس از چند ردیف، سه ردیف مقرنس آجری به شکل کنگره فراز مناره‌ها نمودار است.

متن کتیبه‌های بالای دو مناره به ثلث سفید در زمینه لاجوردی دو آیه از قرآن کریم بوده که آنچه در رویه شرقی و شمالی بوده بیش‌تر برجای مانده، آنچه در رویه‌های غربی و جنوبی بوده به نقل معمران در جنگ جهانی اول هنگام ورود نیروهای خارجی به قم، به منظور ارباب «کمیته مجاهدین» این شهر هدف تیراندازی هوایی نیروهای مزبور قرار گرفته و یک‌سره فروریخته است. متن کتیبه مناره شمالی آیه «إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا...» بوده که اکنون تنها جمله «... لَتَأْتِ أُمَّسِيَّ كَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعِيدِهِ» از دنباله آن بازمانده، و بر مناره جنوبی آیه «اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا» کتیبه بوده که از آن هم تنها همین قسمت از آغاز آیه برجای مانده و در پایان کتیبه خوشبختانه تاریخ بنای مناره‌ها

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۹

به این شکل باقی است :

«فی .. سنه ثلاثین و ثمانمائه»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۰

مدرسه رضویه [تصویر ۱۸۹]

مدرسه رضویه در میان شهر قدیم از کهن‌ترین مدارس قم است و سید عبد‌الکریم بن طاوس در گذشته ۶۹۳ در فرح‌الغری از آن یاد می‌کند. در این کتاب است که حضرت رضا (ع) در سفر خود از مدینه به مرو از قم گذر فرموده و در اینجا فرود آمده است.

کهن‌ترین قسمت موجود مدرسه، سردر شمالی آن است که از دوره صفوی برجای مانده و کاشی‌های پیشانی و کتیبه کمربندی آن جز چند خشتی فروریخته است. در دو جانب این سردر، دو طاق‌نماست که در جبهه طاق‌نمای شرقی سنگ نبشته‌ای کوچک با این متن - گویای تعمیری در این مدرسه به سال ۱۰۹۴- نصب است:

«هو الفتح

این تازه بنا که هست در خوبی فردهرگز نرسد به ساکنانش غم و درد

از روی یقین گفت خرد تاریخش سرکاری ابدال بیک آبادش کرد»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۱

مدرسه جانی خان

مدرسه جانی خان برابر درگاه مسجد جامع از مدارس دوره صفوی قم است که در دوره ناصری به سال ۱۲۷۸ وسیله میرزا نصر الله خان مستوفی گرکانی تعمیر و مرمت یافت و پس از آن گاهی با نام «مدرسه ناصری» یاد می‌شد. سردری بلند دارد با مقرنسی لطیف در سقف و آرایش کاشی گرهی در لچکی‌های پیشانی. سنگ‌نشته جبهه درگاه آن- بالای در ورود- حاکی از مرمتی است که در سال ۱۳۷۳ از مدرسه به عمل آمد. صحن و حجرات مدرسه با هندسه‌ای خاص ساخته شده، و پیشانی ایوان‌های پیشاپیش حجرات نیز با کاشی گرهی آراسته است. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۲

مدرسه فیضیه

بنای کنونی مدرسه فیضیه در شمال صحن عتیق آستانه قم از نیمه نخستین قرن سیزدهم هجری، و جایگزین بنای «مدرسه آستانه» است که در میانه قرن ششم وجود داشته و یاد آن در کتاب النقص- از آثار همین دوره- (ص ۱۶۴) آمده و پس از آن هم در بسیاری کتابها و اسناد قدیم از آن سخن رفته است. فتحعلی شاه قاجار به سال ۱۲۱۳ بنای پیشین این مدرسه را از اساس برداشت و برجای آن بنای کنونی را بنیاد نهاد.

این بنا با پیرامون یک صد حجره در دو طبقه چهار سوی محوطه‌ای به درازا و پهنای هفتاد و اند در پنجاه متر، سردری از سوی شمال با درازا و پهنای ۱۳ در ۴ و بلندی پیرامون ۱۱ متر، و سه ایوان در جهات شمالی و شرقی و غربی هر یک به دهانه و پهنای ۹ در ۶ و بلندی پیرامون ۱۲ متر داشته که با مقرنس کاری در سقف و کاشی کاری در بدنه و پایه‌ها و کتیبه‌ای به نستعلیق در کمر بند هر یک آراسته بوده و اکنون مقرنس‌ها فروریخته و کاشی کاری‌ها نیز صورت آشفته‌ای به خود گرفته و ایوان غربی هم در نیم قرن اخیر از شکل خود خارج شده و با احداث سقفی در بالای کتیبه کمر بندی آن، قسمت بالا مخزن کتابخانه و قسمت پایین مسجد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۳

و مدرس گردیده است. جز این سه ایوان، ایوانی نیز در جنوب هست که در سال ۹۳۹ بنا شده و سردر صحن عتیق آستانه مقدس حضرت ستی فاطمه است که در مجلد نخست ذیل سخن از صحن عتیق به تفصیل وصف شد.

در بالای درگاه ورود مدرسه از سردر شمالی سنگ‌نشته‌ای است مرمین که بر آن این دو بیت به نستعلیق ثبت است:

«در روضه معصومه شهنشاه فلک جاه‌بنهاد بنا مدرسه‌ای دلکش و دلخواه

تاریخ بنایش چه ز ارباب سخن خواست بنوشت صبا مدرسه فتحعلی شاه»

متن کتیبه کمر بندی این سردر به نستعلیق، با دو طرح در آغاز و انجام کتیبه از جمله «یا باقی» به ثلث و به تکرار (هشت بار در هر یک به شکل دایره) چنین است:

«این همایون در گه فرخ پی گردون همال در گه علم است و باب فضل و کریاس کمال

این مقرنس طاق چبود این منور شمسه چیست آسمانی با سکون و آفتابی بی‌زوال

این حرم حرمت حریم این عرش فرسا بارگاه گشت بنیاد از مثال پادشاه بی‌مثال

باد یا رب بخت بیدارش چو حی لا ینام باد یا رب ملک اقبالش چو ملک لا یزال

با عبارت «انا مدینه العلم و علی بابها» به نستعلیق سفید درشت بالای درگاه ورود،

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۴

و جمله «یا کافی المهمات» به همان خط در دو لچکی بالای سردر.

در کمر بند سه ایوان مدرسه، قصیده‌ای از فتحعلی خان ملک الشعراء در ۲۱ بیت کتیبه شده که در هر ایوان هفت بیت است و آغاز آن از ایوان شرقی، این چنین:

ایوان شرقی:

دست قدرت تا به دهر این هفت منظر برکشید دهر را کی این چنین در حلیه و زیور کشید
هر زمان مشاطه قدرت عروس دهر را بر مراد خلق در پیرایه دیگر کشید
هر سفالین کاسه آمد یادگار جام جم بلکه جام جم ز رشک از خون دل بر سر کشید
این همه پیمانہ عشرت به بزم روزگار هر کس از دوران شاه معدلت گستر کشید
فخر شاهان زمین فتح علی شه کاسمان حلقه فرمان او در گوش هفت اختر کشید
آن شهنشاه ملک شه چاکر سنجر غلام کش ملک شه خاک در در دیده چون سنجر کشید
آسمان در عهد او رسم ستمکاری گذاشت کز حسام شهنه عدلش بسی کیفر کشید
ایوان شمالی:

.....

شاه اژدر بند شیر اوژن به دشت کارزار چون زمره رنگ تیغ اژدها پیکر کشید
آن حسام شعله بار آبگون در دست غیر راست چون بیدی است کاندرا بوستان خنجر کشید
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۵ این اثر از بازوی زور آزمای شاه یافت ذوالفقار آن گه اثر بخشید کش حیدر کشید
داد ملک آرای او موبه به هفت اقلیم راند عدل عالی رای او رایت به نه کشور کشید
قافله در قافله هر خواجه زو مرجان فشانند کاروان در کاروان هر برده زان گوهر کشید
شد جهان آباد چندان کش قصور بی قصور سر به چرخ اخضر از این توده اغبر کشید
ایوان غربی:

آن همایون خطه از سیل حوادث شد چنان کز خرابی بوم هم رختش ز بوم و برکشید
مضجع پاکان دین خیر البلاد ام القری خاک قم کز قمه عرش برین سر برکشید
جسم پاک فاطمه آسوده در این خاک پاک کاسمانش خاک در در دیده اختر کشید
دایه گردون چو او در مهد عصمت در نیافت تا مه و خورشید را در مهد سیم و زر کشید
گرد خذلان خاک از آن بر صفه مانی فشانند خط بطلان چرخ از این برنامه آزر کشید
هر طرف کاخی منقش تا به کیهان در فرود هر طرف قصری مصور سر به کیوان برکشید
..... ب

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۶

در کنار ایوان غربی مسجدی است با سقف مقرنس کاری، و بالای آن شاه نشینی به درازا و پهنای ۹ در ۶ متر که از سویی به رودخانه و از سوی دیگر به ایوان مزبور در گاه داشته و اکنون از صورت خود خارج شده است لیکن پوشش مقرنس سقف و کتیبه گچبری سراسری آن باقی است. متن کتیبه قصیده‌ای است از فتحعلی خان صبا در پنجاه بیت به نستعلیق این چنین:

یا رب این چرخ است یا عرش برین یا همایون قصر دارای زمین

زائران را از صریر آمد به گوش نغمه اهلا و بانگ آفرین
ساکنان را از صدا باشد خمش بر بط ناهید و چنگ را متین
گشته از نقش در و دیوار آن نقش بر دیوار نقاشان چین
کبک و بازش را جناح اندر جناح گرگ و پیلش را سروی اندر سرین
نه جدال آن به این از روی قهر نه نبرد این به آن از راه کین
خرم و خندان به باغش نسترن تازه و ریان به راغش یاسمین
نه زیان از غارت گلچین بر آن نه ضرر از آفت بهمن بر این
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۷ چرخ زنگاری به سنگرف سرشک از غم زنگار و سنگرفش قرین
نیش تیغش شیر شادروان او همچو سگ دم لابه کش شیر عرین
آن شرف دارد که دارد از شرف عرش بر خاک جناب او جبین
آن خطر دارد که دارد از خطر دست رضوان آستانش از آستین
دانی این فخر و سعادت از چه یافت این همایون بارگاه دلنشین
از نزول داور کون و مکان از قدوم خسرو دنیا و دین
دادگر فتحعلی شه آن که باد آفرین بر جانش از جان آفرین
آن جهاننداری که از تیغ نزار پهلوی ملک جهان دارد سمین
آن شهنشاهی که از شیرین سخن از نهاد حنظل آرد انگبین
ذو الجلالی کز جلال ذو الجلال رایت او آیتی باشد مبین
خسروی کافکنده صیت همتش جاودان در طاس نه گردون طنین
همتش را لا مکان زیر قدم حشمتش را آسمان زیر نگین
بخت او را مام گردون نازده همچو مامک بر سلیل نازنین
آسمان دارای خرمن گشت از آن کامدش بر کشت احسان خوشه چین
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۸ گفتم او را هست بر آدم شرف وهم گفتا زین سخن هشدار هین
عقل از این اندرز خندان گشت و گفت کای به اندرز تو جان ما را رهین
آن که آورد این گهر از نور پاک طینت آدم سرشت از ماء و طین
اعتراضی گر تو را باشد بر اوست کاین چنین آراست نقش آن و این
چون به گاه کینه برخیزد ز جای چون به عزم رزم بنشیند به زین
با سر خطی ستاند بوم روم در پی خیلی سپارد ملک چین
نه بماند خاندان فیلقوس نه گذارد دودمان آبتین
نه به صلب بابک اندرشان سلیل نه به ناف مامک اندرشان جنین
در خم خام آورد یال نیال در پی خنگ افکند تاج تکین
رمح او نقاب دلها تا کند در درونشان گوهر خنجر دفین
تیر او با جان بدخواهان او چون شهاب ثاقب و دیو لعین

شهر قم فخر البلاد ام القری کاسمانش کرد یکسان با زمین
شد چنان ویران که نه بامی خراب تا در آن بومی شود منزل گزین
گشت چون از حادثات روزگار آن چنان شهری دل آرا این چنین
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۹ جود شاهنشہ پی آبادیش دست همت برکشید از آستین
یک دو فرسنگ اولش در راه سیل چون سکندر بست سدی بس متین
پس در آن فرخنده کشور بر فراخت قصرهایی جان فزا و دلنشین
روضه معصومه کامد منهدم کردش اینک غیرت خلد برین
گنبدی افراختش از زر ناب کاسمان از غیرتش باشد حزین
از غم زرینه خشتش آفتاب هر سحرگه گشت خاکستر نشین
هم در آن بنیاد کرد این مدرسه کز غمش فردوس باشد در این
صحنش از دلکش حدائق چون بهشت حجره‌ها چون حجله‌های حورعین
هم به رکنی زان فلک فرسا مکان ز امر آن دارای اسکندر مکین
این همایون قصر دلکش شد بنا کاسمان بر آستان سودش جبین
الغرض چون ز امر آن صاحبقران با زمین این آسمان آمد قرین
زد صبا از بهر تاریخش رقم کاسمان دیگر است این بر زمین
تا بود ایوان کیوان بر فراز تا بود گلزار جنت دلنشین
باد در گاهش بر از قصر زحل باد خرگاهش به از خلد برین
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۰

مدرسه دارالشفای [تصاویر ۱۹۰-۱۹۴]

بنای دارالشفای در شمال مدرسه فیضیه از فتحعلی شاه است که نخست به عنوان بیمارستانی برای آستانه ساخته شده و سپس به شکل مدرسه و مسکن طالبان علوم دینی درآمده است.

محوطه صحن آن با درازا و پهنای پیرامون ۷۰ در ۳۲ متر سردری از جانب شمال دارد که در اوائل قرن حاضر بر بنا افزوده شده است با بلندی ۸ و دهانه و پهنای ۴/۵۰ در ۱/۵۰ متر، با کتیبه‌ای در دو سوی سردر (نمای درونی و بیرونی) که بر آن همان حدیث نبوی که در ازاره ایوان طلای آستانه مقدس ثبت شده و متن آن در ذیل سخن از آن بنا به صورت کامل نقل گردید به ثلث نگاشته شده است با تاریخ ۱۳۰۳ در پایان و عبارت «عمل صادق» بالای کتیبه در اسپر رویه جنوبی سردر.

در زاویه شرقی صحن دارالشفای آب‌انباری است که آن را میرزا تقی خان ساروتقی وزیر شاه عباس دوم در سال ۱۰۵۵ بنا نموده است با سردری به درازا و پهنای ۶ در ۲/۷۰ و بلندی ۸ متر، با مقرنس کاری در سقف و کاشی کاری معرق در لچکی‌های بالای درگاه راه‌پله آب‌انبار، که در بالای آنها در دو سطر این دو رباعی - هر مصرع میان یک ترنج - به نستعلیق محمد رضا امامی ثبت است:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۱ «زین بر که دستور که بادا جاوید بر یاد حسین هر یک قطره چشید
فی الحال ز بهر سال تاریخش گفت لعنت بیزید باد و بر گور یزید

میرزا تقی از بهر صفی شاه جهان این برکه نمود خیر بر عالمیان
 جستم ز خرد حساب تاریخش گفت این برکه بنا کرده وزیر ایران»
 در پایان رباعی نخست این عبارت به نستعلیق ریز خوانده می شود:
 «کتبه العبد المحتاج محمد رضا الامامی»

در کمربند سردر کتیبه ای است از کاشی خشتی لاجوردی به ثلث محمد رضا امامی با این متن:

«فی ایام الدولة السلطان الاعظم و الخاقان الاکرم مروج المذهب الائمه المعصومین علیهم السلام السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان، السلطان ابو المظفر شاه عباس الثانی الصفوی الحسینی الموسوی بهادر خان خلد الله تعالی ملکه و سلطانه توفیق یافت به اتمام عمارت این برکه مخدوم الامرا و خادم الفقرا توفیق آثاری ایرانمداری اعتماد الدولة العلیة العالیة الخاقانیة میرزا محمد تقی المشهور بساروتقی خالصا الی الله تعالی فی شهر ربیع الاول سنة خمس و خمسين بعد الالف. کتبه محمد رضا الامامی الاصفهانی»

بالای این کتیبه در زاویه جنوبی اسپر در گاه آب انبار سنگ نبشته ای کوچک است مشتمل بر پنج بیت در متن و دو بیت در کناره راست و چپ به نستعلیق، حاکی از مرمتی که در سال ۱۲۰۴ وسیله تقی خان بروجردی از این آب انبار به عمل آمده

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۲

است، این چنین:

«مظهر لطف حق تقی خانادر بروجرد و در زمانه وحید

مثل او روزگار کم دیده زاده ز ابا و امهات رشید

بانی کارهای خیر و ثواب ایزدش داده است بخت سعید

آب انبار این مکان شریف بود ویران به سالهای مدید

کرد تعمیرش از برای ثواب حافظش باد کردگار مجید

بهر تاریخ سال تعمیرش زایر تشنه ای ز راه رسید

جرعه ای آب خورد و آن گه گفت سب و لعنت بشمر باد و یزید

سنه ۱۲۰۴»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۳

مدرسه حاجی

میرزا آقا خان نوری صدر اعظم در دوران حکومت فرزندش ذوالفقار خان در قم، مدرسه و مسجدی در کوی قاضی نزدیک میدان میر این شهر برای حاجی ملا محمد صادق قمی روحانی بزرگ آن دوره قم بنیاد نهاد که تاکنون برج و دایره است.

بالای درگاه ورود مدرسه سنگ نبشته ای بود که چند سال پیش آن را به درون راهرو منتقل کرده و بر دیوار نصب نموده اند با این متن:

«در زمان دولت روزافزون ملاذ السلاطین و ملجأ الخواقین السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان بن الخاقان بن الخاقان المؤید المنصور قانع الاشرار و الشرور ابو المظفر ناصر الدین شاه قاجار خلد الله ملکه و سلطانه به واسطه

دوام دولت ابد آیت اعلی حضرت قدر قدرت شاهنشاه عالمیان پناه این خجسته مسجد دلکش را جناب جلالت مآب نبالت نصاب غوث الاسلام و المسلمین کھف الدینا و الدین معنی دانش و آگاهی امین اعلی حضرت تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۴

ظل الہی شایسته مسند صدارت فخر امم کان کرم محرم اسرار شاهنشاه عالمیان پناه قواما للمجد و الدولۃ و الاقبال نظاما للشوکنۃ و الایہۃ و الاجلال اشرف ارفع امجد اکرم میرزا آقا خان نوری اعتماد الدولۃ العلیۃ العالیۃ صدر اعظم افخم لا زالت رأیات اجلاله مرفوعۃ بنا فرمودند و بر کافہ مسلمین وقف عام نمودند کہ جمیع شیعه اثنی عشریہ در او بہ عبادت و در حجرات آن بہ تحصیل علوم مشغول باشند. حرره فی شهر جمادی الثانیہ ۱۲۷۲.

کتبه العبد المذنب محمد الکلپایگانی»

ایوان مدرسه کہ پیشاپیش شبستان مسجد قرار دارد بہ دہانہ و پهنای ۸ / ۵ در ۱۰ و بلندی ۱۲ متر با کاشی کاری آراستہ شدہ کہ در میان آنها در دو جانب در گاہ مسجد بر ترنج‌هایی عبارت «معمار این مسجد حاجی شعبان سنہ ۱۲۷۲» و «عمل استاد محمد آقا ولد حاجی اسماعیل» ثبت است. کتیبه کمر بندی ایوان گچ‌بری است بہ ثلث مشتمل بر سورہ جمعہ با رقم: «حرره علی اکبر متولی مضجع خاقان فتحعلی شاہ فی سنہ ۱۲۷۲».

در پایان. بالای این کتیبه در جبهہ اسپر ایوان کتیبه‌ای است از کاشی خشتی لاجوردی در پانزدہ سطر بہ نستعلیق طلایی با این ابیات در متن، سرودہ حاجی رشید خان بیگدلی اخگر و تحریر ہمو:

«در زمان شہریار تاج‌دار تاج‌بخش آن کہ ذات بی‌ہمالش پادشاهی را سزا

بو المظفر ناصر الدین شاہ غازی آن کہ ہست مہتران را شہریار و خسروان را پادشا

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۵ اعتماد الدولہ شہ صدر اعظم آن کہ دادملک جم را نظم‌ها چون آصف بن برخیا

گاہ بذل و وقت تحسین نی شکفت ار خود شوندمعن با جودش بخیل و فضل با ایدش گدا

شد دل آگاہ او آگہ ز آز روزگارزان کہ رایش از صفا شد آینہ گیتی نما

دید چون شوق مہین فرزند خود در کار خیر آن کہ باشد مہتران و سروران را مقتدا

صہر شاہنشہ نظام الملک و المملہ کہ ہست چون پدر اصل سخا شخص کرم ذات حیا

ساخت در قم مسجدی دلکش کہ ہر کس دید گفت لوحش اللہ زین بنا و بارک اللہ زین فضا

وہ چہ مسجد کز علو پایہ و قدر بلند عقل می گویدش وہوہ بر زمین آمد سما

وقف کرد این مسجد نیکو برای خاص و عام تا نیاز آرند و طاعت می بہ ذات کردگار

این عبادت‌خانہ فرخ بنا کرد او کہ خلق بعد طاعت جاہ گیتی را بگویندی دعا

ز اہتمام میر باقر خان عادل پور صدر آن کہ قم از عدل او بس یافتہ برگ و نوا

خان با ذل ذو الفقار آن کو بہ رنج فاقہ گشت با دل وافی دوا و با کف کافی شفا

یافت چون اتمام این نیکو بنای دلپذیر گاہ آن شد تا رشید الدین ہمی خواند ثنا

از پی تاریخ این فرخ بنا کلکش نگاشت صدرا مجد را مبارک باشی ای نیکی بنا»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۶

مدارسی که در اینجا یاد و آثار قدیم آن شناسانده شد آنهایی است که بنای پیشین آن برجای مانده و از رهگذر معرفی اثری تاریخی شایسته ذکر بود. مدارس قدیم دیگری هست که تجدید بنا شده، و مدارسی نیز در کتابها و اسناد قدیم مذکور است که اکنون نشانی از آنها نیست.

درباره مدارس قدیم قم مقاله‌ای چند سال پیش از نگارنده این سطور به چاپ رسیده که قسمتی از آن با اصلاحات و اضافاتی در پایان این مجلد گذارده شده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۷

۴ آثار دیگر

اشاره

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۹

مناره میدان [تصاویر ۱۹۵-۱۹۶]

در کنار محوطه میدان کهنه شهر مناره‌ای آجری به قطر ۳/۵ و بلندی پیرامون ۲۵ متر هست که در نیم قرن اخیر مسجدی نیز در کنار آن بنا کرده‌اند.

آنچه از ملاحظه اسناد و مدارک مربوط و سبک بنای مناره مورد سخن بر می آید اساس بنای مناره کهن و شاید سلجوقی است که به گذشت زمان فرسوده شده و قسمت‌هایی از آن نیز فروریخته بوده است تا در سال ۱۱۹۱ وسیله یکی از امراء زند مرمت گردیده و نمای آجری کنونی از همین مرمت برجای مانده است.

پس از آن در سی سال اخیر مأذنه‌ای بالای آن ساخته و شکل نوتری بدان بخشیده‌اند.

در دیوان هاتف (ص ۹۷-۹۸ چاپ وحید دستگردی) قطعه‌ای در ماده تاریخ مرمت این مناره با اشاره به قدمت بنای آن هست که به نقل آن مبادرت می‌رود:

سپهر مجد و خورشید سماحت اختر عزت نظام عالم و دستور گیتی آصف دوران

جناب صاحب اعظم خدیو افهم اکرم ربیع گلشن عالم بهار عالم امکان

جهانگیر و جهان بخش و جهاندار و جهان داور که گردونش نیچد گردن از حکم و سر از فرمان

جوانمرد و جوان بخت و جوان طبع و جوان دولت که در ایام او نوشد جهان و تازه شد کیهان

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۰ به دست و کلک او نازند ملک و دین بود آری قوام دین و ملت این نظام ملک و دولت آن

گرش خلق جهان جان جهان گویند می شاید که آمد عالم فرسوده را بر تن ز عدلش جان

کهن گلدسته قم را که ویران بود بنیادش مجدد شد به حکم او اساس و تازه شد بنیان

تعالی الله زهی گلدسته زیبا که پنداری به هم بر بسته از گل دسته‌ای دهقان این بستان

بود مقری بر او جش با سروش چرخ هم نغمه مؤذن برفرازش با خروش عرش همدستان

به گلبانگ بلند آوازه انصاف وجود او به شرق و غرب از این گلدسته خواهد رفت جاویدان

غرض چون نو شد این گلدسته زیبا و رفت از وی سوی عرش برین بانگ مؤذن‌های خوش الحان

دبیر خامه هاتف پی تاریخ اتمامش رقم زد شد ز حکم آصف این گلدسته آبادان

در کتابخانه آستانه مقدس قم جزوی است از مصحف شریف به شماره ۲۴۰ انبار که بنابر مفاد وقف نامه آغاز نسخه، آن را خواجه فخر الدین احمد بن خواجه زین الدین شاه علی طخرودی در اواخر ع ۱- ۸۹۱ بر مسجد معروف به «مسجد منار» واقع در درون شهر قم برابر درب مشهور به «درب علویه» در محله «دوقفیزآباد» از محلات «سروزن» وقف داشته و تولیت آن را به امام آن مسجد شیخ شمس الدین شاه محمد واگذارده است. چنین است متن این وقف نامه:

«وقف و حبس هذا الجزء مع الاجزاء التسعة و العشرين من كلام الله رب العالمين مع الصندوق المسدس المتين الصاحب

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۱۵۱

المعظم المقدم الموقر المكرم مجمع المحاسن و الشيم قدوة الاكارم و منبع المكارم الموفق بتوفيق الملك الصمد الخواجه فخر الملة و الدين احمد بن الصاحب السعيد المبجل المفخم المبرور المحترم الخواجه زين الملة و الدين شاه علي الطخرودي ادام الله سعاده و تقبل منه حسنته على المسجد المعروف بمسجد منار الواقع بداخل مدينة قم محاذيا للدرب المعروف بدرب علويه في محله دوقفيزآباد من محلات سروزن ليقرأ في هذا المسجد ايام الجماعات وقفا صحيحا شرعيا بلا نقص و لا فسخ و لا تغيير من البيع او الرهن او الهبة او الارث خالصا لله تعالى.

و فوض التولية الى امام هذا المسجد و هو المولى الفاضل العالم المتورع الشيخ شمس الملة و الدين شاه محمد اديمت فضائله مشروطا بان يقرأ في هذا المسجد و لا يقرأ في مجلس خارج هذا المسجد الا في مجلس ختم رأى المتولى المشار اليه مصلحة في قرائته، فمن اجرى على هذا الجزء او واحد من الاجزاء الباقية تبديلا بنوع ما فقد باء بغضب من الله و مأواه جهنم و بئس المصير و اجر الواقف على الله تعالى فان الله لا يضيع اجر المحسنين. و كان ذلك في اواخر ربيع الاول من تاريخ سنة احدى و تسعين و ثمانمائة».

در سنگ نبشته مورخ ۹۶۳ که بر دیوار مسجدی نزدیک همین مناره نصب است و متن آن در صفحه بعد نقل شد از «منار چهار سو» یاد می شود که گویا مقصود همین مناره باشد.

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۱۵۲

وقف نامه قنات [تصویر ۱۹۷]

در نزدیک مناره میدان و سردر غیاثیه مسجدی است در کنار یک چهارراه که بنای آن اخیرا تجدید شده و بر پایه شرقی آن از بیرون سنگ نبشته ای به درازا و پهناى ۱/۱۰ در ۰/۰۵۵ متر با یازده بیت در متن به ثلث زیبا و برجسته نصب است گویای وقف قناتی در سال ۹۶۳ بر محله میدان قم با یاد از بناهای خیر دیگر واقف و منار چهار سو و مسجدی که واقف همین قنات در مجاورت آن ساخته بود.

چنین است متن ایات:

«آصف ..... سم ... آن که شد معمور از عدلش خراب آباد قم

همچو او بر مسند جاه و بزرگی و شرف هیچ کس نشست از اشراف و از امجاد قم

ز این نکوکاری که او با مردم این شهر کرد... کرده نیکو از بدا بنیاد قم

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۱۵۳ بعد چندین بقعه خیری که در راه خدا ساخت در هر گوشه ای تا بد در استعداد قم

کرد احداث قنات و نهر آبی بهر خیر ساخت جاری بر سر میدان بی امداد قم

تا رسد فیضش به هر کس قربهٔ لله کردوقف بر هر خاص و عام و بنده و آزاد قم مسجدی هم جمع آن ... دمنار چار سوی ساخت تا یک یک دعا گویندش از افراد قم هر که گردد مانع این آب و غاصب نیز هم حاکم و محکوم از اختیار و از اضداد قم باد روی او زدود آتش لعنت سیاه تا بود نام و نشان از آب و خاک و باد قم بود شهر قم ز بی آبی چو وادی عدم گوئیا زین آب شد بار دگر ایجاد قم چون قبول حضرت حق بود بی شک خیر اوزین سبب تاریخش آمد آب خیر آباد قم» تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۴

تیمچه بزرگ [تصویر ۱۹۸-۲۰۲]

بنای تیمچه بزرگ در بازار از دوره ناصری و اثر استاد حسن معمار قمی هنرمند مشهور آن عهد است. سقف تیمچه سه چشمه است بی ستون و مجموعاً به درازای ۲۷ متر، و چشمه میانه با بلندی و دهانه ۱۵ متر. با پوشش آجری ظریف و آراسته و با مقرنس گچی در زوایا. پیشاپیش حجرات و غرفه‌های گرداگرد تیمچه درهای ارسی بوده که اکنون نیز نمونه‌هایی باقی است. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۵

پل علی‌خانی:

اساس بنای این پل که تا پایان دوره قاجار تنها مدخل ورود شهر بود قدیم است. در هنگام تخریب چشمه‌های پیشین آن سنگ‌نبشته‌ای به دست آمد که بنابر مفاد آن، پل مورد سخن به دستور یکی از پادشاهان صفوی تجدید بنا گردیده است. در سال ۱۲۹۲ علی خان سنقری ریش بلند نایب الحکومه قم چشمه‌های پیشین پل را که در اثر گذشت زمان فرسوده شده و به خاطر بالا آمدن سطح رودخانه کوتاه‌تر شده بود برداشته، برجای آن چشمه‌هایی بلندتر بنا نهاد با این نشان که از آغاز ویران ساختن چشمه‌های پیش تا پایان کامل کار تنها چهل روز فاصله بوده است.

بارو:

وصف آخرین باروی قم که گویا برای آخرین بار وسیله حسین خان حکمران این شهر در دوره علی مراد خان زند به سال ۱۱۹۷ مرمت و اصلاح یا تجدید بنا گردیده است در برخی از سفرنامه‌ها و کتاب‌های دوره قاجار آمده است. از جمله نجم الملک در سفرنامه خوزستان خود می‌نویسد: «قم .. حصار معتبر داشته که تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۶

بر وفق قاعده مهندسی زوایای حارسه و محروسه در آن ترتیب داده‌اند. حصار قطوری داشته هنوز در بعضی جهات آثار آن باقی است».

اکنون قسمتی بسیار کم از این بارو در نزدیک دروازه قلعه و مزار احمد بن قاسم باقی است.

آب‌انبارها:

قدیم‌ترین آب‌انبار قم، آب‌انبار ساروتقی است که در سال ۱۰۵۵ بنا شده و ذیل سخن از مدرسه دارالشفاء وصف گردید. جز آن، دیگر آب‌انبارهای مورخ این شهر در حال حاضر از دوره ناصری به بعد است که سال بنا و نام بانی و کتیبه‌های آنها به تفصیل در تحفه الفاطمین آمده و قدیم‌ترین آنها آب‌انبار سردار بود مورخ ۱۲۶۲ که دو سال پیش ویران شد و پس از آن آب‌انبار برابر مدرسه رضویه در بازار کهنه مورخ ۱۲۶۶ که هنوز برجاست .

مطب شفاء الدوله [تصویر ۲۰۳]:

سردر و نمای خارجی مطب حکیم شفاء الدوله از پزشکان قم در نیمه نخستین و میانه قرن حاضر- که در این شهر با نام «حکیم کاشی» شناخته می‌شده است- برابر سردر شرقی صحن مطهر حضرت فاطمه معصومه به شکل مسافرخانه‌ای تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۷

هنوز باقی و نموداری از ذوق اوست .

درگاه ورود مطب درست برابر نورگیر ایوان شرقی صحن نو است و از آنجا ضریح مطهر را به درستی می‌توان دید. بالای این درگاه در ترنجی به نستعلیق نوشته شده است:

«و نُنزَلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ»

۱۳۵۲»

بالای پیش تالار جلو غرفه‌ها بر کاشی نوشته شده است:

«یا من اسمه دواء و ذکره شفاء»

بالای غرفه‌ها کتیبه‌ای است از کاشی خشتی به نستعلیق زیبا با این متن سروده خود او:

«رواق حکمت اینجا کاخ سبط مصطفی آنجا بشارت دردمندان را دوا اینجا شفا آنجا

در اینجا طب یونانی و تشریح اروپائی فرامین الهیات و آیات خدا آنجا

سبب اینجاست یعنی حکمت و تدبیر و دانائی توانائی است یعنی حکم و تقدیر و قضا آنجا

کاشی ساز حاجی حسین خاک‌نگار»

بر دو جانب درگاه راهرو غرفه‌ها شش بیت دیگر از سروده‌های حکیم بر کاشی خشتی ثبت است این چنین:

«از غم هجر مریضی که گرفتار تب است نسخه‌اش افشرد وصل به هنگام شب است

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۸ آن که در بستر بیماری عشق است دواش خرفه خال و گل عارض و عناب لب است

چاره دل چه دوچار غم و اندوه شود ساقی و جام می و نغمه و رقص و طرب است

فادزهر اثر سم خیالات به مغز سبزه و باغ و گل و قصه و شعر و ادب است

الغرض نیست عجب گر بشود سهل علاج هر مریضی که زهر درد به رنج و تعب است

درد دانای گرفتار به نادان سخت است گر شفا جان ببرد زان به سلامت عجب است

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۹

بخش دوم بناهای قدیم در روستاها و بلوکات قم

۱) پیرامون شهر

۲) قمرود

۳) قنوات

۴) قهستان و واز کرود

۵) خلجستان

۶) ضمیمه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۱

۱ پیرامون شهر

اشاره

در قسمت «حومه» و پیرامون شهر پیش از آن که «بلوکات» آغاز شود چند مزاری است که در زیر از هریک به اجمال یاد می‌گردد:

شاهزاده عبد الله:

نزدیک قلعه صدری قم (یک کیلومتر و اندی بیرون شهر در جانب غربی) منسوب به مردی از نوادگان امام چهارم. نام این مزار گویا پیش تر «شاه زید» بوده است.

بنایی است ساده و کوتاه با قدمت دو سه قرن. در ایوان جنوبی بنا بالای درگاه ورود دایره‌ای است زیبا از کاشی معرق با زمینه نخودی‌رنگ که بر آن چهار نام «محمد» و چهار «علی» به ثلث نوشته شده و متعلق به پیش از دوره قاجار است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۲

شاه جمال:

در کنار راه قم به اراک، دو کیلومتری جنوب غربی شهر قدیم، نزدیک بنای قصر دختر از آثار دوره ساسانی. بنایی است کوتاه و ساده که چندان کهن نیست با چهار ایوان در چهار سوی بقعه. آب‌انباری نیز دارد که آن را علی سنقری ریش‌بلند نایب‌الحکومه قم در اواخر قرن گذشته بنیاد کرده است.

شاه جعفر غریب:

در چند کیلومتری شرق شهر، نزدیک راه قم به کاشان، کنار تپه‌های مشهور به «قل درویش» که چنان که در آغاز همین مجلد گفته شد بقایای شهر قدیم «براوستان» است.

گنبدی است ساده که پنجاه سال پیش به وسیله حاجی میرزا نصر الله خان ناصر السلطنه دیا مرمت شده. لوح سنگی کوچکی مورخ ۱۳۴۵ قمری که بالای درگاه بقعه نصب است از همین تعمیر حکایت می‌کند.

شاه جمال غریب:

نزدیک بقعه شاه جعفر غریب، در جانب دیگر تپه‌های یادشده، کنار راه قم به کاشان در چند کیلومتری شهر. این بقعه در اواخر قرن گذشته به استناد «خواب‌نما» پدیدار شده است.

گنبدی است ساده با دو ایوان در شمال و جنوب.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۳

قدمگاه کوه خضر:

در چند کیلومتری جنوب قم کوهی است به نام «کوه خضر» که بالای آن قدمگاه و مسجدی بنا شده و در نزدیک این دو نیز چهار طاقی است که گویا در روزگاران پیش عارفی در آن به سر می‌برده است.

این قدمگاه و مسجد چند صد سالی قدمت دارد و در کتاب‌ها و رسائلی که در دوره قاجار برای قم نوشته شده از آن یاد آمده است. راه‌پله‌ای نیز که از پایین کوه تا مسجد و قدمگاه مزبور از سنگ تراشیده شده در اوائل قرن حاضر ایجاد گردیده است.

جمکران

دیه جمکران در یک فرسنگی شرق قم پیش از اسلام یکی از مناطقی بود که شهر قدیم و باستانی قم را تشکیل می‌داد. یاد آن در کتاب قم به تکرار دیده می‌شود.

مسجد صاحب الزمان [تصویر ۲۰۴]:

در کتاب قم آمده است که: «اول مسجدی که بدین ناحیت [قم] بنا نهادند پیش از آمدن عرب بدین ناحیت، مسجد قریه جمکران بود و مردی از اهل اسلام

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۴

نام او خطاب اسدی که بدین ناحیت افتاده بود آن را بنا کرده بود و در آن تنها نماز می‌گزارد». دور نیست که مسجد مزبور همین باشد که اکنون «مسجد صاحب الزمان» خوانده می‌شود و در جنگی مخطوط- از آثار قرن یازدهم- داستانی برای آن دیده شده است.

این مسجد در قرن‌های اخیر مکرر تعمیر و تجدید بنا شده و تنها اثر قدیم آن در حال حاضر سنگ‌نبشته‌ای است در کنار در ورود بر پایه راست، بیانگر تاریخ تعمیری به سال ۱۱۶۷ با این:

هو الباقی

۱۱۶۷

اختر برج صفا آقا علی اکبر که رفت آفتاب از رشک رخسارش به چرخ چارمین
آن که توفیقش به هر کار جهان آمد رفیق آن که باشد در طریق اشتیاقی بی‌قرین
نیست موسی لیک دارد چون شود گرم عطارز مه زر چون ید و بیضا نهران در آستین
شد موفق کرد تعمیر قدمگاهی که هست رشک گلزار جهان و ثانی خلد برین

شد قدمگاه شه دین مهدی صاحب زمان از طفیل همتش رشک نگارستان چین هم نسیم گلشنش برقع گشای روی گل هم زلال جدولش سرچشمه ماء معین حبذا زین تکیه عالی بنای دلگشای بی سخن تشریف او بر خلق عالم شد یقین تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۵ چون معین شد ... از نو اساس این بنا فخرها بر آسمان از این شرف دارد زمین بود کامل از پی تاریخ پیر عقل گفت قایم آل محمد را قدمگاهست این

هادی مهدی [تصویر ۲۰۵]:

مزار «هادی مهدی» در قریه گرگابی جمکران مرکب از دو بنای مجاور یکدیگر است. بنای یکی از آن دو که آن را مدفن سه تن از نوادگان امام سجاد به نام‌های «هادی»، «مهدی» و «ناصر الدین» می‌دانند به وسیله «حسام السلطنه» در سال ۱۳۰۵ انجام شده و کتیبه کمربندی بنا به نستعلیق سفید بر کاشی خشتی لاجوردی با متن زیر حاکی از همین تجدید بناست:

«به عهد ناصر الدین خسرو ستاره خدم کزو بسیط جهان گشت رشک باغ ارم شهی که زد به فلک بیدق شهنشاهی ز داد و عدل و سخا و هنر درین عالم یگانه میر گزین سرور سپهر سریر حسام السلطنه آن منبع سخا و کرم ستوده [ای] که ورا پایگاه رفعت و قدر بود رفیع تر از کاخ گنبد اعظم ز داد و عدل و مروت نظیر نوشیروان به فضل و اصل و گهر افتخار دوره جم بشسته نام دو صد حاتم از کتب ز سخا برده دست و دلش رونق از معادن و یم ز داد و عدل و سخا و کمال و دانش وی بخوادم ار که دهم شرح نایدی به قلم تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۶ چرا که هریک از اوصاف او اگر خواهی رقم کنی و به جان بایدت هزار رقم یک از خصال پسندیده و سعادت وی خود این بود که فشارد به راه خیر قدم چنان که از سر اخلاص و صدق در این ملک پی مخارج این بقعه ریخت سیم و درم نموده امر به سید ابو الحسن از لطف که ای سلاله آل پیمبر اکرم بشو مباشر این امر چون که هستی تودرست قول و امین و صدیق و هم محرم به امر آمر و هم هم‌رهی آن مأمور بشد بنای همین بارگاه بس محکم تبارک الله ازین آستان عرش نشان که هست خاک درش آبروی ملک عجم به رتبه همچو سپهر و به فضل همچون عرش به اختیار چه کعبه به احترام حرم هوای آن به لطافت هوای هشت بهشت فضای آن به نظافت فضای باغ ارم شمیم آن همگی مشک بیز عنبر ریز نسیم آن چه دم پاک عیسی مریم عجب مدار ز مدحش از آن که می باشد محل و مدفن اولادهای فخر امم سه گوهرند ز نسل چهارمین حجت به نام هادی و مهدی و ناصر الدین هم که هریک از پی تعظیمشان ز رتبه و قدرشانه روز نماید سپهر قامت خم بود غرض ز طلوع و غروب شمس که سرنهد به درگاه ایشان و یا که بر مقدم تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۷ به بام رفعت ایشان کسی نخواهد یافت راه ار کند به مثل نه سپهر را سلم

برای علم به تاریخ بقعه گفت ملیح که برزده است ز نوک قلم به چرخ علم
ز هجرت نبوی بد هزار و سیصد و پنج که زد معاینه این بقعه بر سپهر خیم
عمل کربلائی عباس کاشی پز»

بنای دیگر را مدفن دو تن با نام‌های جعفر و سکینه، و این دو را فرزندان ناصر الدین مدفون در بقعه پیش می‌دانند. این بنا نیز
چندان کهن نیست.

امامزاده حاجی صفر:

در نزدیک دیه جمکران مزاری است که آن را «امامزاده حاجی صفر» و مدفون در آن را «شاهزاده علی رضا» می‌نامند. «حاجی
صفر» می‌تواند نام خدمتگزار این مزار در دوره‌های پیش بوده باشد.
بنایی است ساده و کوتاه. کهن هم نیست.
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۸

۲ قمرود

اشاره

دهستان قمرود در شمال قم قرار گرفته و مرکز آن دیه قمرود در سه فرسنگی شهر از روستاهای کهن است که نام آن در
تاریخ قدیم قم به تکرار دیده می‌شود.

سیف آباد

اشاره

از مستحادثات دوره قاجار است.

شش امامزاده:

بنای کنونی این مزار- که در اواخر دوره ناصری پدیدار گردیده- از مهندس الممالک غفاری به سال ۱۳۲۱ است. کتیبه بالای
تالار شرقی بقعه حاکی از همین بناست با این متن:

«حسب الامر بندگان حضرت مستطاب اجل اکرم افخم آقای مهندس الممالک وزیر فوائد عامه مدظله العالی به سعی و اهتمام
سرکار معتمد السلطان حاجی محمد علی خان ناظم الممالک زید مجده العالی اتمام پذیرفت. شهر رجب توشقان لیل ۱۳۲۱».
این بنا چهار گوشه است با دو ایوان در شرق و غرب به بلندی کمتر از ده متر، و گرداگرد آن کتیبه‌ای است گچ‌بری به نستعلیق
با این متن:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۹ «مرحبا از این زمین قم که انوار خدای کند هر دم تجلی رو سوی عرش اله
از امام هفتمین شش نور در این سرزمین گشته مدفون می‌کنم تعداد از بهر شما

حمزه و قاسم محمد خالد و پنجم حسن دختری باشد رقیه نام او ای مقتدا
شأنشان این بس برادرزاده معصومه اند جعفر بن موسی جعفر امام و پیشوا
خدمش اثلاث سید ابن زین العابدین داعی زوار و باقی نسل تا یوم الجزا
چار اطراف از وجود این شش اندر عیش و امن خاصه یک زن کوست بانی نام خاتون کدخدا
بانگ بر من زد خرد گفتا صفائی صاف شوماده تاریخ باید گفت از روی صفا
هجدهم از شهر ذیقعه بدان ای هوشیار سیصد و چل و سه می آید برون بعد از هزا»

کوه سفید

در نزدیک این منطقه که از توابع قمرود است در نقطه‌ای به نام «قلیان فروش» کنار راه قدیم قم به ری، مزاری است که گویا
اخیرا نام «امامزاده جعفر» را برای آن پسندیده و انتخاب کرده‌اند. خود مزار نیز جدید است.
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۰

۳ قنوات

اشاره

روستاهای شرق و شمال شرقی قم که آب مزروعی آن از قنات‌ها و کاریزها تأمین می‌شود.

طیب و طاهر [نصاویر ۲۰۶-۲۰۸]:

مزار طیب و طاهر کنار راه قم به سراجیه مزاری کهن سال است. در خلاصه التواریخ قاضی احمد قمی ضمن وقایع سال ۹۹۴ از
آن یاد می‌شود. بنای کنونی آن نیز قدیم است و از قرن دهم فروتر نیست. سبک بنای آن با بناهای قرن هشتم این منطقه تشابه
کامل دارد.

گنبد این مزار برجی هرمی شانزده ترکی، و نمای درون آن نخست چهار گوشه با درگاه‌هایی در چهار سو است که در بالا به
هشت گوشه و سپس در قاعده گنبد به شانزده ضلعی تبدیل شده است. بلندی سقف از سطح بقعه بیش از ده متر است. نقاشی
بی تناسب و موهون سقف از آثار تعمیرات دوره‌های اخیر است.

روی مرقد میان بقعه- با درازا و پهنای ۲ در ۳ و بلندی ۱/۲۰ متر- با کاشی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۱

معرق لا-جوردی آراسته شده که بی هیچ تردید از قرن دهم است و باید از نیمه نخستین این قرن نیز باشد. گرداگرد این
کاشی‌ها صلوات کبیر (اللهم صل علی محمد المصطفی ...) به ثلث طلایی درون ترنج‌هایی نوشته شده است. کاشی‌کاری
خشتی بدنه نو و بی ارزش است.

ایوان مقرنس شرقی بقعه کتیبه‌ای کمربندی از کاشی خشتی دارد به نستعلیق سفید عادل قاجار با این متن:

این همایون بقعه مانا جنت دیگر بود کز غبار آستانش عرش را زیور بود

کعبه کویش بود مسجود این هفت آسمان پشت گردون از پی تعظیم او چنبر بود

هیچ دانی کیست در این جایگه منزل گزین زاده خیر النسا نوباوه حیدر بود

مشقه عادل قاجار سنه ۱۲۸۱

طیب و طاهر دو سرو از بوستان مصطفی است شیعیان را مقتدا و خلق را رهبر بود
نسل پاک سید سجاد زین العابدین آن امام راستین مر خلق را سرور بود
این منم خادم به زیر معصیت و مانده ام مجرم و عاصی همی دست غم بر سر بود
عمل استاد محمد ولد آباقر

خدیدجه خاتون [تصویر ۲۰۹]:

نزدیک مزار طیب و طاهر در چند کیلومتری شهر بقره ای است به نام «خدیدجه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۲

خاتون»، هشت گوشه با دو درگاه ورود در شرق و غرب و شش صفا در اضلاع دیگر که بنای آن چندان کهن نیست.
در این بقره از آثار قدیم لوح کاشی روی مرقد است که سه قطعه بوده و قطعه میانه اکنون نیست. این کاشی ها مشابه
کاشی های مرقد «سلطان محمد شریف».

است و باید از قرن های هفتم و هشتم باشد. چنین است نوشته متن دو قطعه بازمانده:

«هذا ضریح اولاد الامام المعصوم موسی بن جعفر علیه السلام و هما الاخوان / بن موسی علیهما السلام و الاختین اسمهما زینب
و مریم ابنت الامام المعصوم الشهد المطهر موسی بن جعفر علیهما السلام»

نوشته حاشیه گرداگرد همین لوح سوره فتح تا اواخر آیه چهارم بوده که قسمت بازمانده آن چنین است:

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. اِنَّا فَتَحْنَا. تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يَتِمُّ نِعْمَتُهُ عَلَیْكَ وَ يَهْدِيْكَ صِرَاطًا مُّسْتَقِیْمًا. وَ يُنْصِرُكَ اللّٰهُ
نَصْرًا عَزِیْزًا. هُوَ الذِّ / دُوا اِیْمَانًا مَعَ اِیْمَانِهِمْ وَ لِلّٰهِ جُنُودُ السَّمَاوٰتِ وَ الْاَرْضِ»

زیر این لوح اکنون دو قطعه کاشی دیگر از همین جنس دیده می شود که بر یکی - که نیمی از آن شکسته است - عبارت «بسم
الله» و بر دیگری «هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْ» به ثلث درشت نوشته شده، و چنین برمی آید که این دو، بازمانده از حاشیه کاشی کاری
مرقد است که گرداگرد آن را فرامی گرفته و متن آن «آیه الكرسي» بوده است.

در ایوان شرقی لوح سنگی بی تاریخی است حاکی از تجدید بنای این مزار با این متن به نستعلیق:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۳

«هذا مرقد المطهر المعصوم امام زادگان واجب التعظیم و التکریم شاهزاده عبد الرحمن و عبد الله ابنان موسی بن جعفر علیه
السلام و زینب خاتون و فاطمه خاتون و خدیجه خاتون و مریم خاتون و رقیه خاتون بنات موسی بن جعفر علیهم السلام.
من بنای حاجی بخش علی بن جعفر آقا قمی»

مبارک آباد

بقره شیخ نور الدین:

در ابتدای قریه مبارک آباد بقره ای است خشت و گلی و کوتاه، گویا با دویست سیصد سال قدمت یا چیزی کمتر، که آن را

مدفن شیخ نور الدین می دانند (شیخ جمال نور الدین هم شنیده شد).

مؤمن آباد

زیارت:

بقعه‌ای کوچک در کنار قلعه قدیم آبادی که توهمات اهل ده در نیم قرن اخیر آن را به وجود آورده است.

زالون آباد

اشاره

در سی کیلومتری شرقی قم نزدیک راه کنونی این شهر به کاشان، در حوالی ویرانه‌های قاسم آباد که کنار راه قدیم قم قرار داشت .

سکینه خاتون [تصاویر ۲۱۰-۲۱۲]:

بنای این مزار صفوی است و باید از نیمه نخستین این دوره نیز باشد. نمای

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۴

درونی بنا چهارگوشه با صفه‌ای در هر سو است. نقاشی بی تناسب پوشش گنبدی آن از آثار تعمیرات دوره‌های اخیر است. اثر قابل توجه در این مزار، گنبد بزرگ و مرتفع آن است که بیشتر آرایش ساقه و روی آن فروریخته است. روی گنبد با کاشی معرق بند اسلیمی خوش طرحی آراسته بوده که اکنون تنها چند قسمت مختصر آن برای نمونه باقی است. آرایش ساقه گنبد که مقداری بیشتر از آن مانده است نخست یک ردیف کاشی خشتی زیبای زمینه طلایی، و سپس زیر آن کتیبه کمربندی گرداگرد با پهنای نیم متر از کاشی معرق است که بر آن سوره جمعه به ثلث سفید نوشته شده، و بیشتر آن از جمله در پایان که جای رقم کاتب و سال تاریخ است فروریخته. و پس از آن در پایین کتیبه میان دو حاشیه بیست سانتی متری از نام‌های «الله» و «محمد» و «علی» به خط بنائی (حاشیه بالا با خط سفید و پایین سیاه) تزییناتی است زیبا با کاشی سفید از نام «علی» به شکلی خاص .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۵

۴ قهستان وواز کروود

اشاره

روستاهای جنوب شرقی قم.

لنگرود

اشاره

در تلفظ و استعمال محلی. همان «لنجرود» یادشده به تکرار در کتاب قم و اسناد کهن، که در سه فرسنگی شهر کنار راه کاشان در آغاز راه فرعی قهستان قرار گرفته است.

حلیمه خاتون [تصویر ۲۱۳]:

گنبدی است ساده و نه‌چندان کهن در میان ده. در ورود آن از ایوان غربی کتابه‌هایی دارد به ثلث با متن «انا مدینه العلم و علی بابها» در بالا، و «حسب الوصیة غفران مآب حاجی آقا علی رحمه الله» در میان، و «به سعی ولد آن مرحوم جناب آقا نصر الله تاجر کاشانی فی شهر ذی‌قعدة الحرام فی سنه الف و ثلاثمائه و اثنین ۱۳۰۲» در پایین.

شیخ جمال الدین:

بقعه‌ای است از خشت و گل در بیرون آبادی طرف غربی آن. قسمتی از تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۶
سقف و بدنه این بنا فروریخته و ویران شده است.

صرم

اشاره

در چهار فرسنگی جنوب شرقی قم. نام آن در تلفظ محلی «سلم» است که همین نیز درست‌تر است همچون برخی دیگر از روستاهای قم که به نام سرداران و بزرگان باستانی ایران خوانده شده مانند «گیو» و «قباد و بیژن» (قبادبزن) و «شیرویه» (سیرویه).

مسجد جامع [تصویر ۲۱۴]:

مقصوره آجری جامع صرم- ۹ در ۹ با بلندی ۱۲ متر- از بناهای قرن یازدهم است. سنگ‌نشته اسپر در گاه ورود شمالی همین مقصوره با این ابیات در متن و حاشیه سال تاریخ بنای آن را به دست می‌دهد:

در متن، نخست بالای لوح به نستعلیق:

سال تاریخش جستمی از عدل گفت کز «غیب آمده» کارش

۱۰۶۲

سپس به همان خط:

حاجی صرمی از سر اخلاص مسجدی ساخت بهر عامه و خاص

ملک از آسمان نزول کندبهر این مسجد تمام خواص

سال تاریخش از خرد جستم گفت حمدی و سوره اخلاص

گرداگرد به نسخ:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۷

عمل ذاکر شاه قلی

حاجی صرمی بنا کرد مسجدی تا که باشد سجده گاه خاص و عام

و ه چه مسجد رشک فردوس برین قدسیان را باشد اندر وی مقام

هر که در وی سجده از اخلاص کرد آتش دوزخ بود بر وی حرام

شاه زنده [تصویر ۲۱۵]:

مزاری در بیرون دهکده، در دامنه کوه‌های شمالی آن کنار قناتی به همین نام. گنبدی است ساده و کوتاه از سنگ و گچ با دو

در ورود از شمال و غرب بدون مرقده با دو سه قرن قدمت.

یک قطعه کاشی نخودی‌رنگ با نقش «محمد» و «علی» - مشابه آنچه در بنای امامزاده عبد الله در ابنیه حومه یاد شد - تا یکی

دو سال اخیر کنار درگاه ورود غربی این بنا بود که اکنون نیست. دو قطعه سنگ قبر کوچک در این بقعه هست یکی از

میرجان بن علی میران بن استاد میرجان گازر کاشانی مورخ ۱۰ محرم ۹۷۱، و دیگری از استاد شرف الدین علی حسن بن

شمس الدین اشعری کاشانی مورخ ۹۸۹.

سلطان محمود:

بیرون دهکده در شمال غرب. گنبدی کوتاه و ساده با رواقی در جنوب.

بنای آن کهن نیست.

ورجان

اشاره

نخستین دیه بلوک قهستان.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۸

شاهزاده عباس:

در کنار مزرعه نیوند از مزارع ورجان. گنبدی است ساده و نو با چهار ایوان در چهار سو.

شاه ابراهیم

اشاره

از مزارع قهستان، نزدیک کیکوهه و سیرویه. نام خود را از مزاری که در این محل به همین نام هست گرفته است.

شاه ابراهیم [تصاویر ۲۱۶-۲۱۹]:

بنای کنونی این مزار از دوره صفوی است و برای آن پس از این دوره افسانه‌ای همانند بافته‌های بحر الانساب ساخته‌اند که پیش‌تر بر سنگی در همین مزار نوشته بوده، و اکنون آن را در لوحه‌ای نوشته و با قاب و شیشه بر دیوار مزار آویخته‌اند. گنبد این مزار به بلندی ۷ متر هرمی برجی، و آراسته به کاشی فیروزه‌ای است. درگاه ورود بقعه از سوی غرب در ایوانی باز می‌شود که برابر آن رواقی است و سپس صحن مزار که آب قنات این مزرعه از میان آن روان است. از این رواق دری به مسجد جنب مزار گشوده می‌شود. بالای درگاه مسجد سنگ‌نبشته‌ای است کوچک مشتمل بر نام بانی و تاریخ بنا. چنین است آثار قدیم این مزار:

I

در منبت بقعه که آراسته به نقوش کنده‌کاری شده دقیق و جالب از نام «علی» و جز آن بوده، و اکنون بیشتر تزیینات آن به مرور زمان ساییده شده است.

در قسمت پایین دو لنگه در تاریخ ساخت و نام اهداءکننده آن نوشته بوده که از

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۹

آن جمله عبارت «به تاریخ شهر رجب المرجب ... کدخدا ...» خوانده می‌شود.

رقم سال نیز ساییده شده و فروریخته، لیکن گویا در همان سال ۱۰۱۵ یادشده در زیر ساخته شده باشد و به‌رحال از این تاریخ نباید فروتر باشد.

II

قطعه چوبی منبت به درازا و پهنای ۲۰ در ۸۰ سانتی‌متر که اکنون در بدنه جنوبی ایوان کنار درگاه ورود بقعه، بالای دریچه‌ای کوچک برابر محفظه‌ای قرار دارد با این کتیبه به نستعلیق که از آن برمی‌آید پیش‌تر این قطعه چوب جزئی از دری بوده است:

«لعنت به سگی که فتنه از وی سر زداول در بغض حیدر صفدر زد

از بهر شکستن در شهر علوم در بر شکم دختر پیغمبر زد

فی غرة شهر محرم سنه ۱۰۱۵»

با کنده‌کاری‌های ظریف از نام «علی» و جز آن در زیر این کتابه بر بدنه چوب.

III

بر اسپر بدنه جنوبی رواق غربی چهار سنگ‌نبشته مشتمل بر ابیاتی چند نصب است که دو تا از آنها لوح قبر و دو دیگر حاکی از تعمیرات و اقداماتی در این مزار است با این متن‌ها:

(۱) سنگ‌نبشته مورخ ۱۰۶۴ حاکی از جریان آب قنات که آن را پیر مهدی بر این مزار خیر کرده است:

«جهان کرم پیر مهدی که کردجوی آب خیر او ز بهر صواب

به صد خرمنش اجر خواهد رسیدز انعام منعم به روز حساب

خوش امروز بادش که فردا کشدجوی آب صد نامه‌اش را به آب

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۰ چو نیکواختری گشت نیکیش کرد کز اقبال گردید نیکو مآب
چراغی ز نور سخا بر فروخت به جایی کز او خور بود نورتاب
درین آستان آسمان پایه ایست بود کمتر از ذره ای آفتاب
ز آه مقیمان ملک دم به دم کند نقد گنج اثر انتخاب
دعا از لب زایرین کام جوی اثر از دم عارفان فیض یاب
کمال طلب با اجابت قرین نیاز امم با دعا مستجاب
به فراشی در گهش بر سپهر نسیم از لب غنچه ریزد گلاب تربت پاکان؛ ج ۲؛ ص ۱۸۰
پی بستن سنبل فرش روب قدر کرده از زلف حوران طناب
ز رضوان در این روضه تاریخ شد که رضوان چنین کرد با دل خطاب
۱۰۶۴ ... حاجی محمد»

۲) سنگ نبشته مورخ ۱۰۷۸ حاکی از احداث برکه ای در کنار مزار:

«گشت ظاهر به لطف سبحانی در جهان برکه سلیمانی

آب سرد از برای تشنه لبان کرد خیرات میرزا جانی

از پدر هم به نام و هم به سخایادگار و محمد ثانی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۱ سال تاریخ این بنای نکوبشنو از من اگر نمی دانی

حق به او کین حیات بخشی کرد عمر صد ساله دادش ارزانی

*

بگو ز شهر قم استاد این خجسته بنا بود عنایت ابن علی بیک بنا

فی شهر سنه ثمان و سبعین بعد الالف ۱۰۷۸ کتبه محمد ابراهیم»

۳) متن یکی از دو لوح قبر که چون بیانگر تعمیری در این مزار است به نقل آن می پردازد:

«هو الحی

مرغ روح زکی چو بیرون شد داخل بارگاه رضوان شد

اخ او قاسم آن محب علی عامر شاهزاده از جان شد

کرد سبطین مصطفی تعمیر مزد او در بهشت افزون شد

بود چون دوست دار آل رسول زین سبب همنشین حوران شد

سال تاریخ او اگر خواهی این دو مصرع لطیف موزون شد

بود شهر جمادی الثانی کل نفس شنید و بیرون شد

سیصد و چار سال بعد از الف همچو تقدیر خیر بی چون شد»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۲

از روستاهای معتبر قم که به خاطر اقامت دانشمندانی چون صدر الدین محمد قوامی شیرازی- ملا صدرا، دانشمند و فیلسوف مشهور قرن یازدهم- در آن شهری بسزا یافته است، مرکز بخش قهستان در حال حاضر.

معصومه [نصاویر ۲۲۰-۲۳۳]:

بنای این مزار در دامنه کوهی در شمال غربی کهک از آثار دوره صفوی است. نمای داخلی بقعه با بلندی حدود هفت متر چهار گوشه، و گرداگرد آن جز در سوی جنوب ایوانها و حجرات و تالارهاست. گنبد هرمی برجی مزار به سبکی خاص تزئین یافته است. آثار قدیم مزار اینهاست:

(۱) دو قطعه شکسته کاشی فیروزه‌ای خط برجسته به سبک کاشی‌های قرن هفتم و هشتم که بازمانده کتیبه سردر بقعه است. از آن برمی‌آید که متن این کتیبه صلوات کبیر بوده است.

(۲) یک قطعه چوب منبت که بازمانده صندوق منبت روی قبر است. گویا پس از سوختن قسمتی از صندوق در اثر سقوط شمع بازمانده آن را برداشته، و این یک قطعه را که مشتمل بر تاریخ آن بوده است نگاه داشته‌اند. سال‌هایی است که تنها همین یک قطعه درون محجر چوبین کنار مرقد افکنده شده است. متن کتابه روی آن چنین است:

«به اهتمام ریاست مآب رئیس امام قلی بن مرحوم یار

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۳

علی ورجانی- عمل استاد تاج الدین فردوئی به تاریخ سنه ۹۹۹»

(۳) دو در منبت که در درگاه‌های شمالی و شرقی بقعه نصب بود و هیچ‌یک از آن دو اکنون نیست. بر کتابه‌های میان در شمالی این عبارات خوانده می‌شد:

«جز آستان توأم در جهان پناهی نیست سر مرا به جز این در حواله گاهی نیست

این در به اهتمام جناب صاحب اعظم عمده الصواب خواجه غیاث الدین علی العربشاهی / شرف ترصیف یافت.

به تاریخ شهر رجب سنه تسع و ... سعین و تسعمایه.

کتابه الفقیر زین الدین بن محمد فردوئی عفی عنهما / عمل استاد ملک و استاد جانعلی جاسبی».

چهار امامزاده:

بقعه‌ای در قبرستان کهک که در سال ۱۲۸۵ به استناد خواب یکی از اهالی بنیاد گردیده است.

نزدیک این بقعه، مسجد جامع قریه واقع است که بنای پیشین آن مورخ ۱۱۲۳ بوده، و در چند قدمی آن آب‌انباری است که سنگ‌نبشته بالای درگاه ورود آن خوانده نمی‌شود.

شاه قاسم [نصاویر ۲۲۴-۲۲۷]:

در یکی از مزارع کهک که مزرعه «نره» خوانده می‌شود (یک کیلومتری جنوب شرقی آن) دو بقعه ویرانه که تنها پایه‌های آن برجای مانده و تعدادی الواح

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۴

قبور از قرن‌های دهم و یازدهم هست که آن را به صورت مجموع «شاه قاسم» می‌نامند.

در یکی از دو بنا که از سنگ بنیاد شده چند تن از بزرگان خاندان عربشاهی کهک مدفونند. چنین است متن دو لوح از سه لوح قبر موجود در این بنا:

(۱) تاریخ وفات مرحمت و مغفرت پناه جنت مکان غریق الی رحمۃ اللہ الملک الاحد خواجه شمس الدین محمد بن خواجه محمد صالح عربشاهی فی غره شهر ربیع الاول سنه ۱۰۳۹ تسع و ثلاثین و الف من الهجرة النبویة المصطفویه.
(۲)

آقا صفی آن که در زمانه در خوبی ذات بود ممتاز

چون میل سرای آخرت کرد بگذشت از این جهان به صد ناز

قانونی عقل بهر تاریخ این تازه نوا نواخت در ساز

کز عالم غیب هاتفی گفت با بلبل خلد شد هم آواز

عمل نادر العصری استاد امام قلی ولد مرحمت پناه استاد شاهقلی المشهور بذاکر سنگ تراش. به تاریخ شهر شوال سنه ۱۰۷۶. در بنای دیگر که آجری است لوح قبری است مورخ ۱۰۱۶. در میان و پیرامون محوطه میان این دو بنا، سه سنگ قبر بزرگ از قرن دهم دیده می‌شود.

*** علی اکبر فیض ادیب و نویسنده قم در دوره ناصری شرحی در باب همین

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۵

«شاه قاسم» در یکی از جنگ‌های متفرقات خود آورده است که عینا نقل می‌شود:

«زمانی در ماه ذی حجه الحرام سنه ۱۳۰۲ در خدمت جناب مستطاب نظاما للمجد آقای متولی باشی دام مجده العالی بعد از زیارت آستان امامزاده شاهزاده اسماعیل به کهک وارد شدیم، حکایت کردند امامزاده‌ای در این قریه این روزها پدیدار شده. تفصیل را جویا شدیم گفتند مزرعه‌ای این قریه راست معروف و مشهور به مزرعه نره، در مکانی که آب قنات این مزرعه بر روی زمین ظاهر می‌شود که ابتدای زراعت است بعضی دیوار خرابه و آثار بقعه خرابه بود که او را «شاه قاسم» می‌گفتند. یکی از دشتبان و برزگرهای آن مزرعه شبی خواب دیده بود که در شاه قاسم چراغی روشن است، به هوای چراغ آمده بود چون نزدیک رسیده بود آن چراغ خاموش شده بود. صبح که دمیده بود آن مکان را که چراغ دیده بود بکاوید بعضی مردم هم که شنیدند به کمک او آمده، دو سه ذرع چون زمین را حفر کردند سقف سردابه‌ای پدیدار شد. او را که شکافتند سردابه‌ای بود که در وسط او دیواری به ارتفاع نیم ذرع کشیده بودند که زمین آن سردابه از جهت آن دیوار دو قسمت شده بود، در هر یک از آن قسمت‌ها سه میت در میان تابوت خوابیده بودند. یکی از آن میت‌ها را در پوست گرفته اطراف او را میخ زده بودند. اجساد ایشان از هم متلاشی شده، استخوان سر و ساق ایشان برجا و بی‌عیب بود. کوزه آبی در بالای سر یکی از اموات نهاده بودند. فضای آن سردابه سه ذرع در سه ذرع بود. جناب افلاطون الزمان میرزا محمد حسن طیب خلف مرحوم حاجی میرزا رضای طیب که از معاریف آن قریه است به

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۶

همین تفصیل حکایت کردند و فرمودند در میان آن سردابه خودم رفته بودم به همین تفصیل بود.

اکنون آن مکان را امامزاده می‌نامند و محل زیارت شده است».

*** از آثار قدیم دیگر کهک بنای ویرانه بیرون قریه در سر راه بیدهند است که آن را «چهار طاقی» می‌نامند و گویا پیش‌تر مقبره‌ای بوده که اکنون جز پایه‌های آن برجای نیست. بنایی دیگر نیز به همین نام در میان ده بود که اخیراً برای توسعه چهارراهی ویران شد و چند لوح قبر با تاریخ‌های ۱۱۴۲ و ۱۱۵۷ و مانند آن که در آن بود کنار چهارراه بر دیوار نصب گردید. چند مقبره عمومی قدیم نیز در کهک و پیرامون آن هست که ترتیب قدمت آن چنین است: قبرستان مزرعه نو/ قبرستان آوین/ قبرستان عالیجه (پایین مزار معصومه در دامنه کوه روبه‌روی آن) با الواح قبور از قرن‌های یازدهم و دوازدهم/ قبرستان بقعه در شمال دهکده با الواح قبور از ۱۲۰۰ تا ۱۲۶۰/ قبرستان کنونی کهک با سنگ‌های قبر از قرن دوازدهم به بعد.

ابرجس [تصویر ۲۲۸]

یا «ابرجس» در استعمال محلی. در این دیه سه مزار هست یکی با نام «در بن علی» در مزرعه ازناوه در مدخل ابرجس، و دیگری با نام «شاهزاده قاسم» در بالای قریه. و در کنار قریه از سوی غرب درون رودخانه ابرجس زیارتگاهی دیگر است که چون با «خواب‌نما» پدیدار شده هنوز نامی برای آن نیافته‌اند. قدیم‌ترین تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۷
این سه، زیارتگاه «در بن علی» است و بنای هیچ‌یک کهن نیست.

بیدهند

اشاره

همان «ویدهند» از قراء جبل قم مولد و منشأ شرف الدین ابو طاهر سعد بن علی بن ممیسه قمی وزیر مشهور سلطان سنجر سلجوقی، و اوحد الدین ابو ثابت ممیسه وزیر فارس برادر او. دهی دیگر در پیرامون قم بوده است به نام هندوجان که اکنون «هندیجان» گفته، و جزء شهر شمرده می‌شود و آن جز این «ویدهند» است.
«آل هندو» که از خاندان‌های بزرگ قم بوده و تنی چند دانشمند و ادیب- از جمله ابو الفرج علی بن حسین هندو حکیم و ادیب مشهور قرن پنجم، در گذشته ۴۲۰- از آن برخاسته‌اند منسوب به همین «هندوجان» هستند.
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۸

امامزاده فاضل:

بیرون دهکده بالای کوهی کوچک مشرف بر آن. بقعه‌ای ساده که در سال ۱۲۶۰ به استناد توهّمات عامیانه ایجاد گردیده است.

قبرستان:

روبروی قلعه قدیم آبادی. سنگ قبرها از قرن دهم به بعد است با چند ده قطعه سنگ بزرگ و تزیین شده.

کرمجگان

شاهپور علی:

یا «نور علی». در یکی از مزارع کرمجگان به نام «در باغ». بقعه‌ای است ساده، و کهن نیست. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۹

قباد بزن

اشاره

همان «قبادان بزن» از قراء جبل یادشده در ترجمه کتاب قم، میان کهک و میم (تلفظ و استعمال کنونی اهالی نیز «قادبون بزن» است).

شاهزاده محسن:

در مظهر قنات دهکده. بقعه‌ای ساده با ایوانی در شمال. کهن نیست.

میم

اشاره

از قراء قدیم قم که شراب آن مشهور و مرغوب بوده است.

شاهزاده اسحاق:

در قسمت «بالا» ی دهکده برابر چناری کهن سال با قطر پیرامون سه متر. بقعه‌ای ساده از خشت و گل که در سال ۱۲۸۰ به استناد ادعای «خواب‌نما» پدیدار گردیده است.

دستگرد

اشاره

دستگرد. روستایی دیگر در بخش خلیجستان به همین نام هست که اکنون تابع تفرش است. دانشمندان دستجردی قرن ششم گویا منسوب به این «دستگرد» تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۰ دوم باشند.

شاهزاده ابراهیم [تصویر ۲۲۹]:

در میان دهکده. بنایی ساده با گنبدی مخروطی از نیمه دوم دوره صفوی.
سنگ‌نشته کوچک بالای درگاه ورود با این متن حاکی از سال بنای آن است:

نام شاهان واجب التعظیم از خدا طالب است و ابراهیم
سوی جنت سرای مرقدشان ره ... نمود عقل سلیم
سال هفتاد و چار بعد هزارشد تمام این بنا که باد مقیم

حلیمه خاتون:

بقعه‌ای کوتاه و ساده در نزدیک بقعه پیش که کهن نیست.

بیرقان

اشاره

در ترجمه کتاب قم: بیرکان از قراء جبل.

شاهزاده اسماعیل [تصاویر ۲۳۰-۲۳۸]:

در دامنه کوه بیرقان. از مزارات مشهور و قدیم قم که آن را خاکجای اسماعیل فرزند امام صادق (ع) و محمد بن موسی
الکاظم (ع) می‌پندارند و مرکب از یک بقعه با دو ایوان در شمال و جنوب و رواقی طولانی در جانب غرب بناست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۱

بنای بقعه به بلندی پیرامون ۸ متر (نخست به شکل چهارضلعی، و سپس با پیش آمدن گوشوارها هشت ضلعی با سقف گنبدی)
می‌تواند مربوط به پیش از دوره صفوی باشد که در آغاز دوره قاجاری به وسیله حسینقلی خان برادر فتحعلی شاه- که بر او
شوریده و به جنگ برخاسته بود- مرمت شده، و رواقی در غرب با درازای حدود پانزده متر بر آن مزید گردیده است.
چنین است آثار قدیم این مزار به ترتیب قدمت:

۱) کاشی‌های ازاره بنا- یا شاید پیش‌تر ازاره مرقد که پس از گذاردن صندوق منبت روی آن به ازاره بنا انتقال یافته است.- ده
قطعه از این کاشی‌ها اکنون در موزه آستانه قم نگاهداری می‌شود که چند قطعه آن از کاشی‌های زرفام مغولی است و باید
کار خاندان «ابو طاهر» باشد. در پایان کتابه کناره یکی از این قطعات که متن آن ابیاتی از شاهنامه است عبارت:

«فی شهر سنه احدی و ستین و ستمائه»

خوانده می‌شود. چند قطعه دیگر فیروزه‌ای با نقش و خط برجسته است که بر یک قطعه آن- که دوبر بوده و دو سوی لبه‌ای را
می‌پوشانده- عباراتی از سوره یاسین دیده می‌شود.

۲) صندوق منبت گرداگرد مرقد به بلندی بیش از یک متر و درازا و پهنای ۲ در ۲/۹۰ متر که باید از اواخر قرن دهم یا اوائل
یازدهم باشد و اثری ارزنده است با کنده‌کاری‌های هنرمندانه و کتیبه‌ای گرداگرد به ثلث که متن آن سوره «فتح» است. دیگر
کتابه‌های صندوق به علت قرار گرفتن در پشت محجر چوبین دیده نمی‌شود. بر مرقدی کوچک که در گوشه بقعه (زاویه

شمال شرقی) هست و آن را از آن فرزند «شاهزاده اسماعیل» می‌دانند نیز چند قطعه چوب کنده‌کاری شده قرار دارد که گویا بقایای صندوقی منبت است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۲

۳) در منبت درگاه غربی که نیز اثری ارزنده است گویا از آغاز دوره قاجار با کنده‌کاری‌های منبت و مشبک بر صفحات فولادین روی چهارچوب در.

۴) دو در دیگر یکی در مدخل رواق با عبارت:

«عمل رحیم جاسبی ۱۲۱۴»

روی دماغه آن، و دیگری ساده و قدیم در مدخل بقعه پیشاپیش و پیوسته به در منبت یادشده پیش با نقش چهار «علی» میان هریک از دو لنگه آن.

۵) کاشی‌های فیروزه‌ای روی دو مرقد که عنوان لوح قبر دارد و از نیمه نخستین دوره قاجار باید باشد.

۶) یکی از دو سنگ‌نبشته ایوان جنوبی حاکی از تعمیر بنا به سال ۱۲۱۴ به وسیله حسینقلی خان قاجار با این متن:

«هو الحی الذی لا یموت

کرد تعمیر این خجسته بنا از سعادت ز دوده قاجار

فخر ایران حسینقلی خانادر هزار و دویست و ده و چهار»

۷) منبر قدیم مزار مورخ محرم ۱۲۲ که گویا ۱۲۲۰ باشد.

۸) کتیبه کاشی گرداگرد درگاه ورود در سه ردیف که ردیف میانه سوره جمعه است به خط ثلث با این عبارات در پایان:

«بنا استاد کاظم التماس دعا دارد از زوار

عمل طاهر متخلص به عشاق

طاهر ضعیف تر بود از مور روزگاردستش به روز حشر به دامان هشت و چار

کاتب محمود»

دو ردیف دیگر ابیاتی است سست، سروده طاهر قصاب و مجرم با تاریخ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۳

۱۲۶۹ در پایان هر دو ردیف. در بالای درگاه ورود نیز این آیه شریف بر کاشی به ثلث نوشته شده است:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ»

۹) سنگ‌نبشته دیگر ایوان جنوبی مورخ ۱۳۰۴ حاکی از آن که در این سال سطح مزار سنگ‌فرش شده است با این متن:

«كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَ يَبْقَى وَجْهٌ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَ الْإِكْرَامِ

حرم شاهزاده اسماعیل شرح و صفش برون بود از حد

اندرین روضه بهشت آئین هیچ کس را دعا نگردد رد

هست چون شمع محفل جعفرهست چون سرو گلشن احمد

نتوان کرد تا به روز قیام شرح ذاتش بیان یکی از صد

زان که جدش به خلوت معراج از شرافت نشست بر مسند

کرد شوقی سؤال تاریخش گفت پیر خرد که در ابجد

عدد تربت بری از عیب هست تاریخ سنگ این مرقد»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۴

وَسْنُوهُ

اشاره

از قراء جبل . موطن شمس الدین علی بن محمد وشنوی از دانشمندان سده ششم .

مسجد جامع پاچنار:

بنای کنونی این مسجد نوساز است. در آن منبری است منبت که روی پایه‌های آن گرداگرد صلوات کبیر به خط ثلث خوانده می‌شود. این کتیبه در سمت راست منبر با این عبارات پایان گرفته است:

«الحجّة القائم الخلف الصالح الامام الهمام المنتظر المظفر محمد المهدي صاحب الزمان صلوات الله عليه و عليهم اجمعين»

کتابه اصلی منبر که متضمن نام بانی و تاریخ ساخت منبر است به ثلث زیبا چنین است:

«تمام شد این منبر عالی در ایام سلطان السلاطین فرمان فرمای هفت اقلیم ... ظل الله فی الارضین فهران الماء و الطین ابو المظفر شاه اسماعیل بهادر خان خلد الله ملکه و سلطانه در تاریخ ثانی عشر من شهر شعبان سنه ستة و عشرين و تسع مائة هجریه.

الساعی للمنبر العالی الخواجه زین الدولة و الدنیا و الدین علی بن سلطان علی».

شاهزاده هادی:

بقعه‌ای در بیرون دهکده از سوی شمال. بنای آن نو نیست لیکن از سه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۵

قرن نیز نباید قدیم تر باشد. رنگ آمیزی بدنه بنا از همین چند سال اخیر است و از آثار قدیم در این مزار چیزی دیده نمی‌شود.

فردو

اشاره

که «فرد» تلفظ می‌شود و در نسخه چاپی ترجمه کتاب قم به صورت «فرده» آمده است. از موقوفات قدیم آستانه مقدس قم.

امامزاده [تصویر ۲۳۹]:

بقعه‌ای ساده و کوتاه بالای تپه‌ای کوچک میان گورستان قریه که آن را.

مدفن شش تن می‌دانند. در برابر در ورود بقعه یکی دو سنگ قبر کوچک با تاریخ‌های ۱۰۷۲ و ۱۱۵۰، و درون قبرستان چند

سنگ قبر کهنه از جمله دو سنگ بزرگ از قرن یازدهم دیده شد لیکن بنای «امامزاده» این قدرها قدیم نیست.

باوره

اشاره

مزرعه‌ای در یک فرسنگی دهکده فردو، برفراز کوه‌های جنوب شرقی آن.

نام این مزرعه در ترجمه کتاب قم نیز آمده است.

این مزرعه و مزرعه «خاوه» در سوی دیگر «فردو» در سال ۱۰۹۲ وسیله زبیده بیگم دختر شاه سلیمان صفوی بر آستان مقدس

حسینی (ع) وقف گردیده است. قسمت مربوط به این دو جا از وقف‌نامه زبیده بیگم - که متن آن به صورت

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۶

کامل در شماره ۱ و ۲ سال نهم نامه آستان قدس نشر شده - چنین است:

«و منها ما وقع فی بلوک دار المؤمنین قم همگی و تمامی کل شش دانگ قریه خاوه عن بلوک قهستان من محال مدینه المؤمنین قم با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه از مزار و مداخل و مضافات و قنوات و جداول و انهار و اراضی و صحاری و مراتع و مراعی و معالف و دهکده و اعیان و عمارات و تلال و جبال، و کلما يتعلق بها شرعا او عرفا قدیما او جدیدا داخلا او خارجا دایرا او بایرا و غیر ذلک، کتب فیه ام لم یکتب.

و همگی و تمامی کل شش دانگ قریه معینه معلومه مشخصه موسومه به قریه بوره عن قراء بلوک قهستان من محال مدینه المؤمنین قم، با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه اسلامیة و شرب و مشارب و قنوات و انهار و جداول و معالف و مراتع و مراعی و دهکده و عمارات و حمامات و تلال و جبال و سایر ما يتعلق بها قدیما جدیدا داخلا خارجا و غیر ذلک، سمی ام لم یسم» .

امامزاده [تصاویر ۲۴۱-۲۵۱]:

مزاری که آن را خاکجای چهار تن از نوادگان «شاه چراغ» شیراز می‌دانند.

دو نام از نام‌هایی که برای مدفونان معتقدند با نوشته صندوق‌های قبور جدایی دارد .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۷

بنای مزار مرکب از دو گنبد پیوسته به یکدیگر قدیم است لیکن از نظر فنی ارزشی ندارد. اثر ارزنده و جالب توجه در این مزار در منبت درگاه شمالی آن و دو صندوق منبت گنبد جنوبی است که مربوط به پیش از دوره صفوی و از نفائس فن منبت کاری قدیم است و باید از آن نگاهداری شود. دو صندوق دیگر هم در گنبد شمالی است که از قرن یازدهم است و به این نفاست نیست.

در منبت مزبور که بی‌تردید هم‌زمان با صندوق‌های گنبد جنوبی (یا به تعمیر دقیق‌تر جنوب شرقی) و بدون شک پیش از قرن دهم پرداخته شده پوشیده از آرایش‌های ظریف است جز آن‌که قسمتی از پایین لنگه چپ آن سوخته و تزیینات صفحه میان همین لنگه نیز از میان رفته است.

گرداگرد و روی پایه‌های میان لنگه‌ها به خط ثلث نوشته‌ها و کتابه‌هایی است این چنین:

[لنگه راست]: قال النبي صلى الله عليه و سلم حب علي ابن ابي طالب حسنه لا يضر معها سيئه و بغض علي ابن ابي طالب سيئه لا ينفع معها حسنه. صدق رسول الله العربي.

قال رسول الله صلى الله عليه و سلم يا علي لا- يحبك الا مؤمن تقى و لا يبغضك الا منافق شقى. و قال عليه السلام لو جمع الناس على حب علي ابن ابي طالب .... صدق رسول الله العربي.

[لنگه چپ]: قال رسول الله صلى الله عليه و سلم من فرح قلب المؤمن خلق الله تعالى ملكا بصورة الطير له جناحان احدهما بالمشرق و الثانى بالمغرب ملكا بالدر و الياقوت و عنقه ... و رجلاه فى تحت الثرى و له الف رأس و فى كل رأس الف وجه و فى كل وجه الف فم و فى كل فم الف لسان يسبحون الله تعا [لى] ..... العربى الهاشمى صدقت.

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۱۹۸

نام هنرمندانی که این در را آراسته و پرداخته‌اند در میان دو لنگه به این صورت ثبت گردیده است:

عمل استاد مهدی ابن فخر الدین بن عماد الکاشی تاج الدین و عماد ابن مهدی الکاشی سید محمد ابن سید احمد باوره [یى] صندوق‌های گنبد جنوبی که از شاهزاده محمد و شاهزاده حسین دانسته می‌شود پوشیده از آرایش‌های ظریف با کتابه‌هایی به خط خوش ثلث در لبه صندوق است این چنین:

(۱) یکی از دو صندوق که در میان تزیینات زیبای آن نام‌های مقدس نیز کتیبه شده است و در پایین رویه جنوبی آن کتابه زیر به خط کوفی دیده می‌شود:

«لا اله الا الله، محمد رسول الله، على ولى الله و الحسن و الحسين»

کتابه لبه صندوق آیه الکرسی است که به عبارت «لَا أَنْفِصَامَ لَهَا وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» در بدنه جنوبی پایان می‌گیرد.

(۲) صندوق دیگر با این کتابه در چهارسوی لبه آن:

«قال النبي عليه افضل الصلوات و اكمل التحيات على منى كمنزلى من ربي. و قال النبي عليه السلام لا يجوز احد الصراط الا من كتب له على بن ابي طالب الجواز. صدق رسول الله العربي الهاشمى.»

قال رسول الله صلى الله عليه و سلم اربعة انا شفيع لهم يوم القيامة المكرم لذريتى و القاضى لهم بحوائجهم و الساعى لهم فى امورهم و المحب لهم بقلبه و لسانه. صدق رسول الله و صدق اولاد رسول الله و هم من الصادقين فيه»

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۱۹۹

در بدنه جنوبی صندوق پیوسته به این کتابه و پایین آن به صورت سرازیر خوانده می‌شود:

«كتبه العبد الفقير المحتاج الى الغنى عبد السلام بن عبد الحى»

* دو صندوق دیگر مزار- که از آن دو زن دانسته می‌شود- با کنده‌کاری ظریف گرداگرد لبه‌های چهار بدنه هریک آراسته شده و کتابه‌هایی به خط نسخ دارد این چنین:

(۳) یکی از دو صندوق گنبد شمالی که در لبه آن صلوات کبیر به این شکل نوشته شده است:

اللهم صلى على المصطفى محمد و المرتضى على و البتول فاطمه و السبطين الحسن و الحسين و صلى على زين العباد على و الباقر محمد و الصادق جعفر و الكاظم موسى و الرضى على و تقى محمد و نقى على و الزكى العسكرى حسن ابن على و صلى على الحجّة القائم خلف الصالح امام الهمام المنتظر المظفر محمد المهدي الهادي صاحب الزمان صلوات الله و سلامه عليه و عليهم اجمعين و صلى الله على خير خلقه محمد و آله اجمعين الطيبين الطاهرين المعصومين برحمتك يا ارحم الراحمين

این کتیبه در دو بدنه شمالی و جنوبی است و در ردیف آن در بدنه غربی که نزدیک دیوار مزار است نوشته‌ای است که این

مقدار آن را توانستم بخوانم:

«وقف نمود عظمت مآب معصوم ... شاهزاده واجب التعظیم شاه عبد الله و شاه منصور علیه السلام»

و در ردیف آن در بدنه شرقی این عبارت کتیبه شده است:

«به تاریخ غره شهر جمادی الاول سنه اثنی ثلاثین و الف

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۰

فی هجریه النبویه صلی الله علیه و آله و سلم، حرره العبد نور الله بن حبيب الله»

(۴) صندوق دیگر این گنبد با این کتیبه در لبه آن:

«اللهم صل على المصطفى محمد و المرتضى على و البتول فاطمة و السبطين الحسن و الحسين و صل على زين العباد على و

الباقر محمد و الصادق جعفر و الکاظم موسى و الرضا على و التقى محمد و النقی على و الزکی العسکری الحسن و صل على

الحجة القائم خلف الصالح امام الهمام المنتظر المظفر محمد المهدي»

بر پایه‌های میانه بدنه‌های شرقی و غربی و جنوبی این صندوق کتابه‌هایی است به سبک عمودی با این متن‌ها:

[بدنه جنوبی] «وقف ... سعادت مآب سید امیر علی به تاریخ شهر ربیع الاول سنه ثلاثین و الف. حرره العبد نور الله ...»

[بدنه شرقی] «عمل فخر الصناع استاد ولی و استاد امیر علی و استاد اصغر نجار»

[بدنه غربی] «این صندوق به اهتمام جناب ریاست مآب میرزا رئیس قلی ابن مرحمت پناه پهلوان محمود (؟)».

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۱

۵ خلیجستان

اشاره

در جنوب قم. قسمتی از آن که داخل محدوده کنونی شهرستان قم است و آن را پیش‌تر «وادی اسحاق» می‌خوانده‌اند، با

بناهای دو روستای تقرود و راهجرد و قراء کنار رودخانه اناربار تا آنجا که جزء قم است.

تقرود

اشاره

در پنج فرسنگی جنوب غربی شهر. نام این روستا در «کتاب قم» به صورت «طخروود» آمده است. این منطقه در پایان دوره

ساسانی بسیار آباد و معتبر بوده و در جنگ نهاوند چهار هزار سپاهی از آن همراه گروهی انبوه خدمتکار حضور و مشارکت

داشته‌اند.

شاهزاده طاهر:

بیرون دهکده تقرود. بنای آن صفوی است لیکن ساده و تهی از هرگونه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۲

آرایش. در کنار بقعه قبر میرزا رضا وزیر دفتر است از رجال دوره قاجار با لوحی که پیکره او با لباس سلام بر آن نقش گردیده است.

طاقان

در چهار فرسنگی جنوب قم. همان «طاقان» یادشده به تکرار در کتاب قم. جزء رستاق اناربار که همین اراضی کنار رودخانه است. در مدخل این دیه گورستانی است به نام «مزار شهیدان» که در حال حاضر لوح و نوشته‌ای در آن نیست. زیارتگاهی نیز در همین سال جاری (۱۳۵۲) براساس «خواب‌نما» در آن پدیدار گردیده که آن را «امام‌زاده غیبی» نام داده‌اند و هنوز تذکره و نسب‌نامه برای آن نساخته‌اند.

خدیدجه خاتون

اشاره

در پنج فرسنگی جنوب قم، نزدیک راه شوسه این شهر به اصفهان، در بستر شرقی رود انار. نام این دیه از مزاری که در کنار آن به همین نام قرار دارد گرفته شده است.

بقعه خدیدجه خاتون [تصاویر ۲۵۲-۲۶۳]:

در بیرون قریه و مدخل آن. منسوب به دختری از فرزندان امام ششم-ع. این بنا را غیاث الدین امیر محمد فرزند خواجه علی صفی امیر بزرگ خاندان تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۳ علی صفی به سال ۷۷۰ بنیاد نهاده است.

نمای خارجی بنا نخست چند متری سنگ‌چین و پس از آن گنبد برجی هرمی و قاعده مصلع آن آجری است. نمای درونی از سطح زمین تا سه متر چهار گوشه با دو درگاه ورود در شمال و جنوب و دو صفه در شرق و غرب است که در بالا با پیش آمدن گوشوارها در زوایا، به هشت گوشه و سپس به شانزده ضلعی با چهار نورگیر در جهات اصلی دگرگون شده و پس از آن سقف گنبدی بنا با بلندی پیرامون یازده متر از سطح زمین قرار دارد.

در مرکز سقف شمسه‌ای از گل و بوته گچ‌بری شده که گرداگرد آن میان دو حاشیه زنجیره‌ای چند سانتی متری- حاشیه نخست از نام «محمد» و دومی نقش و نگار- کتابه‌ای است با این متن:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلَائِكَةُ وَ أُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

بدنه سقف تا بالای نخستین کتیبه سراسری با کنده‌کاری و ملاط سازی گچی آراسته شده، و هشت شکل هندسی بزرگ با کناره‌ها و حواشی گچ‌بری از نام «محمد» بر آن رسم گردیده است. متن نخستین کتیبه سراسری که در گلوبند بقعه به خط کوفی میان دو حاشیه- فرازین از نام «محمد» و زیرین از نام‌های مقدس «الله، محمد و علی» و عباراتی چون آن- گچ‌بری شده

سوره حمد است.

پس از این کتیبه بدنه نماهای دوازده گانه قسمت شانزده ضلعی با کنده کاری گچی، و گرداگرد آنها و چهار نورگیر با حاشیه‌ای زنجیره‌ای از نقش‌ونگار و در یکی دو بدنه از نام «محمد» آراسته شده، و پس از آن در آغاز قسمت هشت گوشه تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۴

دومین کتیبه سراسری بنا به ثلث برجسته در زمینه گل و بوته با این متن گچ‌بری شده است:

ذکر القدیم اعلی و بالتقدیم اولی - امر بتجدید بناء المشهد المقدس مضجع السیده المعصومه خدیجه بنت الامام المعصوم جعفر بن الامام محمد الباقر بن علی بن الحسین بن امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیهم الصلاة و السلام المولی المخدوم الصاحب الاعظم الدستور الاعدل الاعلم عمده اعظم الوزراء فی العالم اعتضاد الملوک و السلاطین المؤید بتأیید رب العالمین غیاث الحق و الدوله و الدین الافتخار و النظام ایران امیر محمد بن المولی المخدوم المطلق

در اینجا کتیبه دوم در ضلع شمالی بنا پایان گرفته و دنباله آن در سومین کتیبه سراسری که زیر گوشوارها به ثلث برجسته بر بدنه پایه‌های غربی و جنوبی و شرقی گچ‌بری شده به این شرح آمده است (آغاز از کنار درگاه غربی):

المطاع الشهریار الاعدل الاعلم خلیفه العرب و العجم صاحب السیف و القلم حافظ البلاد ناصر العباد مدبر امور المملکه و خلاصه ترکیب الماء و الطین جمال الحق و الدوله و الدنیا و الدین علی صفی ایدهما الله تعالی و نصرهما علی اعدائهما و ابد دولتہما فی شہور سنه سبعین و سبعمائه.

این کتیبه چنان که گفته شد بر پایه‌های غربی و جنوبی و شرقی و به تعبیر دقیق‌تر زیر گوشوارهای جنوب غربی، جنوب شرقی و شمال شرقی است. و در ردیف خط آن زیر گوشوار شمال غربی و سه جانب درگاه‌های چهارگانه بنا به همان خط و شکل

سوره یاسین تا آیه نهم گچ‌بری شده که زیر گوشوار شمال غربی آغاز

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۵

شده و پس از طی این نیمه بدنه غربی و درگاه‌ها با عبارت «أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» در اسپر درگاه شمالی پایان گرفته است و پس از آن در کتابه همین درگاه خوانده می‌شود:

بید این جانی درویش علی حاجی طاهر و درویش ابراهیم بن حسن حلاج

در دنباله همین کتیبه بر نیمه دوم بدنه شمالی که زیر گوشوار شمال غربی است این عبارت دیده می‌شود:

هذا العمل للعبد بن محمد علی ابو شجاع [و حس] ن بن علی خلو ...

بدنه درگاه‌ها و گوشوارها با کنده کاری گچی، و گرداگرد آنها با حاشیه‌ای زنجیره‌ای و رنگین از نقش‌ونگار - جز در دو گوشوار شمال غربی و جنوب شرقی که متن حاشیه نام‌های مقدس «الله، محمد و علی» است - آراسته شده است.

بر دو سوی بدنه جنوبی زیر کتیبه سراسری سوم کتیبه‌ای از کاشی خشتی زمینه لاجوردی با پهنای کم دیده می‌شود که بر مجموع آن این ابیات میان ترنج‌هایی به نستعلیق سفید ثبت است:

«خاتون جهان خدیجه خاتون کز رتبه‌اش آسمان زمین است

هم دخت ششم امام باشدهم عمه شاه هشتمین است

اینجاست به خاک و ماه ازین خاک با خرمن خویش خوشه‌چین است

اسکندر بی قران که از جاه با قدر سکندر او قرین است

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۶ بر مرقد او ضریح بگرفت یعنی که جهان گرفتن این است

شهر محرم الحرام ۱۳۲۱

روی مرقد میان بنا شاید پیش ترها لوح کاشی بوده که اکنون چیزی نمودار نیست. بدنه مرقد با کاشی‌های هشت پر به سبک کاشی‌های مغولی آراسته بوده که گویا در طی قرون بسیاری از آنها شکسته و ریخته، و روی باقی‌مانده را گچ کشیده‌اند. در حین تحریر این سطور (خرداد ماه ۱۳۵۲) دو قطعه، یکی درست و دیگری شکسته با کتیبه‌ای در حاشیه که هر دو قهوه‌ای‌رنگ است بر بدنه شمالی مرقد (در زاویه شمال غربی) و بقایای یک قطعه دیگر بر بدنه شرقی با ریختن پوشش گچی از پشت محجر چوبین نمودار است.

شاهزاده ابراهیم:

و شاهزاده اسماعیل. گنبدی است کوتاه و ساده داخل قبرستان بقعه در نزدیک مزار پیش، که نمای خارجی آن اخیراً مرمت شده و اصل بنا هم چندان کهن نیست.

شاهزاده زکریا:

گنبدی دیگر کوتاه از خشت و گل در نزدیک دو بنای پیش که کهن نیست.

خلج آباد

اشاره

در ساحل شمالی رود انار، روبه‌روی قریه خدیجه خاتون، که در اواخر تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۷ قرن گذشته آباد و به این نام موسوم شده است.

امامزاده:

زیارتگاه بیرون آبادی که بقعه‌ای است خوش‌منظر با چهار ایوان در چهار سو. بنای آن از نیمه دوم دوره قاجار است.

جنداب

شاهزاده عباس:

بیرون آبادی نزدیک دیه قاضی پایین و مزرعه زیکان. گنبدی ساده و تهی از تزئین گویا از نیمه نخستین دوره قاجار.

قره‌سو

مقابل جنداب در جانب چپ راه قم به اراک. در بیرون این آبادی در دهه‌های اخیر زیارتگاهی بنا کرده‌اند.

اشاره

در هفت فرسنگی قم، کنار راه این شهر به اصفهان و بر کناره رود انار.

شاهزاده عبد الله:

این زیارتگاه در سال ۱۳۲۴ قمری به استناد خوابی پدیدار گردیده، و چون در کنار راه قم به اصفهان قرار گرفته است با برخوردار از توجه و اقبال عابران سبیل اکنون بقعه و قبه‌ای معتبر دارد که در همین سال‌های اخیر بنیاد و تکمیل شد. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۸

حصار سرخ

اشاره

در نزدیک نیزار (تقاطع راه‌های تهران- اصفهان و قم- اصفهان).

آقای غائب:

مزاری به این نام که آن را مدفن «سید محمد» نامی می‌دانند. گنبدی ساده و کوتاه با یکی دو قرن قدمت. می‌گویند سنگ‌نبشته‌ای داشته است که بر آن وقف‌نامه قطعه زمینی مجاور مزار نوشته بوده، و آن را برای تصرف همین قطعه ربنوده و از میان برده‌اند.

راهجرد

این دهستان دو پیر به نام‌های «پیرمراد» و «پیرقیصر»، و بقعه‌ای با نام «خواجه حسن»، و سه امامزاده یکی به نام «شاهزاده جعفر» (در آغاز راه فرعی روستای راهجرد از راه قم- اراک) و دیگری به نام «امامزاده عبد الصالح و عبد الخالق» (کنار دهکده مزبور) و سومی با نام «سه خواهران» در مزرعه «ریزاه» (میان همین ده و ده «دیزیجان» که مجاور آن است) دارد و بنای هیچ‌یک کهن نیست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۹

۶ ضمیمه

اشاره

در اینجا از یکی دو بنا واقع در دنباله اراضی کنار رودخانه پس از «نیزار» (تقاطع راه‌های تهران- اصفهان و قم- اصفهان)، و در

روستای «راونج» که از نظر اداری تابع شهرستان محلات و در نقشه سازمان آمار کشور داخل محدوده شهرستان قم است یاد می‌شود.

ساریه خاتون

اشاره

بر کناره رود انار پیش از «دودهک». نام آن از مزاری که در میان قریه به همین نام قرار دارد گرفته شده است.

ساریه خاتون:

بنای کنونی این مزار که بقعه‌ای است در پایین چهارگوشه و در بالا هشت ضلعی با گنبدی ضربی و ساده و با رواقی در شمال بنا، چندان کهن نیست. این ابیات که به نستعلیق گرداگرد در ورود شمالی بقعه بر سنگ مرمر نوشته شده حاکی از تاریخ تجدید بنای آن است:

رهروی را که عقل گشت دلیل کی شود در دو کون خوار و ذلیل

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۰ چیست عقل آن که توشه‌ای سازد تا برد با خود آن به وقت رحیل

هست آن توشه یادگار نکو چون پل و برکه و رباط و سیبیل

که ز اخلاص بنده مؤمن کند احداث بهر رب جلیل

بانی این مکان فیض آثار کیست نور دو دیدگان خلیل

میرزای زمانه نور الدهر که بود عمر وی چو خضر طویل

این چنین روضه‌ای نمود بنا که بود مهر و مه در او قندیل

روضه دختر امام به حق هادی خلق و رهنمای سیبیل

موسی بن جعفر صادق شرف دودمان اسماعیل

حضرت ساریه که بود و بود خادمش حور و محرمش جبریل

یافت این روضه چو خلد برین زیب اتمام و زیور تکمیل

گشت واجب که جویمش تاریخ از نکوسیرتان به وجه جمیل

پیر صافی درون تاریخی پاسخم داد از ره تعجیل

کین مکان شریف ساخت بگوی دهر نیکو نهاد ابن خلیل

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۱

در بغله چپ درگاه ورود شمالی قطعه کاشی فیروزه‌ای کوچکی است که گویا بالای درگاه ورود بنای پیشین مزار بوده و پس از تجدید بنا به اینجا نقل گردیده است. با این متن:

«بناة بقعه معصوم‌زاده ساریه خاتون درویش دانه بن درویش محمد بن درویش شمس الدین بنا، التماس فاتحه دارد. خداهش بیامرزد که فاتحه بخواند. فی تاریخ محرم سنه سبع عشر و تسعمایه ... استاد مظفر بن محمد ...»

اثر قدیم دیگر در این مزار محجر خاتم گرداگرد قبر است که باید از قرن یازدهم باشد و ارزنده است. این محجر را اکنون محجر چوبین ساده دیگری احاطه کرده است.

راونج

شاهزاده سلیمان:

داخل گورستان قریه، بنای آن چند صد سالی قدمت دارد. کهن ترین اثر مکتوب این مزار سنگ قبر کوچکی است در ایوان بقعه با تاریخ گویا ۱۰۳۷.

بیر داود:

بیرون راونج. بنای آن کهن نیست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۲

بناهای قدیم محدوده پیشین شهرستان قم

موضوع دو مجلد کتاب حاضر همان طور که در مقدمه مجلد اول گفته شد معرفی بناها و آثار قدیم محدوده کنونی شهرستان قم است.

در مناطق مجاور این محدوده که پیش تر جزء قم شمرده می شده است نیز آثاری قابل توجه وجود دارد که نگارنده بیش تر آنها را دیده و خصوصیات لازم را یادداشت نموده ام. تاریخ بخشی مهم از این مناطق که تا همین اواخر جزء شهرستان قم بود- به خصوص منطقه جاسب و خلجستان- از تاریخ قم جدایی ناپذیر است.

بنابراین معرفی بناها و آثار قدیم آنها به سبک دقیق و علمی، در چهارچوب کارهای مربوط به قم و تاریخ و گذشته آن ضروری است که امید است نگارنده یا دیگری توفیق چنین خدمتی را داشته باشد.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۳

خاتمه چند سند مربوط به این مجلد

اشاره

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۵

مطالعه و بررسی درباره بناها و آثار قدیم قم و پیرامون آن تا اینجا پایان می گیرد. در معرفی این آثار کوشش شد جز کتیبه ها، همه اسناد و مصرحات تاریخی که بتواند گوشه هایی از تاریخ آن را- بیش از آنچه در کتاب های معمول و متداول تاریخ قم گفته شده است- روشن سازد ثبت و نقل گردد. با این همه همچنان که دیده شد در مورد مزارات این منطقه- برخلاف بسیاری نقاط دیگر و علی رغم قدمت و اعتبار بیشتر آنها- کمتر سندی مکتوب در دست است.

متصدیان و خدمتگزاران کنونی مزارات شهر جز آستانه مقدس حضرت فاطمه هیچ یک (گویا بدون استثناء) سابقه ممتدی

ندارند. طولانی‌ترین سابقه‌ها از دو سه نسل پیش‌تر نیست. اسنادی که خاندان‌های خدمتگزار پیشین مزارات و مشاهد بدون تردید در دست داشته‌اند معلوم نیست چه شده است که نگارنده با فحص و جستجوی بسیار، و با آن که اسناد دیوانی و شرعی و اجتماعی بسیاری مربوط به قم از گوشه و کنار به دست آورده تاکنون به سندی مهم در این باره برخورد ننموده است. در مورد مزارات بیرون شهر نیز این حکم عیناً صادق است. آنچه تاکنون آنگاه شده‌ام متصدیان دو مزار «هادی مهدی» جمکران (و چهار امام‌زاده) باوره فردو اسناد و احکامی از دوره صفوی و قاجار در دست دارند که توفیق استفاده از آنها در این مجموعه حاصل نشد. مزارات و مشاهد دیگر پیرامون شهر و بلوکات تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۶

تا آنجا که اطلاع دارم اسناد مهمی ندارند لیکن متصدیان مزارات واقع در بخش تابع تفرش از خلجستان - که پیش‌ترها تابع قم بوده است - اسناد معتبری در دست دارند که قسمتی از آنها را دیده و از برخی عکس گرفته‌ام. در میان اسنادی که به مرور یافته‌ام چند سندی مربوط به برخی مدارس قدیم این شهر به نظر رسید که برای آن که این مجلد نیز از بخشی درباره اسناد خالی نباشد به نقل آنها در اینجا مبادرت می‌رود. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۷

اسناد چهار مدرسه قدیم از مدارس قم در پایان دوره صفوی

اشاره

قدیم‌ترین و نخستین مدارسی که در قم بنیاد شده همان‌هاست که شیخ عبد-الجلیل رازی قزوینی در کتاب شریف النقض یاد کرده، و نوشته است که «به ذکر همه کتاب مطول شود». او ۹ مدرسه از آن جمله را برشمرده و نام برده است این چنین:

* مدرسه سعد صلت

* مدرسه اثیر الملک

* مدرسه سید سعید عز الدین مرتضی قدس الله روحه

* مدرسه سید امام زین الدین امیره شرف شاه الحسنی که قاضی و حاکم است

* مشهد ستی فاطمه بنت امام موسی بن جعفر علیه السلام با اوقاف و مدرسه و فقهاء و ائمه به زینت تمام و قبولی عظیم

* مدرسه ظهیر الدین عبد العزیز

* مدرسه استاد ابو الحسن کمیح

* مدرسه شمس الدین مرتضی با عدت و آلت و مدرس و درس

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۸

* مدرسه مرتضی کبیر شرف الدین با زینت و آلت و حرمت و قبول .

از مآخذ و اسناد دوره‌های بعد نام برخی دیگر از مدارس قم در آن روزگاران دانسته می‌شود . در دوره صفوی نیز مدارسی نو بنیاد شده و برخی مدارس بازمانده از دوره‌های پیش تجدید بنا و توسعه یافته بود . از آن جمله مدرسه آستانه حضرت ستی فاطمه بود که در این دوره تجدید بنا گردید و «فیضیه» نام گرفت.

در سال‌های اخیر قرن یازدهم تا اواخر دوره شاه سلطان حسین مدارس متعددی در قم بنا شده و برخی از مدارس پیشین آن

تعمیر و مرمت گردیده است.

در بخش مدارس قدیم همین کتاب دانستیم که مدرسه رضویه در سال ۱۰۹۴ وسیله ابدال بیک مرمت شده بود. مدرسه جانی خان نیز گویا در نیمه دوم قرن یازدهم بنا شده است. سه مدرسه دیگر وسیله رجال بزرگ دوران صفوی در سال‌های ۱۰۹۵ و ۱۱۱۳ و ۱۱۲۳ در این شهر ساخته شده است. اینک چند سند مربوط به چهار مدرسه آباد پایان دوره صفوی این شهر:

مدرسه فیضیه:

اشاره

مدرسه آستانه مقدس حضرت ستی فاطمه که از بنای پیشین آن- چنان که

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۹

دیدیم- در کتاب النقض یاد شده بود.

در وقف‌نامه یکصد و ده مجلد کتابی که شاه عباس اول در سال ۱۰۳۷ بر آستانه مقدس و این مدرسه وقف داشته است و وقف‌نامه هفتاد و پنج مجلدی که میر محمد هاشم گیلانی در سال ۱۰۶۴ بر این دو جا موقوف داشت از آن با نام «مدرسه آستانه» یاد می‌شود. پیش از آن نیز در خلاصه التواریخ قاضی احمد قمی ذیل وقایع سال ۹۹۴ از آن با همین نام یاد گردیده است.

نسخه‌ای از «الغنی و المنی» در تهران بوده است به نستعلیق مورخ ۲۰ ذی ق ۱۰۷۳ در مدرسه معصومه قم. نسخه‌ای نیز از مفاتیح الشرایع فیض به شماره ۵۳ در کتابخانه آستانه ری است نوشته مسیب بن میر صفی حسینی در جمعه ۲۵ محرم ۱۰۹۰ در مدرسه فیضیه قم. نسخه‌ای از کتاب النفس ابن سینا در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است که تحریر آن ظهر جمعه ۱۰ شوال ۱۰۹۴ در مدرسه فیضیه فاطمیه قم انجام گرفته است. در کتابخانه مدرسه فیضیه نیز نسخه‌ای است از شمع الیقین میرزا حسن لاهیجی مورخ ج ۱- ۱۱۲۰ در مدرسه فیضیه قم.

افندی در ذیل سرگذشت ملا- عبد الرزاق لاهیجی که «مدرس مدرسه معصومه قم بود» از این مدرسه یاد کرده است. اروپاییانی که در دوره شاه عباس دوم و شاه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۰

سلیمان از قم بازدید نموده‌اند بنای آن روزگار این مدرسه را وصف کرده‌اند.

اینک یک طغرا سند مربوط به این مدرسه از قرن یازدهم:

۱ وقف‌نامه نسخ کتب اربعه حدیث که علامی فهامی مولانا محمد کاظم مدرس مدرسه سلطانی قزوین به وکالت نواب دانشمند خان وقف مدرسه آستانه مقدس حضرت معصومه در دار المؤمنین قم نموده بود.

سند شماره ۱ بیاض منشآت «سفینه» گردآوری شده به سال ۱۰۸۴ در قزوین، مجموعه شماره ۹۲۵۲ کتابخانه مجلس شورای ملی (ص ۴۴-۴۸):

صدرنشین محافل افعال و اقوال دره التاج تارک هرامری ذی بال حمد و ثنای خداوند دانایی است عز شأنه که کاتب قدرتش

به قلم ایجاد صحیفه عالم امکان را به ارقام بدایع صنایع مرقوم گردانیده و طلبه عقول و رای بندگان را در مدارس ایمان و حجرات کاخ دماغ از مطالعه این کتاب الهی به سعادت شناسایی خود رسانیده است. در طریق معرفتش هر لاله تری چراغی و هر خار خشکی نشانه‌ایست در باغی، و نقوش حکمتش هر گلبرگی کتابی و هر غنچه کتاب‌خانه‌ای. دیده‌ها را جهت خواندن خطوط آثار خویش سواد مردمک داده و دبیر خرد دورانیش را برای شناساندن خویش از کتب اربعه چهار فصل در پیش نهاده، دل دانشمند را در صدفه سینه مسند تدریس جای نموده و تلامذه حواس پنجگانه را جهت تحصیل معرفت اشیاء به ملازمت خدمت وی امر فرموده، ساحت معرفت خود را بدایت وجود به فروغ آفتاب محمدی از ظلمت هر شک و شبهه پرداخته و طریق بندگی خویش

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۱

را به نور ارشاد آن مهر سپهر فرخندگی و اهل بیت کرام و عظام او بر جمهور عالمیان روشن و میرهن ساخته. صنوف صلوات بی‌حد و ضروب تسلیمات فزون از عد بر ارواح طیبین و طاهرین آن برگزیدگان احد که بوستان شرع و دین به آب ارشاد و تلقین ایشان همیشه تازه است و اوراق ضوابط ملت و قواعد شریعت را به رشته اخبار و آثار این سلسله علیه پیوسته شیرازه.

و بعد بر هوشمندان صاحب خرد و ممیزان نیک و بدظاهر است که پربهاتر زیوری که جمال و کمال انسانیت را لایق و سزا، و فاخرتر خلعتی که بر قامت قابلیت آدمی موافق و براز است ممارست علوم دینی است که در دنیا و عقبی مایه نجات و رستگاری است و زینت پایه قصر کرامت و بزرگواری. سحاب باران رحمت و چشمه‌سار زلال مغفرت. در ظرف آراء مختلفه طالبان را به سرمزل تحقیق رهنماست و در چاهسار شبهات باطله سالکان را در کف شعور قایم مقام عصا. مذاق جان را در سر خوان محامد و فضایل به جای نمک است و دیده بصیرت را در دیدن دقایق حقایق به منزله عینک. راحله طریق زندگی است و قافله سفر بندگی.

و معدن گوهر این فضیلت کبری و منبع زلال این سعادت عظمی چه می‌تواند بود جز کتاب خدا و آثار ائمه هدی صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین که کعبه مراد را «این یکی راه است و آن یک راهبر» و آسمان ارشاد را «این یکی شمس است و آن دیگر قمر». آن یک بحر زخاری است فرایند فوایدش به گوش هوش مستمعان رسیده و این یک ابر مداراری است که از آن [مزرع] کشت بی‌پایان ایمان مؤمنان را خرمی و طراوت بخشیده. گوهر یقین را در ظلمات تکلیفات جهل‌اندوز جز به نور این دو چراغ عالم‌افروز نتوان جست و چهره احوال خویش را از غبار حیرت و ضلال جز در این دو چشمه زلال کوثر و تسنیم مثال نتوان شست.

و در ضبط و جمع آثار ائمه اطهار از علمای دیندار مساعی جمیله به ظهور

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۲

رسیده و هریک به ترتیبی آن لئالی بی‌قیمت بحر بی‌کران طهارت و عصمت را با سرانگشت قلم صدق رقم به رشته تألیف کشیده‌اند. و امتن آن مؤلفات و اتقن آن مصنفات کتب اربعه حدیث است که هریک از آب صدق و صفا بحری است موج و هر کدام در شب دیجور غوایت سراجی و هاج. و فقیه را جهت تهذیب عقاید دینی و استبصار در معارف یقینیه همین چهار کافی است و علل عیون بصایر را کحل الجواهر مطالعه همین احادیث شریفه نافع و شافی. امراض مزمنه قلبیه را تریاق اربعه آن چهار کتاب دافع است و استسقای باد غرور جهل مرکب را شربت چهار پنج این چهار اصل نافع.

دین را کتب اربعه چون جان باشد این چهار کتاب رکن ایمان باشد

هنگام جهاد نفس این چار کتاب چار آینه صاحب عرفان باشد

و شک نیست که در تحصیل و ترویج این کتب شریفه ساعی بودن و طلبه علوم دینی را در مطالعه و مذاکره آنها اعانت نمودن از افضل حسنات و اجزل ثبوبات است.

بنابراین وحید عصر و فرید دوران منبع جود و احسان، ارزنده گوهر درج دانش و کمال فروزنده اختر برج عظمت و اجلال، مجموعه محامد صفات گلدسته محاسن ملکات، مخلص دودمان ولایت نشان عالی مقدار والاشان، نواب دانشمند خان قربه الی الله و طلبا لمرضاته این چهار کتاب شریف را به تفصیل ذیل که از آن جمله این مجلد است به حسن اهتمام خدام والامقام افادت و افاضت پناه فضایل و کمالات دستگاه حقایق و معارف آگاه علامی فهامی مولانا محمد کاظم مدرس مدرسه سلطانی واقع در دار السلطنه قزوین به اتمام رسانیده، وقف طالب علمان شیعه مدرسه آستانه مقدسه منوره متبرکه حضرت معصومه علیها الف الف ثناء و تحیه که در دار المؤمنین قم واقع است نمود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۳

حضرت افادت و افاضت پناه مومی الیه به وکالت آن عالی جناب صیغه وقفیت بر قانون مذهب حق اثنا عشری گفته، تولیت آنها را به مدرس آن مدرسه - و اگر مدرس متعدد باشد مابین ایشان - تفویض نمود. وقفا صحیحا ما دامت السموات و الارض، الی ان یرث الله الارض و هو خیر الوارثین. فمن تعرض لابطالها و تصرف فیها بغير شرط واقفها فقد باء بغضب من الله و سخطه و مأواه جهنم و بئس المصیر.

* مدرسه نجف قلی بیک:

اشاره

نجف قلی بیک تنکابنی غلام خاصه شریفه شاه عباس دوم و ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه شاه سلیمان که رقم همین خدمت او در مجموعه منشآت شماره ۱۸۹ کتابخانه ملی رشت - فیلم ۲۰۲۰ دانشگاه - و نسخه شماره ۵۸۳ کتابخانه مجلس سنا و منشآت شماره ۱۳۳ ج دانشکده ادبیات دانشگاه تهران هست، در گذشته بامدادان ۱۰ ذح - ۱۰۹۹، در سال ۱۰۹۵ یا اندکی پیش از آن مدرسه‌ای در قم بنا کرده و کتاب‌هایی بر آن وقف داشته است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۴

۲ وقف‌نامه آغاز نسخه‌ای از من لایحضره الفقیه که آن را نجف قلی بیک ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه در ۲۲ ج ۲ - ۱۰۹۵ بر مدرسه‌ای که خود در دار المؤمنین قم احداث کرده بود وقف نموده است (نسخه شماره ۳۸۸ کتابخانه مدرسه فیضیه قم) با مهر او در پایان.

این نسخه از متملکات شخصی نجف قلی بیک بوده و در آغاز آن عبارت «چند روزی به عاریت با ماست. اقل العباد نجف قلی ناظر از بابت ابتیاعی ملا گنج علی در سنه ۱۰۹۲» با مهر او دیده می‌شود.

نسخه‌ای دیگر از کتاب‌های موقوفه این مدرسه با همین وقف‌نامه در آغاز آن مورخ همین سال در کتابخانه خاندان حاج سید جواد قزوین هست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۵

بسم الله الرحمن الرحيم

وقف صحیح شرعی نمودم قریباً الی الله و طلباً لمرضاته کمترین خلق الله نجف قلی ناظر بیوتات (سرکار خاصه شریفه) این کتاب را با چند جلد دیگر بر مدرسه جدیده واقعه در دار المؤمنین قم که از جمله مستحذات این بنده درگاه است که طلبه سکنه مدرسه مذکوره و سایر طلبه سکنه بلده مزبوره به اذن مدرس مدرسه که نایب شرعی متولی آنجاست منتفع شوند به شرط آن که از بلده قم بیرون نبرند و مادامی که اهل مدرسه محتاج به کتب مذکوره بوده باشند به غیری ندهند و هرگاه به طلبه خارج مدرسه بدهند شرط آن است که در هر یک ماه اذن جدید از نایب متولی بطلبند و بی اذن جدید نگاه ندارند و نفروشد و رهن نکنند و خلاف شرایط مزبوره را نامشروع دانند.

و کان ذلک فی ۲۲ شهر جمادی الثانی سنه ۱۰۹۵.

* مدرسه مؤمنیه:

اشاره

بنای اصلی مدرسه مؤمنیه قم از آثار میرزا محمد مؤمن خان اعتماد الدوله وزیر اعظم شاه سلطان حسین است که آن را در سال ۱۱۱۳، با چهل و دو حجره بنیاد نموده و املاک و مستغلاتی چند بر آن وقف داشته است.

میرزا محمد مؤمن خان اعتماد الدوله فرزند حیدر خان فرزند زینل خان شاملو است که پیش تر ایشک آقاسی باشی دیوان بوده و در نوروز سال ۱۱۱۰ پس از عزل میرزا طاهر واقعه نویس به وزارت شاه سلطان حسین رسید و در اواخر تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۶

ج ۲- ۱۱۱۶ در مشهد درگذشت. نام و سرگذشت مختصر و نمونه شعر او با عنوان «مؤمن شاملو نواده زینل خان» در تذکره نصرآبادی هست. در همان جا سرگذشت کوتاه و نمونه شعر برادر او «محمد جعفر بیگ» نیز دیده می شود.

او را فرزندی بوده است به نام محمد قلی بیگ که در سال ۱۱۲۳ به حکومت هرات منصوب گردید. محمد باقر بن محمد حسین طبیب مشهور به غلام مکنون شرح ذهبیه (طب الرضا) خود را به نام همین، محمد مؤمن خان اعتماد الدوله ساخته است.

نام او در دستور الملوک و جاهایی دیگر نیز هست.

بنای مدرسه مؤمنیه چند سال پیش تجدید شد. سردر پیشین مدرسه کتیبه ای داشت از کاشی خشتی که تا این تجدید باقی بود و در متن آن، این ابیات به نستعلیق زرد نوشته شده بود:

در زمان شه ستاره شیم آسمان طبل و آفتاب علم

الذی صاح حکم نافذه عن سواد القلوب قم یا غم

خسرو عهد و داور دوران شاه گیتی و قبله عالم

ساخت این مدرس سپهر اساس که از آن شد بنای دین محکم

ساخت بر شیعیان آل علی.....

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۷ یافت اتمام این خجسته بنا که بود کعبه سان مطاف امم

عبید بندگان در گاهش مؤمن شاملو امیر عجم

زد رقم افهم از پی تاریخ بهترین مدارس عالم

سنگ‌نشته‌ای نیز پیش‌تر بالای درگاه ورود مدرسه، میان کتیبه مزبور قرار داشته است مشتمل بر نام و خصوصیات موقوفات مدرسه که آن را سالها پیش برای تصرف همین موقوفات ربوده و از میان برده‌اند.

این مدرسه کتابخانه‌ای معتبر و مهم داشته که برخی نسخ آن تا این اواخر در بیوت علمی قم نگاهداری می‌شده و از آن جمله نسخه‌ای از نکاح وافی، که پس از تجدید بنای مدرسه به کتابخانه جدید آن بازگردانده شده است.

نکته گفتنی دیگر درباره مدرسه مؤمنیه این‌که: آن را در دوره‌های اخیر با نام «مدرسه تحویلخانه» نیز می‌شناخته‌اند. در تواریخ متأخر قم وجه این تسمیه چنین دانسته شده که در حمله افغان از این مدرسه به عنوان محل تحویل جنس دیوانی استفاده می‌نموده‌اند. درست آن است که این کار در دوره حکومت کیکاوس میرزا فرزند فتحعلی شاه انجام می‌گرفته، و شهرت مدرسه به آن نام از همین دوره بوده است.

اینک با چهار طغرا از اسناد این مدرسه آشنا می‌شویم:

۳ و قفنامه موقوفات مدرسه مؤمنیه مورخ رمضان ۱۱۱۸ از میرزا محمد مؤمن خان اعتماد الدوله که طی آن یک‌دانگ و نیم از دیه قمرود و دو خان و یک بازار (مشتمل بر ۲۲ دکان) را بر مدرسه مزبور وقف داشته است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۸

سوادى از این سند مهم در بیاض منشآت گردآورده یکی از قمیان در دوره شاه سلطان حسین هست که براساس همان سواد استخراج و نشر می‌شود:

الحمد لله الذى وقف عقل العقلاء حائرا فى مواقف جلاله و كبريائه و سخف فكر الفضلاء قاصرا عن الانتهاء الى مدارك صفاته و اسمائه. و نصلى على سيد الانبياء و مبلغ الانباء و اشرف اهل لارض و السماء، المعزز بتعزيز «و ما أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» المكرم بتكريم «وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ»، صلى الله عليه و آله الذين هم مصايح الايمان و مفاتيح الجنان، و قد انزل فى شأنهم تبصرة للعالمين و تذكيرا:

«إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا»، سيما سيد الاوصياء و اشرف الاولياء و حجة الله على اهل الغبراء و الخضراء، المخصوص باختصاص «إِنَّمَا وَكَّلْنَاكَ اللَّهُ الْمَعْلَى بِتَعْلِيَةِ «من كنت مولاه فعلى مولاه» المكرم بتكريم «انا مدينة العلم و على بابها»، سلام الله عليه و على اولاده المعصومين سلا ما دائما بدوام السموات و الارضين.

اما بعد مؤمنان ثواب كيش و مالكان عقل عاقبت‌اندیش که به حسن تدابیر صائبه اساس بنای سعادت دارین را به مصالح خیرات و مبرات باقیه محکم ساخته و حاصل مزارع نشأتین را به صدقات جاریه آبیاری و حسب الواقع بجمع آن پرداخته‌اند خوشه چین خرمن «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَتَتْ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَ اللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ» گشته، طایران

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۹

آشیان مثوبات جاودانی را دانه خور خیرات و مبرات خود نموده‌اند. چراغ افروز انجمن حیات ابدی «المؤمن حی فی الدارین» گردیده و در طی معامله با مشتری ازلی که سرمایه سعادت لم یزلی است از راه «يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ» * شتافته، به ربح بی‌زیان و نفع بی‌پایان رسیده‌اند و به بذل بهترین اموال در سایه خورشید پایه بی‌زوال «المؤمن فی ظل صدقته يوم القيامة حتى

يقضى الله بينه و بين خلقه» آسوده. گوهر گرانبهای «ثواب الآخرة خير من نعيم الدنيا» را آویزه گوش شاهد رغبت نموده و به سودای «وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى» سرمه کش دیده بصیرت گردیده. و به مؤدای کریمه عظیمه اعنی آیه وافی هدایه «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ» در معامله با خدای عز و علا سودمندی دیده‌اند.

مع هذا چون در این زمان خیر اقتران و عهد ثواب اندیش خاطر ملکوت ناظر اعلی حضرت سلیمان حشمت سکندر شوکت سپهر منزلت خورشید رفعت مشتری سعادت بهرام صولت کیوان جلالت قبله سلاطین دوران آیین زمان قدوه خواقین محمدمت قرین جهان، واقف مواقف عالمگیری و کشورستانی بانی مبانی جهانبانی، رفعت افزای سپهر سلطنت و شاهی خورشید آسمان ظل اللهی

گر بر درش سپهر زند لاف از گزاف سر در کمند آوردش کهکشانشان

در عهد او نکنده خزان از درخت رخت وز عدل او نداده کس از بدنشان نشان

ثمره شجره طیبه سیادت و برتری نوباوه حدیقه ولایت و سروری، باسط بساط امن و امان رافع لوای عدل و احسان، السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان ابو المظفر و المنصور سمی جدّه ثالث الائمة عليهم السلام شاه سلطان حسین الصفوی الموسوی بهادر خان لا زالت سفاین دولته القاهرة

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۰

مشحونه باسباب الفتح المبين و جواری سلطنته الباهرة جاریه فی بحار الايام الی یوم الدین.

که همگی عالمیان و تمامی جهانیان خصوصا بندگان آستان و صوفی زادگان قدیم خاندان ولایت نشان به مقتضای «الناس علی دین ملوکهم» در میدان خیرات گوی مسابقت از سابقین ربوده و در تحصیل دعای خیر به جهت ذات اقدس اشرف کارگذاری مساعی جمیله نموده.

بناء علیه نواب مستطاب معلى القاب فلك جناب عالمیان مآب مبادی آداب وزارت و شوکت و اقبال پناه، عظمت و حشمت و رفعت و اجلال دستگاه، شهامت و بسالت و مناعت و عوالی و اعالی انتباه، مرجع ارباب السیف و القلم مرضیه الخصال و الشیم مجمع محاسن الكمالات و الکرّم، الدستور الاعظم الاکرم کافل مصالح الامم سلطان وزراء العرب و العجم، مدبر امور السلطنة بالرأى الصائب الاتم مزین مسند الوزاره بوفور الفضائل و وفور الهمم، المستغنی ذاته الشریف عن الاطالة فی الالقاب لعلو الذات و سمو الصفات، صوفی زاده قدیم خاندان ولایت نشان، عالی جاهی اعتضاد السلطنة البهیه السلطانیه، آصف جاهی اعتماد الدوله العلیه العالیه الخاقانیه، الواثق بعون الله المنان محمد مؤمن خان ابد الله تعالی ایام وزارته العظمی الی انقضاء الارض و السماء تقربا الی الله العظیم و ابتغاء لوجهه الکریم یوم لا ینفع مال و لا بنون الا من اتی الله بقلب سلیم.

وقف صحیح شرعی و حبس موید ملی نمود

I

تمامی و همگی دو بند گاو از جمله پنج بند گاو ملک طلق نواب مستطاب واقف از کل هشت بند گاو مزرعه قمرود من محال قم که از غایت شهرت مستغنی از تعریف و توصیف است با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه و ما یتعلق بها و ینسب الیها

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۱

II و تمامی شش دانگ خان و بازار متصل به آن که مبنی است بر بیست و دو باب دکان واقعه در سر چاه حسن من محلات قم با جمیع توابع و لواحق بالتمام

III

و جملگی خان واقعه در کنار میدان مشهور به کاروانسرای حاجی نظر را بالتمام بر مدرسه مبارکه مؤمنیه مشتمل بر چهل و دو حجره واقعه در دار المؤمنین قم که از جمله وقفیات و بناهای خیر نواب مستطاب ایران مآب است به شرطی که سکنه آن از فرقه محقه امامیه اثنی عشریه کثر الله امثالهم و بلغهم فی الدارین آمالهم بوده باشند.

و نواب مستطاب واقف امنه الله من المخاوف تولیت موقوفات مزبوره را به نفس نفیس خود مادام حیا باقی- عمره الله اطول الاعمار و وقاه صوارف اللیل و النهار- و بعد از آن به ولد ارجمند سعادت مند خود اعنی جناب ستوده آداب مفاخر انتساب، الذی حاز فی عنفوان الشباب من انواع المکارم النصیب الاعلی و فاز مع حداثه السن من اصناف المحاسن بالقدر المعلی، امیرزاده اعظم اکرم حیدر بیکا- وقاه الله تعالی و بلغه بما تمناه-. و بعد از آن بر ارشد اولاد ذکور او هکذا ما تعاقبوا و تناسلوا- کثرهم الله و ابقاهم و من جمیع المکاره وقاهم-، و با وجود مانع از جانب ایشان تولیت به ارشد ذکور اولاد اناث او ما تعاقبوا و تناسلوا و باوجود عدم ایشان به ارشد اصلح برادران امیرزاده سابق الالقاب، و بعد از ایشان به ارشد اصلح اولاد ذکور ایشان، و باوجود مانع به ذکور اولاد اناث ایشان ما تعاقبوا به شرط تقدم بطن اول بر ثانی.

و نواب مستطاب واقف- امنه الله تعالی من المخاوف فی المواقف- مصارف این وقف مؤبد و حبس مخلد را چنین مقرر فرمودند که آنچه حاصل و مداخل موقوفات مزبوره- که عبارت از دو بند گاو قمرود و دو خان، و بیست و دو دکان واقعه در دار المؤمنین قم است- به هم رسد بعد از وضع حقوق دیوانی و اخراجات

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۲

و تعمیرات مدرسه و موقوفات و مایحتاج ملکی و اربابی و خرج قنوات و سایر ما یحتاج و ضروریات و مثنوات آنچه بوده باشد یک عشر لحق التولیه مخصوص جناب معلی القاب متولی است در هر مرتبه از مراتب تولیت. و حجره ای را روزی مبلغ شصت دینار تبریزی رسانند و حجره اول را که در وقت داخل شدن به جانب یسار واقع است روزی یک صد دینار دهند و دو نفر خادم را از قرار هریک روزی پنجاه دینار مقرر دارند و اگر حاصل و مداخل موقوفات مزبوره زیاده یا کمتر از این مصارف به عمل آید زیاد و کم نمودن مصارف مزبوره در هر مرتبه به اختیار جناب متولی است و در هر مرتبه تعمیر مدرسه و موقوفات را مقدم دارند.

و نواب معلی القاب واقف- سلمه الله تعالی من جمیع المخاوف- حق التولیه ایام خود را چنین مقرر فرمودند که هر سال به قدر دوازده سال نماز و روزه و دوازده ختم کلام الله مجید از برای نواب جنت مآب بهشت آرامگاه [...] از مردم صالح متدین استیجار، و ثواب آن را به روح پر فتوح او هدیه نمایند.

و وظیفه طلبه سکنه مدرسه آن که به کسب علوم دین و انتشار معارف یقین و اشتهاار احادیث و اخبار ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین قیام و اقدام داشته، اوقات خود را باطل و مدرسه را معطل نگذارند.

و نواب مستطاب واقف- حفظه الله تعالی من المخاوف- بعد جریان الوقف علی الوجه المزبور و وقوع الشروط علی النهج المسطور محال مزبوره را به ید تولیت قبض نمود و جمیع شرایط صحه الوقف و لزومه ما نطقت به الشریعه المطهره متحقق گشت.

فقد صارت المذکورات مع توابعها و لواحقها منخرطه فی سلك سایر الموقوفات الشرعیة القطعیة المؤبدة التي لا تباع و لا توهب و لا ترهن و لا تبدل و لا تغیر بوجه من الوجوه و سبب من الاسباب، الی ان یرث الله الارض و من علیها

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۳

و هو خیر الوارثین. و من سعی فی تغییره و ابطاله فعليه لعنة الله و ملائکة و الناس اجمعین. و بجمیع ذلك کله وقع الاشهاد من

الثقات الذين عليهم الاعتماد.

و كان ذلك في ليلة القدر من شهر رمضان المبارك من الشهر الثاني من النصف الثاني من الثلث الثاني من النصف الثاني من العشر الثاني من المائة الثانية من الالف الثاني من الهجرة النبوية على مهاجرها الف الف التحية. و الحمد لله اولا و آخرا. سنه ١١١٨.

[گواهی میر محمد باقر ملاباشی:]

بسم الله الرحمن الرحيم - الحمد لله الواقف على السرائر و الضمائر و الصلوة على سيد الاوائل و الاواخر محمد المبعوث من اشرف العشائر و على اهل بيته الموقوف على ولائهم غفران الكبائر و الصغائر.

و بعد فان عالی جاه النواب المستطاب الخان العظيم الشان الرفيع المكان الدستور الاعظم و المخدوم المكرم المعظم، جانی ثمر الفتح و الكرم من غصن السيف و القلم، شمس فلك الوزارة العظمى بدر سماء الايالة الكبرى، مدار الايران و اهاليه ملاذ اعظم العصر و اعاليه، لا زالت اعلام وزارته و دولته في مواقف الخلود و الدوام منشورة و ارقام عظمته و ايالته على صفحات الليالي و الايام مسطوره، وقف جميع ما سطر في هذه الوثيقة الانيقة ابتغاء لوجه الله الكريم، ثم اخرجه من جملة ممتلكاته العاقبة مدى الايام و جعلت يده العليا يد التولية الدائمة بدوام الشهور و الاعوام.

و كتب الداعي لدوام الدولة القاهرة السامع لاعتراف جناب عالی جاه الواقف نصره الله تعالى من المخاوف بتمام ما رقم في هذه الصحيفة الصحيحة

ترتبت پاكان، ج ٢، ص: ٢٣٤

محمد باقر بن اسماعيل الحسيني الخاتون آبادی.

[محل مهر] ...

٤ وکالتنامه مورخ ٤ ج ٢ - ١٢٧٩ در مورد دودانگ مشاع از کل شش دانگ مزرعه الله قلی بیگ خلجستان قم که از موقوفات مدرسه مؤمنیه بوده است:

بسم الله الرحمن الرحيم

مخفی و مستور نماند که دودانگ مشاع از جمله شش دانگ مزرعه مسماء به مزرعه الله قلی بیگ که این دودانگ از قرار مذکور وقف بر مدرسه مؤمنیه مخروبه واقعه در قم است که حال مدتی است که خرابه و بلاسکنه می باشد و بلامتصدی است و بر فرض واقف شود که دودانگ وقفی مزرعه مزبوره را به عالی جناب قدسی انتساب فضائل و فواضل اکتساب علام فهام عمده العلماء العظام و زبده الفضلاء الکرام مخدومی آقا شیخ محمد حسن سلمه الله تعالی واگذار نمودم و جناب ایشان را وکیل و مأذون در تصرف و مداخله در دودانگ مزبور نمودم که به نحو صرفه و غبطه تصرف نموده، آنچه منافع و مداخل که از آن عاید شود در مصارف اقرب به وقف صرف نماید.

فی ٤ شهر جمادی الاخره ١٢٧٩.

٥ [مصالحه نامه]

مصالحه نامه استیفاء منافع سه ساله دودانگ مزرعه مدعوه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۵

به الله قلی بیگ من قراء خلجستان قم موقوفه مدرسه مؤمنیه، مورخ ۲۹ صفر ۱۲۸۲.

۶ حکم یوسف بن محمد حسن (آشتیانی)

مورخ ج ۲- ۱۲۹۱ خطاب به حاجی اسحاق خان نایب الحکومه خلجستان درباره دو دانگ مزرعه الله قلی بیگ موقوفه مدرسه مؤمنیه قم. در این حکم گفته شده است که نایب الحکومه مزبور باید ملک موقوفه را به تصرف و کیل شیخ محمد حسن داده، صورت انجام عمل را برای عرض به خاک پای همایونی برای او بفرستد.

* مدرسه خان:

اشاره

تربت پاکان؛ ج ۲؛ ص ۲۳۵

رسه خان قم از مدارس دوره صفوی این شهر است و آن را مهدی قلی خان فرزند علی قلی خان فرزند قرچقای خان در سال ۱۱۲۳ بنیاد نموده است.

قرچقای خان سپهسالار شاه عباس اول از مشهورترین امرای دوره پادشاهی اوست. نام و سرگذشت او در همه کتاب‌های تاریخ این عهد آمده است. دو فرزند او منوچهر خان و علی قلی خان هر دو از اهل فضل و کمال و صاحب مآثر و آثار بوده‌اند. منوچهر خان که فرزند بزرگ تر قرچقای خان، و مدتی والی مشهد و خبوشان و دو رود بود از ملا محمد تقی مجلسی دو اجازه روایت مورخ ۱۰۶۰ و ۱۰۶۲ داشته که هر دو در پایان نسخه‌ای از من لا یحضره الفقیه صدوق- که در نجف

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۶

است- دیده می‌شود. میرزا برخوردار ترکمان فراهی متخلص به ممتاز- نویسنده کتاب شمس و قهقهه- منشی او بوده و نام وی را در دیباچه کتاب مزبور آورده است.

علی قلی خان فرزند کوچک تر قرچقای خان، زاده ۱۰۲۰ و زنده تا ۱۰۹۷ از قدماء شاگردان محقق آقا حسین خوانساری و ملا شمس‌گیلانی و ملا رجب علی تبریزی، و مدتی متولی قم بوده و نوشته‌های فلسفی و عرفانی متعددی از او در دست است. از جمله:

(۱) احیاء حکمت، به فارسی، دوره حکمت طبیعی و الهی. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است به نسخ علی اصغر سبزواری ساکن قم در ۱۰۹۷، در ۳۰۲ برگ رحلی.

(۲) الاربعون حدیثا، به عربی، ساخته شنبه ۲۷ ج ۱- ۱۰۹۷. رساله اول مجموعه شماره ۱۳۶ د کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران در ۶۸ برگ.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۷

(۳) الایمان الکامل، در حکمت و معارف، که در خزائن جواهر القرآن خود از آن یاد کرده است نیز در احیاء حکمت خود.

(۴) ایمان و کفر، در معرفت ایمان و نورانیت پیغمبر اکرم و امیر مؤمنان.

- ساخته ذ ق- ۱۰۸۷ به فارسی. رساله دوم مجموعه شماره ۱۳۶ د کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران در سی و پنج برگ .
- (۵) تعلیقات بر شرح اشارات خواجه طوسی، که در اواخر «مزامیر العاشقین» خود از آن یاد کرده و دو برگگی از آغاز آن در مجموعه شماره ۶۳۵۳ کتابخانه ملک هست .
- (۶) التمهیدات، که در برخی نوشته‌های خود به آن ارجاع می‌دهد .
- (۷) التنقیحات، که از آن نیز در نوشته‌های دیگر خود یاد کرده است .
- (۸) خزائن جواهر القرآن. در جمع و تفسیر آیات مربوط به اصول عقاید و تفاسیل معاد و قصص و مواعظ و احکام و حکم قرآن مجید و دیگر مباحث قرآنی.
- او در رمضان ۱۰۸۳ به نگارش این اثر آغاز کرده و آن را در چهار مجلد به پایان برده است .
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۸
- از این کتاب نسخه‌ای در کتابخانه آستانه قم است و نسخه‌ای در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۱۸۱۸ که پیش‌تر در دست فخرالدین نصیری امینی بوده است و دو نسخه در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم، یکی به خط حبیب الله بن رشید مورخ آغاز سال ۱۰۸۶ و دیگری جزئی از نسخه اصل که قسمتی دیگر از همان شماره ۱۸۱۸ دانشگاه است.
- (۹) زبور العارفين و براق العاشقین. به فارسی در سیر و سلوک. نسخه در قم .
- (۱۰) شرح اثولوجیا، که در خزائن جواهر القرآن و فرقان الرأیین خود بدان ارجاع می‌دهد .
- (۱۱) شوق‌نامه عباسی. در شرح ابیاتی از مثنوی که آن را به نام شاه عباس دوم نگاشته است. شماره ۵ مجموعه ۴۰۹۷ کتابخانه ملک تهران .
- (۱۲) رساله فی الصلوات. شماره ۲ مجموعه ۱۸۱۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران .
- (۱۳) رساله در علم اجمالی و تفصیلی پروردگار و عقول و نفوس، به فارسی.
- رساله اول مجموعه شماره ۳۲۳۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران .
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۹
- (۱۴) رساله فی العلم، به عربی. شماره ۳ مجموعه ۱۸۱۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران .
- (۱۵) فرقان الرأیین و بیان الحکمتین. در شرح ۲۴ مسأله از مسائل مورد اختلاف میان قدماء فلاسفه و متأخرین. نسخه در تهران .
- (۱۶) کمال محمدی. افندی در ریاض العلماء از آن یاد کرده است .
- (۱۷) مرآت الوجود و الماهیه، به فارسی که آن را در ۴۳ سالگی نگاشته است. نسخه اصل در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۳۲۳۵ .
- (۱۸) مزامیر العاشقین فی زبده زبور العارفين. ترجمه عربی زبور العارفين خود اوست با اضافات که دو نسخه از آن در دست است یکی در عراق و دیگری در کتابخانه مدرسه سپهسالار تهران به شماره ۶۵۶۷ .
- (۱۹) منطق، به فارسی که آن را برای فرزند خود «محمد مهدی» نگاشته و از تألیف جلد اول در جمعه ۹ صفر ۱۰۷۶ در پنجاه و شش سالگی، و از جلد دوم در شب دوشنبه ۲۳ شعبان همین سال فراغت یافته است . نسخه‌ای از آن به شماره ۱۱۲۰ در کتابخانه آستان قدس رضوی است در ۹۲ برگ، که فیلم آن به شماره
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۰
- ۲۹۰۶ در دانشگاه است . نسخه‌ای هم نزد سید مهدی لاجوردی در قم دیده‌ام.

۲۰) نفس انسان. نسخه شماره ۹۰۴۹ موقت کتابخانه مجلس شورای ملی.

گویا همین رساله است که در مقدمه رساله علم خود از آن با وصف «رساله در مسأله حقیقت نفس ناطقه و قوای او و سعادت و شقاوت و وصول آن به اقصی کمالات و سعادات و نجات از شقاوت» یاد می‌کند. نیز گویا همین رساله است که در یادداشت روی برگ آغاز نسخه خزائن جواهر القرآن کتابخانه آستانه قم با نام «مرآت جنت و نار» در معرفت احوال نفوس انسانی و مراتب دو قوس صعودی و نزولی آن یاد شده است.

مجموعه‌ای از سه رساله فلسفی (مبادی آراء اهل المدینه الفاضله، فارابی / رساله نفس ارسطو / صنایعیه میر فندرسکی) به شماره ۲۵۷۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه است که آن را همین علی قلی خان به خط خود نوشته و بر هر سه رساله حواشی نگاشته است.

مهدی قلی خان فرزند او مردی دانشمند بوده و شعر نیز می‌سروده و «صفا» تخلص می‌نموده است. سرگذشت مختصر و نمونه شعر او در تذکره نصرآبادی دیده می‌شود. دیدیم که علی قلی خان کتاب منطق خود را به نام همین فرزند خویش در سال ۱۰۷۶ نگاشته است. در بحث «تولیت تفویضی» در مجلد نخست همین

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۱

کتاب دانستیم که او مدتی نیز متولی آستانه قم بوده است.

او کتاب بزرگی به نام «سماء الاسماء» در لغت عربی به فارسی به نام شاه سلطان حسین نگاشته که مفصل و نظیر دائرة المعارف است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملک تهران دیده شده است.

نسخه‌ای از کتاب صافی در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی دو قم است به شماره ۹۸۹، به نسخ عقیل بن سید رکن الدین مسعود بن محمد تقی حسینی کاشانی در اوائل سال ۱۰۹۰ در کاشان، که وسیله «مهدی قلی خان حافد المرحوم قرچقای خان» در سال ۱۰۹۰ در کاشان مقابله شده است با مهر «مهدی قلی مهدی قلی» در پایان یادداشت مقابله.

در منشآت شماره ۱۸۹ کتابخانه ملی رشت (فیلم ۲۰۲۰ دانشگاه) پاسخ‌نامه مهدی قلی خان نواده قرچقای خان هست. در نسخه جمع و خرج سال ۱۱۳۹ آستانه قم از «قیصریه مرحمت‌پناه مهدی قلی خان» یاد شده است.

او را فرزندی بوده است با نام حیدر قلی بیگ که در سندی که اکنون می‌بینیم از او یاد شده است. قبر مهدی قلی خان در حجره کنار راهرو ورود مدرسه او در قم بوده که پس از احداث خیابان ارم این شهر جزء پیاده‌رو خیابان شده است.

۷ وقف‌نامه مورخ ع ۱- ۱۱۲۳ روی برگ آغاز نسخه «خزائن جواهر القرآن» کتابخانه آستانه قم، مبنی بر وقف همین نسخه با بیست و نه نسخه دیگر بر مدرسه خود در دار المؤمنین قم.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۲

از این سند پیش از این در ذریعه و از آنجا در برخی نوشته‌های دیگر یاد شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم

بنابر تأییدات ربانی و توفیقات سبحانی که همواره شامل حال و کافل احوال سعادت اشتمال و کلاء اجلاء ذوی العز و الاعتلاء عالی جاهی خانی عظیم الشانی جامع فضائل دارین مهدی قلی خانا ضاعف الله قدره العالی بوده و همواره بنابر مقتضاء خیرخواهی تمامی اوقات شریف را خود را صرف سبب ترفیه حال طلبه عظام نموده و می‌نماید.

بناء علیه در این وقت به جهت ترویج روح کثیر الفتوح والد ماجد خود اطاب الله ثراه این جلد کتاب را با بیست [و] نه جلد دیگر وقف صحیح شرعی و حبس مخلد ملی جبلی نمود و تولیت کتب مذکور را به عالی قدر والاتباری نتیجه الامراء العظام حیدر قلی بیگ فرزند ارجمند خویش مفوض و مرجوع داشته‌اند به شرط آن که نظارت کتب مزبوره به مدرسین مدرسه مزبوره بوده باشد و متولی معزی الیه هر که را از طلبه و غیره که مناسب داند کتاب‌دار نماید.

تحریرا شهر ربیع المولود سنه ۱۱۲۳.

[مهر:] الحکم لله عبده مهدی قلی

توضیح آن که وقف مزبور مشروط است به این که تولیت کتب مزبوره بعد از متولی معزی الیه به اعلم و اصلح اولاد ذکور او متعلق باشد، و هرگاه العیاذ بالله اولاد ذکور او بالکلیه منقرض شوند تولیت تعلق به ذکور اناث اولاد او دارد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۳

بطنا بعد بطن و عقباً بعد عقب، الاعلم فالاعلم و الاصلح فالاصح. به شرط آن که کتب موقوفه را از دار المؤمنین قم و حوالی و نواحی تابعه آن بیرون نبرند. وقفا صحیحا شرعیا دائما بدوام السموات و الارض.

تحریرا فی التاريخ.

[مهر:] الحکم لله عبده مهدی قلی

[دستخط واقف در کناره سند:]

بسم الله الرحمن الرحيم - لقد وقفت هذا الكتاب المستطاب مع سایر المجلدات الاخر علی ما سطر فی السطرين من تلك الاساطير، وقفا صحیحا شرعیا.

و کتب هذه الاحرف بیده الفانیة و یمنه الجانیة مهدی قلی بن علی قلی بن قرچقای خان عفی عنهم.

[مهر:] الحکم لله عبده مهدی قلی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۵

تصاویر

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۷

(۱) شاه جعفر - نمای خارجی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۸

(۲) شاه جعفر - سقف بنا (زیر گنبد)

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۹

(۳) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه شمال غربی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۰

(۴) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه شمال شرقی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۱

(۵) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه جنوب غربی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۲

۶) شاه جعفر- نمای داخلی از زاویه جنوب شرقی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۳

۷) شاه جعفر- نمونه آرایش گوشوارها و بدنه (گوشوار زاویه جنوب شرقی)

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۴

۸) شاه جعفر- آرایش بدنه محراب

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۵

۹) شاه جعفر- قسمتی از کتیبه بنا [امر ببناء هذه العماره ..]

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۶

۱۰) شاه جعفر- وضع کتیبه در جاهایی که ساییده شده است

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۷

۱۱) شاه جعفر- کاشی مورخ ۶۶۵ در بدنه شرقی مرقد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۸

۱۲) شاه جعفر- کاشی‌های بدنه جنوبی مرقد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۹

۱۳) شاه جعفر- کاشی میانه ردیف وسط، کاشی‌های بدنه جنوبی مرقد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۰

۱۴) شاه جعفر- کتیبه در گاه ورود مورخ ۹۴۲ [موزه آستانه قم]

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۱

۱۵) شاه جعفر- کاشی‌های فیروزه‌ای گرداگرد مرقد که در این اواخر بر سردر بنا نصب گردیده بود مورخ محرم ۶۶۷ [موزه

آستانه قم]

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۲

۱۶) مزار در بهشت- علی بن جعفر- نمای خارجی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۳

۱۷) در بهشت، سقف بنا (زیر گنبد)

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۴

۱۸) در بهشت، دایره میان سقف

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۵

۱۹) در بهشت، نمای کلی بنا

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۶

۲۰) در بهشت، نماها و طاقچه‌های قسمت شانزده ضلعی زیر سقف

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۷

۲۱) در بهشت، نمونه آرایش در قسمت شانزده ضلعی بنا

- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۸
- (۲۲) در بهشت، کتیبه کمربندی بالا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۹
- (۲۳) در بهشت، دنباله کتیبه کمربندی بالا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۰
- (۲۴) در بهشت، دنباله کتیبه کمربندی بالا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۱
- (۲۵) در بهشت، پایان کتیبه کمربندی بالا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۲
- (۲۶) در بهشت، نمونه آرایش قوسی های گوشوارها
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۳
- (۲۷) در بهشت، طاقچه گچبری شماره ۳ بالای ازاره
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۴
- (۲۸) در بهشت: طاقچه شماره ۴ بالای ازاره و بخشی از کتیبه کمربندی دوم
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۵
- (۲۹) در بهشت، طاقچه شماره ۶ بالای ازاره
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۶
- (۳۰) در بهشت، طاقچه شماره ۷ بالای ازاره، با تاریخ ۷۴۰
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۷
- (۳۱) در بهشت، طاقچه گچبری شماره ۸ با نام هنرمند آرایشگر بنا (بهرام قزینی)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۸
- (۳۲) در بهشت، نمونه کاشی های ازاره (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۹
- (۳۳) در بهشت، نمونه کاشی های ازاره (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۰
- (۳۴) در بهشت، دو لوح کاشی روی مرقد (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۱
- (۳۵) در بهشت، کاشی های بدنه مرقد (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۲
- (۳۶) در بهشت، کاشی های بدنه مرقد (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۳
- (۳۷) در بهشت، کاشی های بدنه مرقد (موزه آستانه قم)

- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۴
- (۳۸) در بهشت، چند قطعه کاشی دیگر (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۵
- (۳۹) در بهشت، کتیبه صلوات کبیر و کتیبه مورخ رجب ۷۱۸ (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۶
- (۴۰) در بهشت، محراب، پایان کتیبه (موزه ایران باستان)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۷
- (۴۱) در بهشت، محراب، قسمت بالا (موزه ایران باستان)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۸
- (۴۲) در بهشت، محراب، قسمت پایین (موزه ایران باستان)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۹
- (۴۳) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، نمای کلی بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۰
- (۴۴) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، نمای کلی بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۱
- (۴۵) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، بخشی از کتیبه کمربندی
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۲
- (۴۶) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، بخشی از کتیبه کمربندی مشتمل بر نام خواجه علی صفی
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۳
- (۴۷) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، پایان کتیبه کمربندی مشتمل بر تاریخ بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۴
- (۴۸) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، نام «علی بن محمد بن ابی شجاع بنا» بالای درگاه ورود بنا
[در کتیبه خط کوفی عبارت «أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ. لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ..» از سوره قدر که «لَيْلَةُ الْقَدْرِ» نخستین به غلط بی الف و لام کتیبه شده دیده می شود]
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۵
- (۴۹) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، ترنج اسپر یکی از صفتها مشتمل بر نام چهارده معصوم با حاشیه نام «محمد»
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۶
- (۵۰) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، ترنج اسپر صفتای دیگر
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۷
- (۵۱) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، آرایش قوسی یکی از صفتها
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۸
- (۵۲) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، ترنج بالای در ورود مشتمل بر نام سازنده بنا و تاریخ آن

- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۹
- (۵۳) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، نمای کلی بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۰
- (۵۴) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، نمای کلی بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۱
- (۵۵) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، نمای کلی بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۲
- (۵۶) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، سقف بنا (زیر گنبد)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۳
- (۵۷) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، بخشی از کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۴
- (۵۸) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، پایان کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۵
- (۵۹) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، پوشش بدنه درگاهها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۶
- (۶۰) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، آرایش قوسی یکی از درگاهها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۷
- (۶۱) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، آرایش قوسی یکی از درگاهها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۸
- (۶۲) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، نمونه آرایش گچبری در پیشانی صفهها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۹
- (۶۳) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، صفه برابر در ورود
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۰
- (۶۴) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، آرایش اسپر و لچکیهای درگاهی دیگر
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۱
- (۸۱) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمای خارجی بنا پیش از کاشی کاری جدید کتیبه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۲
- (۸۲) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمای کلی داخل بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۳
- (۸۳) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمایی دیگر از داخل بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۴
- (۸۴) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمایی دیگر از داخل بنا

- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۵
- ۸۵) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، سقف بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۶
- ۸۶) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، کتیبه گلوبندی زیر سقف
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۷
- ۸۷) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمونه آرایش در بدنه‌های قسمت شانزده ضلعی
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۸
- ۸۸) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمونه آرایش در بدنه‌های قسمت شانزده ضلعی
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۹
- ۸۹) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمونه آرایش پیشانی در گاه‌ها و کتیبه سراسری گرد آنها
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۰
- ۹۰) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، آرایش گچ‌بری پیشانی و بدنه صفاها
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۱
- ۹۱) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، کتیبه گرداگرد درگاه‌ها
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۲
- ۹۲) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، بازمانده پوشش مقرنس یکی از صفاها
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۳
- ۹۳) سید سربخش، نمای درون بقعه از شرق و جنوب شرقی
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۴
- ۹۴) سید سربخش، نمای درون بقعه از غرب تا جنوب
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۵
- ۹۵) سید سربخش، ترنج گچ‌بری میان سقف
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۶
- ۹۶) سید سربخش، یک مشبک گچ‌بری و بخشی از کتیبه کمربندی
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۷
- ۹۷) سید سربخش، پایان کتیبه کمربندی و یک مشبک گچ‌بری دیگر
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۸
- ۹۸) سید سربخش، نمونه آرایش گچ‌بری در بدنه قوسی گوشوارها
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۹
- ۹۹) سید سربخش، پایان کتیبه کمربندی محراب مشتمل بر نام سازنده هنرمند آن
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۰
- ۱۰۰) شاه احمد قاسم، نمای خارجی بنا پیش از فروریختن گنبد برجی هرمی آن (عکس از المنجد با زیرنویس «مقام شاهزاده

- احمد» که مقصود همین بقعه است نه مزار خاک فرج)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۱
- ۱۰۱) شاه احمد قاسم، نمای خارجی (پیش از تعمیر) اخیر).
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۲
- ۱۰۲) شاه احمد قاسم، نمای درون بقعه (از جنوب و شرق)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۳
- ۱۰۳) شاه احمد قاسم، نمای درونی (از شرق و شمال)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۴
- ۱۰۴) شاه احمد قاسم، نمای درونی (درگاه شمالی)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۵
- ۱۰۵) شاه احمد قاسم، نمای درونی (درگاه جنوبی)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۶
- ۱۰۶) شاه احمد قاسم، آرایش گچ‌بری پیشانی صفتها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۷
- ۱۰۷) شاه احمد قاسم، آغاز کتیبه کمربندی و آرایش پیشانی یک گوشوار
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۸
- ۱۰۸) شاه احمد قاسم، یک مشبک گچ‌بری و بخشی از کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۹
- ۱۰۹) شاه احمد قاسم، بخشی دیگر از کتیبه کمربندی و تزینات گچ‌بری بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۰
- ۱۱۰) شاه احمد قاسم، بخشی دیگر از کتیبه کمربندی و تزینات گچ‌بری بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۱
- ۱۱۱) شاه احمد قاسم، بخشی دیگر از کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۲
- ۱۱۲) شاه احمد قاسم، تاریخ بنا (محررم ۷۸۰) در بالای کتیبه زیر مشبک گچ‌بری
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۳
- ۱۱۳) شاه احمد قاسم، نام سازنده هنرمند این اثر در پایان کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۴
- ۱۱۴) شاه احمد قاسم، نمونه آرایش گچ‌بری در قوسی‌های گوشوارها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۵
- ۱۱۵) شاه احمد قاسم، آرایش گچ‌بری گوشواری دیگر
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۶

- ۱۱۶) شاه احمد قاسم، لوح مرقد (موزه دولتی برلین)
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۷
- ۱۱۷) شاه ابراهیم - مزدیجان، پیش از تعمیرات اخیر (از کتاب راهنمای قم - چاپ ۱۳۱۷ ش).
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۸
- ۱۱۸) شاه ابراهیم - مزدیجان، نمای خارجی پس از تعمیرات مزبور
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۹
- ۱۱۹) شاه ابراهیم - دروازه کاشان، نمای خارجی
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۰
- ۱۲۰) شاه ابراهیم - دروازه کاشان، کتیبه سردر ورود بقعه مورخ ۷۲۱ (۱۲۷۰)
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۱
- ۱۲۱) شاه ابراهیم - دروازه کاشان، نمای درون بقعه
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۲
- ۱۲۲) شاه ابراهیم - دروازه کاشان، انجام کتیبه کمربندی
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۳
- ۱۲۳) شاهزاده زید، کتیبه بالای درگاه ورود شرقی مورخ ۸۴۷
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۴
- ۱۲۴) شاهزاده زید، گچ‌بری هلالی ایوان درگاه ورود شرقی از قرن نهم
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۵
- ۱۲۵) شاهزاده زید، گچ‌بری کنار درگاه ورود شمالی از سال ۹۷۹
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۶
- ۱۳۰) موسی مبرقع، نمای بقعه از جهت شمالی (گنبد سمت چپ)
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۷
- ۱۳۱) موسی مبرقع، راهرو ورود بقعه از قرن نهم
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۸
- ۱۳۲) موسی مبرقع، کتیبه و طاقچه‌های گچ‌بری راهرو ورود بقعه - از قرن نهم
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۹
- ۱۳۳) موسی مبرقع، پایان کتیبه گچ‌بری راهرو ورود
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۰
- ۱۳۴) موسی مبرقع، یک طاقچه گچ‌بری رنگین
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۱
- ۱۳۵) چهل اختران، نمای گنبد و سردر شمالی
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۲

- ۱۳۶) چهل اختران، نمای درون بنا و سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۳
- ۱۳۷) چهل اختران، نمای درون بنا از جانب غربی و کتیبه درگاه ورود
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۴
- ۱۳۸) خاک فرج - شاهزاده احمد، نمای گنبد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۵
- ۱۳۹) خاک فرج - شاهزاده احمد، سنگ نیشته بالای درگاه جنوبی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۶
- ۱۴۰) خاک فرج - شاهزاده احمد، نمای درون بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۷
- ۱۴۱) خاک فرج - شاهزاده احمد، لوح مزار (موزه ایران باستان)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۸
- ۱۴۲) خاک فرج - صفورا، نمای گنبد و بقعه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۹
- ۱۴۳) شاه حمزه، گنبد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۰
- ۱۴۴) شاه حمزه، ایوان پیشاپیش بقعه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۱
- ۱۴۵) شاه حمزه، نمای درون بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۲
- ۱۴۶) شاهزاده احمد، لوح مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۳
- ۱۴۷) شاهزاده احمد، لوح مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۴
- ۱۴۸) شاهزاده احمد، همان لوح که عبارت صنعه طاهر در بالای آن دیده می شود
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۵
- ۱۴۹) امامزاده سید ابو احمد، نمای بیرونی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۶
- ۱۵۰) امامزاده سید ابو احمد، نمای سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۷
- ۱۵۱) امامزاده سید ابو احمد، نمای درون بقعه از جانب غربی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۸

- (۱۵۲) امامزاده سید ابو احمد، نمای درون بنا از سوی جنوب
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۹
- (۱۵۳) امامزاده سید ابو احمد، مشبک نورگیر غربی و بخشی از کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۰
- (۱۵۴) امامزاده سید ابو احمد، کتیبه لوح مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۱
- (۱۵۵) بنای مجاور مزار علی بن جعفر، نمای خارجی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۲
- (۱۵۶) بابامسافر، با نموداری از تزیینات پیشین بدنه خارجی بقعه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۳
- (۱۵۷) شاه ظهیر، یک خشت کاشی هشت پر روی مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۴
- (۱۵۸) شیخ ابا صلت، نمای خارجی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۵
- (۱۵۹) سلطان محمد شریف، لوح مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۶
- (۱۶۰) چهار امامزاده، نمای خارجی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۷
- (۱۶۱) مسجد جمعه، گنبد مقصوره
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۸
- (۱۶۲) مسجد جمعه، نمای صحن و ایوان جنوبی مسجد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۹
- (۱۶۳) مسجد جمعه، سقف مقصوره
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۰
- (۱۶۴) مسجد جمعه، نمای درونی مقصوره
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۱
- (۱۶۵) مسجد جمعه، مقصوره، محراب و کتیبه دوره فتحعلی شاه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۲
- (۱۶۶) مسجد جمعه، تزیینات پوشش و مقرنس کاری مقصوره
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۳
- (۱۶۷) مسجد جمعه، ایوان جنوبی و طره گرداگرد آن
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۴

- ۱۶۸) مسجد جمعه، پایان کتیبه کمربندی ایوان جنوبی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۵
- ۱۶۹) مسجد جمعه، ایوان جنوبی، مقرنس کاری سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۶
- ۱۷۰) مسجد جمعه، ایوان شمالی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۷
- ۱۷۱) مسجد جمعه، کتیبه ایوان شمالی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۸
- ۱۷۲) مسجد جمعه، زیرزمین و شبستان غربی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۹
- ۱۷۳) مسجد جمعه، شبستان غربی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۰
- ۱۷۵) مسجد امام، ایوان جنوبی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۱
- ۱۷۶) مسجد امام، ایوان جنوبی، آغاز کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۲
- ۱۷۷) مسجد امام، سه چشمه ایوان جنوبی، نمودار سبک بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۳
- ۱۷۸) مسجد امام، چشمه اخیر ایوان جنوبی، نمودار سبک بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۴
- ۱۷۹) مسجد پنجه علی، کتیبه ها و کاشی ها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۵
- ۱۸۰) مسجد عشقعلی، شاه نشین جنوبی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۶
- ۱۸۱) مسجد عشقعلی، نمای درون از زاویه شمال شرقی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۷
- ۱۸۲) مدرسه غیاثیه، سردر و مناره ها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۸
- ۱۸۳) مدرسه غیاثیه، بازمانده آرایش گچبری دو هلالی پیشاپیش سردر با نام های محمد و علی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۹
- ۱۸۴) مدرسه غیاثیه، بازمانده آرایش گچبری هلالی های سردر با اثری از مقرنس پیشین سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۰

- ۱۸۵) مدرسه غیاثیه، بازمانده آرایش گچ‌بری طاق‌نماها و بدنه پایه‌ها (پایه شمالی)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۱
- ۱۸۶) مدرسه غیاثیه، بازمانده آرایش گچ‌بری سردر (پایه جنوبی)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۲
- ۱۸۷) مدرسه غیاثیه، پایان کتیبه مناره جنوبی مشتمل بر تاریخ بنای آن
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۳
- ۱۸۸) مدرسه غیاثیه، پایان کتیبه مناره جنوبی مورخ ۸۳۰
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۴
- ۱۸۹) مدرسه رضویه، سنگ‌نبشته سردر شمالی مورخ ۱۰۹۴
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۵
- ۱۹۰) دارالشفاء، آب‌انبار ساروتقی، کتیبه درگاه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۶
- ۱۹۱) دارالشفاء، آب‌انبار ساروتقی، کتیبه درگاه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۷
- ۱۹۲) دارالشفاء، آب‌انبار ساروتقی، کتیبه درگاه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۸
- ۱۹۳) دارالشفاء، آب‌انبار ساروتقی، آرایش کاشی معرق پیشانی درگاه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۹
- ۱۹۴) دارالشفاء، آب‌انبار ساروتقی، سنگ‌نبشته مورخ ۱۲۰۴
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۰
- ۱۹۵) مناره میدان، از آثار دوره سلجوقی با نمای آجری از دوره زندیه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۱
- ۱۹۷) سنگ‌نبشته مورخ ۹۶۳ حاکی از وقف قناتی بر محله میدان قم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۲
- ۱۹۸) تیمچه بزرگ - بازار
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۳
- ۱۹۹) تیمچه بزرگ - بازار
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۴
- ۲۰۰) تیمچه بزرگ - چشمه میانه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۵
- ۲۰۱) تیمچه بزرگ، پوشش سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۶

- ۲۰۲) تیمچه بزرگ، درهای ارسی پیشاپیش غرفه‌ها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۷
- ۲۰۳) مطب حکیم شفاء الدوله
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۸
- ۲۰۴) جمکران- سنگ‌نشته مسجد صاحب الزمان
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۹
- ۲۰۵) جمکران- قریه گرگابی، بقعه امامزاده هادی مهدی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۰
- ۲۰۶) قنوات- مزار طیب و طاهر، نمای بیرونی گنبد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۱
- ۲۰۷) قنوات- مزار طیب و طاهر، ایوان شرقی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۲
- ۲۰۸) قنوات- مزار طیب و طاهر، نمای درون بقعه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۳
- ۲۰۹) قنوات- مزار خدیجه خاتون، لوح مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۴
- ۲۱۰) قنوات- سکینه خاتون، نمای بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۵
- ۲۱۱) قنوات- سکینه خاتون، نمای گنبد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۶
- ۲۱۲) قنوات- سکینه خاتون، کتیبه و تزئینات گنبد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۷
- ۲۱۳) لنگرود- حلیمه خاتون
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۸
- ۲۱۴) دهکده صرم، گنبد مسجد جامع
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۹
- ۲۱۵) صرم- مزار شاه زنده، سنگ قبری از قرن دهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۰
- ۲۱۶) قهستان- مزار شاه ابراهیم، در منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۱
- ۲۱۷) قهستان- مزار شاه ابراهیم، تخته چوب منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۲

- ۲۱۸) قهستان- مزار شاه ابراهیم، سنگ‌نشته مورخ ۱۰۷۸ در رواق مزار
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۳
- ۲۱۹) قهستان- مزار شاه ابراهیم، دو سنگ‌نشته دیگر رواق
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۴
- ۲۲۰) کهک، گنبد مزار معصومه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۵
- ۲۲۱) کهک- معصومه، قطعه کاشی به سبک کاشی‌های قرن هفتم و هشتم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۶
- ۲۲۲) کهک- معصومه، یک قطعه کاشی دیگر به سبک کاشی‌های قرن هفتم و هشتم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۷
- ۲۲۳) کهک- معصومه، تنها قطعه چوب بازمانده از صندوق منبت مرقد مورخ ۹۹۹
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۸
- ۲۲۴) کهک- شاه قاسم، بازمانده بنای سنگی از قرن یازدهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۹
- ۲۲۵) کهک- شاه قاسم، یکی از الواح قبور بنای سنگی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۰
- ۲۲۶) کهک- شاه قاسم، بازمانده بنای دیگر از قرن یازدهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۱
- ۲۲۷) کهک- شاه قاسم، سنگ قبری از قرن دهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۲
- ۲۲۸) قهستان- ابرجس، نمای بقعه شاهزاده قاسم از دور
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۳
- ۲۲۹) قهستان- دستگرد، سنگ‌نشته سردر ورود بقعه شاهزاده ابراهیم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۴
- ۲۳۰) قهستان- بیرقان، مزار شاهزاده اسماعیل
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۵
- ۲۳۱) شاهزاده اسماعیل، در منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۶
- ۲۳۲) شاهزاده اسماعیل، در منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۷
- ۲۳۳) شاهزاده اسماعیل، پشت در منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۸

- ۲۳۴) شاهزاده اسماعیل، منبر
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۹
- ۲۳۵) شاهزاده اسماعیل، سنگ نبشته‌ای از ایوان جنوبی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۰
- ۲۳۶) چند قطعه از کاشی‌های ازاره بقعه شاهزاده اسماعیل - قرن هفتم (موزه آستانه قم)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۱
- ۲۳۷) کاشی مورخ ۶۶۱ ازاره بقعه شاهزاده اسماعیل (موزه آستانه قم)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۲
- ۲۳۸) چند قطعه از کاشی‌های فیروزه‌ای ازاره بقعه شاهزاده اسماعیل - قرن هفتم (موزه آستانه قم)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۳
- ۲۳۹) قهستان - فردو، یکی از سنگ قبرهای گورستان دهکده - از قرن یازدهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۴
- ۲۴۰) قهستان - خاوه (از موقوفات زبیده بیگم)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۵
- ۲۴۱) قهستان - باوره، در منبت امامزاده
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۶
- ۲۴۲) امامزاده باوره، در منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۷
- ۲۴۳) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۱
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۸
- ۲۴۴) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۲
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۹
- ۲۴۵) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۲
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۹
- ۲۴۶) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۳
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۰
- ۲۴۷) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۳
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۰
- ۲۴۸) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۳
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۱
- ۲۴۹) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۴
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۱
- ۲۵۰) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۴
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۲
- ۲۵۱) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۴
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۲

- (۲۵۲) خلیجستان- خدیجه خاتون، نمای گنبد
- (۲۵۳) خدیجه خاتون، نمای درون بنا (گوشوار شمال شرقی)
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۳
- (۲۵۴) خدیجه خاتون، دایره میان سقف
- (۲۵۵) خدیجه خاتون، نمودار آرایش سقف و کتیبه سراسری اول
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۴
- (۲۵۶) خدیجه خاتون، آغاز کتیبه سراسری سوم
- (۲۵۷) خدیجه خاتون، بخشی از دومین کتیبه سراسری در ضلع شمال شرقی
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۵
- (۲۵۸) خدیجه خاتون، بخشی از دومین کتیبه سراسری بالای درگاه ورود شمالی
- (۲۵۹) خدیجه خاتون، بخشی از سومین کتیبه سراسری
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۶
- (۲۶۰) خدیجه خاتون، بخشی از سومین کتیبه سراسری
- (۲۶۱) خدیجه خاتون، نمای گوشوار شمال شرقی و تاریخ بنای بقعه (۷۷۰)
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۷
- (۲۶۲) خدیجه خاتون، نمای گوشوار شمال غربی و نام سازندگان هنرمند بنا
- (۲۶۳) خدیجه خاتون، پایان کتبه درگاه ورود شمالی مشتمل بر نام سازندگان بنا
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۸

فهارس کتاب

اشاره

- ۱- اعلام انسانی
  - ۲- اعلام جغرافیایی
  - ۳- کتابها
  - ۴- ماخذ
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۹

۱- اعلام انسانی

- آ
- آدام اولئاریوس ۱۸
- آدم بن اسحاق ۱۰۵

آقا خان محلاتی ۲۱۰

آقا خان نوری- میرزا ۱۴۳/۱۴۴

آیت الله مرعشی نجفی ۲۲۸

أ

ابدال بیك ۲۱۸/۱۳۰

ابراهیم بن احمد بن موسی بن جعفر ۷۳

ابراهیم بن اویس ۷۷

ابراهیم بن حسن حلاج- درویش ۲۰۵

ابراهیم رضوی- میرزا ۱۱۹

ابن ابی اصیبعه ۱۸۷

ابن اسفندیار ۱۸۸

ابن سینا ۲۱۹

ابن عنبه ۱۰۳/۷۸

ابن فقیه ۲۰۱

ابن فندق- علی بن زید بیهقی ۷۸

ابو احمد بن محمد بن علی بن عبد الله بن جعفر بن محمد حنفیه ۹۲

ابو الحسن- سید ۱۶۶

ابو الصدیم- حسین بن علی بن آدم اشعری ۱۱۱/۱۱۵/۱۱۷

ابو صلت هروی ۱۰۰

ابو طالب رضوی- میرزا ۱۱۹

ابو طاهر ۱۹۱

ابو العباس احمد بن محمد ۹۲

ابو عبد الله- جعفر بن محمد دوریستی ۱۱۹

ابو عبد الله العمری ۸۳

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۸۰

ابو الفرج علی بن حسین هندو ۱۸۷/۱۸۸

ابو الفضل عراقی- امیر ۱۱۰/۱۱۹

ابو القاسم- خواجه ۱۵۲

ابو القاسم علی نقیب قم ۱۰۱

ابو محمد- حسن بن حسوله بن صالحان قمی ۱۱۹

احمد بن اسحاق بن ابراهیم عسکری ۱۰۳

احمد بن اسحاق اشعری ۱۱۶

احمد بن قاسم بن احمد بن على بن جعفر الصادق ۶۵

احمد بن محمد بن على بن عبد الله بن جعفر ۹۲

احمد بن موسى بن جعفر ۷۳

احوص بن سعد اشعري ۱۱۵

ارسطو ۲۴۰

اسحاق خان - حاجي ۲۳۵

اسكندر ۲۰۵

اسماعيل بن جعفر الصادق - ع ۱۹۰

اسماعيل صفوي - شاه ۱۹۴

اسماعيل بن محمد بن جعفر الصادق ۶۱

اصغر نجار - استاد ۲۰۰

اصيل الدين - خواجه ۵۴ / ۵۳

افضل الملك ۱۶۱ / ۱۱۷ / ۲۶

افندي ۲۳۹ / ۲۱۹

افهم ۲۲۷

الوند آق قويونلو ۱۱۸

امام بن جلال کرمانی ۲۰

امام قلی بن شاهقلی - ذاکر سنگ تراش ۱۸۴ / ۱۷۷

امام قلی بن یارعلی ورجانی - رئیس ۱۸۲

امیر علی - استاد ۲۰۰

امیر علی - سید ۲۰۰

انجم ۵۱

اوحید الدین ابو ثابت ممیسه ۱۸۷

اوزون حسن ۱۱۸

ب

باقر خان - ذو الفقار خان ۱۴۵

بخشعلی بن جعفر آقا قمی - حاجی ۱۷۳

برخوردار ترکمان فراهی - میرزا ۲۳۶

بهاء الدین سر کشیک - میر ۱۰۶

بهاء الدین بن هبة الله قمی - خواجه ۷۷

بهرام قزینی ۴۶

بیرون ترک - امیر قم ۳۵

ت

تاج الدین ۱۹۸

تاج الدین فردویی - استاد ۱۸۳

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۱

تقی خان بروجردی ۱۴۱

تقی خان ساروتقی - میرزا ۱۴۰ / ۱۴۱

ج

جانعلی جاسبی - استاد ۱۸۳

جعفر بن محمد دوریستی ۱۱۹

جمال نقاش - استاد ۴۷

جهانگیر میرزا ۲۷ / ۱۴۳

ح

حاجی صفر ۱۶۷

حارث بن احمد ۸۷

حافظ قنبر شرفی ۹۴ / ۱۱۱

حیب الله بن حسین بن جهانگیر میرزا قاجار ۲۷

حیب الله بن رشید ۲۳۸

حسام السلطنه ۱۶۵

حسن بن ابی الحسن عسکری قمی ۱۱۸

حسن بن ابی علی احمد شجری ۱۱۰

حسن بن حسوله بن صالحان قمی - ابو محمد ۱۱۹

حسن بن سید مرتضی حسینی استرآبادی - سید ۱۲۲

حسن صدر - سید ۲۱۸

حسن عسکری موسوی - میر ۱۱۷

حسن بن علی بن حسن دستجردی ۱۹۰

حسن بن علی خلو .. ۵۵ / ۲۰۵

حسن لاهیجی قمی - میرزا ۱۰۵ / ۲۱۹

حسن معمار قمی - استاد ۱۵۴

حسن بن نظر علی کیخی رشتی ۷۹

حسین بن جهانگیر بن عباس میرزا قاجار ۲۷

حسین خاک نگار - حاجی ۱۵۷

حسین خان حاکم قم ۱۵۵

حسين خان نظام الدوله شاهسون ۱۱۲

حسين خوانساری- آقا ۲۳۶

حسين بن علي بن آدم اشعری- ابو الصديم ۱۱۱/۱۱۵

حسين علي محفوظ- دكتور ۲۳۸

حسين متولى باشى- سيد ۱۸۵

حسين بن مرتضى بن محمد بن احمد حسيني ۴۹

حسينقلى خان قاجار ۱۹۱/۱۹۲

حكيم كاشى ۱۵۶

حمزة بن موسى بن جعفر- ع ۸۸/۱۵

حيدر بيكا ۲۳۱

حيدر خان شاملو ۲۲۵

حيدر قلى بيك ۲۴۱/۲۴۲

خ

خاقان مفلحى ۶۵

تربت پاكمان، ج ۲، ص: ۴۸۲

خطاب اسدى ۱۶۴

د

دانشمند خان ۲۲۱/۲۲۲

دانيه بن درويش محمد بن درويش شمس الدين بنا- درويش ۲۱۱

ذ

ذاكر شاه قلى- امام قلى بن شاه قلى ۱۷۷/۱۸۴

ذو الفقار خان ۱۴۳/۱۴۵

ر

رئيس قلى بن پهلوان محمود ۲۰۰

رجبعلی تبریزی- ملا ۲۳۶

رحيم جاسبى ۱۹۲

رستم خان ۲۶

رشيد خان بيگدلى اخگر- حاجى ۱۴۴/۱۴۵

رضا طيب- حاجى ميرزا ۱۸۵

رضا وزير دفتر- ميرزا ۲۰۲

رضوان ۱۸۰

رکن الدين محمد غضائرى ۴۷

ز

زبیده بیگم ۱۹۵

زکریا بن آدم ۱۰۵ / ۸۸ / ۱۵

زکریا بن ادريس - ابو جریر ۱۰۵

زیدین علی - ع ۷۶

زین الدین حاجی علی ۴۹

زین الدین علی بن سلطان علی ۱۹۴

زین الدین علی غضایری ۴۷

زین الدین بن محمد فردویی ۱۸۳

زینل خان شاملو ۲۲۶ / ۲۲۵

س

سراج الدین علی قمی - میر ۲۱ / ۲۰

سراج طباطبایی اردستانی - میر ۲۱

سعد بن مالک بن احوص اشعری ۱۹

سلطان قمی ۸۱

سلطان محمد شریف ۱۰۱

سلیمان صفوی - شاه ۱۹۵ / ۲۲۰ / ۲۲۳ / ۲۲۴

سنجر سلجوقی - سلطان ۱۸۷ / ۱۱۲

ش

شاذان بن جبرئیل ۱۱۹

شاه بیگی بیگم ۲۴ / ۱۷

شاه سلطان حسین ۲۲۵ / ۲۲۸ / ۲۲۹ / ۲۴۱ تربت پاکان ؛ ج ۲ ؛ ص ۴۸۲

هویردی خان ۲۳۶

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۳

شرف الدین ابو طاهر سعد بن علی بن ممیسه قمی ۱۸۷

شرف الدین عبد المجید - قاضی ۱۵۲ / ۹۴

شرف الدین علی حسن بن شمس الدین اشعری کاشانی ۱۷۷

شعبان - حاجی ۱۴۴

شفاء الدوله ۱۵۶

شمسا گیلانی - ملا ۲۳۶

شمس الدین شاه محمد - شیخ ۱۵۱ / ۱۵۰

شمس الدین علی بن محمد وشنوی ۱۹۴

شمس الدین محمد بن خواجه محمد صالح عربشاهی - خواجه ۱۸۴

شوقی ۱۹۳

شیخ بهایی ۷۹

شیخ علی بهادر ۱۱۸

ص

صاحب معالم ۱۱۹

صادق ۱۴۰

صبا ۸۶

صبوری ۸۱

صفا ۲۴۰

صفائی ۱۶۹

صفورا ۸۷

صفی - آقا ۱۸۴

صفی حسنی طباطبایی اردستانی - میر ۲۱

صفی الدین محمد حسینی قمی ۱۶۵ / ۱۱۶ / ۲۱

ط

طاهر ۹۱

طاهر - محمد طاهر قصاع ۷۴

طاهر قصاع - محمد طاهر قصاع ۱۹۲

طاهر واقعه نویس - میرزا ۲۲۵

طغرل اول سلجوقی - سلطان ۱۱۹

طغرل دوم - سلطان ۱۰۹

طهماسب صفوی - شاه ۸۱ / ۲۰

ع

عباس اقبال ۲۷

عباس اول - شاه ۲۳۵ / ۲۱۹ / ۱۲۳

عباس دوم - شاه ۲۳۸ / ۲۲۳ / ۲۱۹ / ۱۴۱ / ۱۴۰ / ۱۱۱

عباس کاشی پز - کربلایی ۱۶۷

عباس میرزا نایب السلطنه ۲۷

عباس قلی متولی مقبره مستوفی الممالک - میرزا ۸۰

عبد الجلیل رازی قزوینی - شیخ ۲۱۷

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۴

عبد الرحمن بن كمال الدين قمى - مير ۸۳
عبد الرزاق دنبلى ۱۱۹
عبد الرزاق لاهيجى - ملا ۲۱۹
عبد السلام بن عبد الحى ۱۹۹
عبد الصمد بن عطاء الله حسيني - سيد ۱۲۱
عبد الكريم بن طاوس - سيد ۱۳۰ / ۱۶
عبد الله خان امين الدوله ۴۳
عزيز خان امير تومان - آقا ۹۰ / ۸۹
عشاق ۱۹۲
عطا ملك - مير محمد حسنى ۴۳ / ۴۵
عقيل بن سيد ركن الدين مسعود بن محمد تقى حسيني كاشانى ۲۴۱
على بن ابراهيم ۱۰۵
على اصيل - خواجه ۵۳ / ۵۴
على بن بابويه ۱۰۲ / ۱۰۵
على بن جعفر عريضى ۴۲
على حاجى طاهر - درويش ۲۰۵
على بن حسن طوسى ۷۴
على بن حسن بن عيسى عريضى ۴۲ / ۷۹
على خان - سيد ۲۱۸
على خان سنقرى نايب الحكومه قم ۱۰۲ / ۱۴۲ / ۱۵۵ / ۱۶۲
على بن زيد بيهقى - ابن فندق ۷۸
على صفى - خواجه ۵۳ / ۵۴ / ۵۶ / ۵۹ / ۲۰۲ / ۲۰۴
على بن طاهر رضوى ۹۰
على بن عيسى طلحى ۴۳
على كاشانى - حاجى آقا ۱۷۵
على بن محمد بن ابى شجاع بنا ۵۵ / ۶۱ / ۶۴ / ۶۵ / ۶۷ / ۲۰۵
على بن محمد بن ابى طاهر ۶۹ / ۷۰
على بن محمد باقر موسى خوانسارى - سيد ۱۳۱
على اصغر خان امين السلطان - ميرزا ۸۸ - ۹۰
على اصغر سبزوارى ۲۳۶
على اكبر آقا ۱۶۴
على اكبر - استاد ۷۷

علی اکبر فیض ۱۸۴/۱۴۴/۷۹/۷۳

علی اکبر مباشر- میرزا ۹۰/۸۹

علی قلی خان سپهسالار ۲۳۶

علی قلی خان بن قرچقای خان ۲۴۳/۲۴۰/۲۳۶/۲۳۵

علی مراد خان زند ۱۵۵

عماد کاتب ۱۱۰

عماد بن مهدی کاشی ۱۹۸

عمر بن علی بن ابی طالب ۸۳

عنایت بن علی بیگ بنا ۱۸۱

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۵

عیسی بن نور الله بن نور الهدی ۱۱۱

غ

غیاث الدین امیر محمد ۲۰۴/۲۰۲/۶۱

غیاث الدین علی عربشاهی - خواجه ۱۸۳

ف

فارابی ۲۴۰

فاطمه معصومه - ع ۱۱۶/۱۰۴/۱۰۲/۸۸/۲۰/۱۷-۱۵

فتحعلی خان ملک الشعراء صبا ۱۳۹/۱۳۵-۱۳۳

فتحعلی شاه ۲۲۷/۱۹۱/۱۴۴/۱۴۰/۱۳۷/۱۳۴-۱۳۲/۱۱۹/۱۱۴-۱۱۲/۱۰۹/۱۰۶/۸۵/۸۴/۵۰/۴۳

فخر الدین احمد بن خواجه زین الدین شاه علی طخروودی - خواجه ۱۵۱/۱۵۰

فخر الدین نصیری امینی ۲۳۸

ق

قائم مقام التولیه رضوی مشهدی ۸۰

قابل ۵۱

قاضی احمد قمی ۲۱۹/۱۷۰/۹۴/۲۱

قاضی سعید قمی ۱۰۵/۱۰۳

قانع ۵۱

قرچقای خان ۲۴۳/۲۴۱/۲۳۶/۲۳۵

ک

کاظم ۵۱

کاظم - استاد ۱۹۲

کلب علی بن استاد سلطان قمی ۱۲۰

- کمال ثابت قمی ۱۱۰ / ۱۰۹
- کمال الدین حسین مسیبي - آقا ۲۴
- کمال الدین شاه حسین قمی - خواجه ۱۲۲
- کیکاوس میرزا ۲۲۷
- گ
- گدار ۱۱۲
- گنج علی - ملا ۲۲۴
- م
- مأمون ۱۶
- مجتبی عراقی ۲۱۹
- مجرم ۱۹۲ / ۵۱
- مجلسی ۷۸
- محدث ارموی ۲۱۸
- محدث قمی ۶۱
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۶
- محسن فیض ۱۱۱
- محمد آقا بن حاجی اسماعیل - استاد ۱۴۴
- محمد ارباب قمی - حاجی میرزا ۲۱۸
- محمد پارسا - خواجه ۲۳
- محمد بن حسن بن ابی خالد اشعری - شنبوله ۷۸ / ۱۵
- محمد بن حسین حسینی ۵۱
- محمد حسنی - میر - عطا ملک ۴۵ / ۴۳
- محمد حنفیه ۹۲
- محمد بن سید احمد باوره ای - سید ۱۹۸
- محمد بن عبد اللہ بن حسین بن علی بن محمد دیباج ۶۱
- محمد بن علی بن بابویه قمی - صدوق ۱۶۴ / ۱۰۰
- محمد بن قولویه ۱۰۵
- محمد گلپایگانی ۱۴۴
- محمد بن موسی الکاظم - ع ۱۹۰
- محمد بن موسی مبرقع ۷۹ / ۷۸
- محمد میرزا بزرگ - سید ۵۰
- محمد هیدجی - ملا ۱۰۵ / ۱۰۳

- محمد ابراهيم ۱۸۱
- محمد باقر بن اسماعيل حسيني خاتون آبادی ۲۳۴
- محمد باقر بن محمد حسين طيب- غلام مكنون ۲۲۶
- محمد باقر ملاباشی - مير ۲۳۳
- محمد تقی بيك ارباب ۲۰ / ۶۸ / ۱۱۲ / ۱۲۳ / ۱۴۳ / ۱۶۱ / ۲۲۷
- محمد تقی دانش پژوه ۲۳۶ / ۲۳۷
- محمد تقی مجلسی - ملا ۲۳۵
- محمد جعفر بيك ۲۲۶
- محمد حسن ۱۱۳
- محمد حسن - شيخ ۲۳۴ / ۲۳۵
- محمد حسن طباطبائي تبریزی ۶۹ / ۱۰۹
- محمد حسن طيب - ميرزا ۱۸۵
- محمد رضا امامی ۱۴۰ / ۱۴۱
- محمد رضا شريف قمی ۱۱۴
- محمد رضا ميرزا قاجار ۸۷
- محمد رفيع بن محمد صالح گلپايگانی ۲۲۴
- محمد رفيع واعظ قزوینی - ميرزا ۲۲۰
- محمد صادق قمی - حاجی ملا ۱۴۳
- محمد صادق ناطق اصفهانی - ميرزا ۱۳۳
- محمد طاهر قصاب ۵۰ / ۵۱ / ۷۴ / ۷۵ / ۱۹۲
- محمد طاهر قمی - محمد طاهر قصاب ۵۱
- محمد طه حسنی حسینی طباطبائي ۲۶
- تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۸۷
- محمد علی ارجستاني كچویی - شيخ ۷۹
- محمد علی خان ناظم الممالک - حاجی ۱۶۸
- محمد قلی بيك ۲۲۶
- محمد كاظم مدرس مدرسه سلطانی قزوین - ملا ۲۲۰ / ۲۲۲
- محمد مؤمن خان اعتماد الدوله - ميرزا ۲۲۵ / ۲۲۶ / ۲۲۸ / ۲۳۰
- محمد مهدي - مهدي قلی خان ۲۳۹
- محمد مهدي رضوی قمی - مير سيد ۱۰۵
- محمد هاشم گیلانی - مير ۲۱۹
- محمود ۱۰۲

- محمود (کاتب) ۱۹۲
- محمود مرعشی - سید ۹۸
- محیط طباطبایی ۱۵۲ / ۱۱۷ / ۱۱۱ / ۲۰
- مخدوم - امیر ۱۱۰
- مستوفی الممالک ۸۰
- مسعود سلجوقی - سلطان ۱۰۹
- مسیب بن میر صفی حسینی ۲۱۹
- مسیح الدین عیسی - امیر ۱۱۰
- مظفر بن محمد - استاد ۲۱۱
- مظفر الدین شاه ۸۹
- معصوم صفوی - امیر ۲۰
- ملک جاسبی - استاد ۱۸۳
- ممتاز ۲۳۶
- منصور بیک چمشگرگی ۲۴
- منوچهر خان بن قرچقای خان ۲۳۵
- منوچهر خان معتمد الدوله ۸۶ - ۸۴
- موسی بن خزر ج ۱۵ / ۲۰ / ۱۰۴
- موسی شبیری زنجانی - سید ۱۹
- موسی مبرقع ۷۸ - ۸۲
- مؤمن شاملو - محمد مؤمن خان اعتماد الدوله ۲۲۶ / ۲۲۷
- مهدی - پیر ۱۷۹
- مهدی بن فخر الدین عماد کاشی ۱۹۸
- مهدی لاجوردی - سید ۲۴۰
- مهدی قلی خان ۲۳۵ / ۲۳۹ - ۲۴۳
- مهندس الممالک غفاری ۱۶۸
- میرزا جانی ۱۸۰
- میرزا جانی - نواده میر سراج قمی ۲۱
- میرزای قمی ۱۰۵ / ۷۹
- میرفندرسکی ۱۸۷ / ۲۴۰
- ن
- نادر میرزا ۲۷ / ۲۸
- ناصر الدین شاه ۵۰ / ۱۴۳ / ۱۴۴ / ۱۶۵

ناصر الدين على بطحاني ۱۰۳/۱۹

نجف قلی بیك تنكابنی ۲۲۳-۲۲۵

نجم الملك ۱۵۵

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۸۸

نصر الله تاجر كاشانی- آقا ۱۷۵

نصر الله خان مستوفی گر كانی- میرزا ۱۳۱

نصر الله خان ناصر السلطنه دیا- حاجی ۱۶۲

نظر علی بیك ۲۲۳

نور الله بن حبيب الله ۲۰۰

و

وحید دستگردی ۱۴۹/۱۵۵/۲۲۶/۲۴۰

ولی- استاد ۲۰۰

ویلبر ۳۷/۷۱/۸۴

ه

هاتف ۱۵۰/۱۵۱

هانری رنه دالمانی ۱۳۲

هدایت ۵۱

هدایت الله حسینی ۵۱

ی

یاقوت مستعصمی ۹۵

یحیی بن اسحاق ۱۱۵

یزدان فاذاز ۱۲

یعقوب آق قویونلو ۱۱۸

یعقوبی ۱۲/۱۷

یوسف خواجه- امیر ۱۱۸

یوسف بن علی بن ابی طاهر ۴۷

یوسف گرجی- میرزا ۹۷

یوسف بن محمد حسن آشتیانی ۲۳۵

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۸۹

۲- اعلام جغرافیایی

آذربایجان ۲۳۶

آستان قدس رضوی ۷۸

آوه ۱۱۶

آوین ۱۸۶

أ

ابرنجان ۱۸

ابرجس ۱۸۶

ابرستجان ۱۱/۱۲

احمد بن اسحاق- مزار ۱۰۳/۱۱۷

احمد بن قاسم- مزار ۱۳/۳۷/۶۵/۶۸/۶۹

اراک ۱۶۲/۲۰۷

ازناوه ۱۸۶

استرآباد ۱۸۸

اصفهان ۲۱/۲۳/۴۳/۱۲۳/۲۰۲/۲۰۷-۲۰۹/۲۲۳

اللہ قلی بیگ- مزرعه ۲۳۴/۲۳۵

امامزاده بوره ۱۹۶

امامزاده جعفر (قمرود) ۱۶۹

امامزاده خاک فرج ۸۳/۸۷/۹۰

امامزاده سید ابو احمد ۹۲/۱۷۱

امامزاده عبد الصالح و عبد الخالق ۲۰۸

امامزاده فاضل ۱۸۸

امامزاده فردو ۱۹۵

امامزاده ملا آقا بابا ۱۰۲

اناربار ۲۰۱/۲۰۲

انجمن آثار ملی ۴۷

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۰

ب

بابا مسافر ۹۷

باب شهرستان ۱۴

بابلان ۱۴-۱۶/۱۰۴/۱۱۵

باجک ۱۵

باغ دولت ۱۲

باغ زاویه ۲۳/۲۴

باغ شاه ۹۷

باغ قلندران ۱۲۳

باغ ملی ۱۰۵

باوره ۱۹۵/۱۹۶/۲۱۵

بخارا ۲۲۳

براوستان ۱۸/۱۹/۲۴/۱۶۲

بروجرد ۱۴۲

بغداد ۶۱

بم ۲۰/۱۰۴

بوره- باوره ۱۹۵/۱۹۶

بیت النور ۱۰۴

بیدهند ۱۸۶/۱۸۷

بیرقان ۱۹۰

بیروت ۷۹/۱۸۷

پ

پشت باره- محله ۱۶

پل بکجه ۱۵/۱۱۶

پل علی خانی ۱۰۳

پیرداود ۲۱۱

پیر قیصر ۲۰۸

پیرمراد ۲۰۸

پیره مشهد ۲۳

ت

تفرش ۱۸۹/۲۱۶

تقروود ۱۵۱/۲۰۱

تکیه خلیفه جان بابا ۹۷

تکیه سید حسن ۲۶/۱۵۱

تکیه عشقعلی ۱۲۳

تهران ۱۵/۱۶/۷۹/۹۵/۹۸/۱۰۰/۱۰۲/۱۳۰/۱۳۴/۲۰۸/۲۰۹/۲۳۶-۲۳۹

تیسفون ۱۲

ج

جاسب ۲۱۲

جلنبادان ۱۲

جمر- گمر ۱۱۵/۱۰۲/۱۲

جمکران ۲۱۵/۱۶۳/۱۲

جنداب ۲۰۷

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۱

چ

چال قلندران ۱۸

چهار امامزاده- مزار (قم) ۱۰۲

چهار امامزاده بوره ۲۱۵

چهار امامزاده کهک ۱۸۳

چهل اختران ۸۱ / ۸۰ / ۷۶

چین ۸۵

ح

حاجی صفر- امامزاده ۱۶۷

حسن عسکری- محله ۱۱۷

حسین آباد ۱۶

حصار سرخ ۲۰۸

حلیمه خاتون- مزار ۱۷۵

حیدر آباد ۹۵

خ

خاک فرج ۸۳

خانقاه خواجه علی صفی ۵۹ / ۲۳

خاوه ۱۹۶ / ۱۹۵

خیوشان ۲۳۵

خدیدجه خاتون- قریه ۲۰۶ / ۲۰۲

خدیدجه خاتون- مزار ۲۰۲

خلجستان ۲۳۵ / ۲۳۴ / ۲۱۶ / ۲۱۲ / ۲۰۱ / ۱۸۹ / ۵۵

خواجه حسن- مزار ۲۰۸

خیابان حضرتی ۱۸

د

در باغ ۱۸۸

در بهشت ۲۷ / ۴۲ / ۶۸ / ۷۳ / ۷۹ / ۹۶

در بن علی - مزار ۱۸۶ / ۱۸۷

درب اصفهان - دروازه اصفهان ۲۱ / ۲۳

درب برید ۱۴

درب تلقجار ۱۴

درب جبانه ۱۴

درب ری - دروازه ری ۱۴ / ۱۹ / ۲۳ / ۲۳ / ۹۲ / ۹۵ / ۱۷۱

درب ساوه - دروازه ساوه ۱۱۸ / ۱۱۹

درب سهلویه ۱۳

درب علویه ۱۵۰ / ۱۵۱

درب علی بن حسن عریضی ۴۲ / ۹۲

درب قریه گمر ۱۳

درب قلعه - دروازه قلعه ۲۲ / ۲۳

درب کاشان - دروازه کاشان ۱۴

درب کنکان ۲۲ / ۲۴

درب مالون ۱۴

درب نصر ۱۲ / ۱۴

درخت پیر - محله ۱۶

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۲

دروازه اصفهان ۲۳ / ۴۳

دروازه ری ۹۲ / ۹۷ / ۱۰۰ / ۱۰۳ / ۱۰۹

دروازه ساوه ۲۳ / ۱۱۶

دروازه قلعه ۲۲ / ۶۵ / ۱۰۱

دروازه کاشان ۲۱ / ۲۳ / ۲۴ / ۴۲ / ۴۳ / ۵۲ / ۷۳

دروازه کنکان ۲۰ / ۲۲

دروازه نوآباد ۲۲

دستگرد ۱۸۹

دودهک ۲۰۹

دورود ۲۳۵

دوقفیزآباد ۲۶ / ۱۵۰ / ۱۵۱

دیزیجان ۲۰۸

راونج ۲۱۱ / ۲۰۹

راهجرد ۲۰۸ / ۲۰۱

رضاآباد ۱۰۴

رضائیه ۱۰۴

رودخانه صفی آباد ۴۳ / ۱۷

رودخانه قم ۱۲ - ۲۱ / ۴۳ / ۹۲ / ۱۰۳ / ۱۱۶ / ۱۱۹

رهق ۱۱۸

ری ۱۴ / ۱۹ / ۲۳ / ۹۲ / ۹۵ / ۹۷ / ۱۰۹ / ۱۶۹ / ۱۷۱

ریزاه ۲۰۸

ز

زالون آباد ۱۷۳

زاویه آقا کمال الدین حسین - زاویه حسینیہ ۲۳

زاویه بیگمی ۲۴

زاویه حسینیہ ۲۴

زاویه منصور بیگ ۲۴

زیبکان ۲۰۷

س

ساریه خاتون - مزار ۲۱۱ / ۲۰۹ / ۱۲۲

ساوه ۱۱۹ / ۱۱۸ / ۱۱۶ / ۱۱۱ / ۲۳

ستیه ۱۰۴ / ۲۰

سرآبی ۲۰

سراجہ ۱۷۰ / ۹۲ / ۲۳ / ۱۷ / ۱۴

سریازار ۲۵

سرچاه حسن ۲۳۱

سروز ۲۶ / ۲۵ / ۱۴

سروزار ۲۵ / ۱۴

سروزن ۱۵۰ / ۲۵

سعدآباد ۱۲ - ۱۴ / ۱۷ / ۱۹ / ۹۲ / ۱۰۲

سکن ۱۲

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۳

سکینه خاتون - مزار ۱۷۳

سلطان محمد شریف - مزار ۱۷۲ / ۱۰۱

سلطان محمود- مزار ۱۷۷

سمنان ۱۱۱

سه خواهران ۲۰۸

سه راه شاه ۱۸

سید ابو الحسن رضا- بقعه ۱۰۴

سید سربخش- مزار ۶۱

سید معصوم- بقعه ۱۰۳

سیرویه ۱۷۶/۱۷۸

سیف آباد ۱۶۸

ش

شاه ابراهیم- مزار ۱۷۸

شاه پور علی ۱۸۸

شاه جعفر ۳۵

شاه جعفر غریب ۱۶۲

شاه جمال ۱۶۲

شاه جمال غریب ۱۶۲

شاه چراغ شیراز ۱۹۶

شاه حمزه ۸۸/۹۸

شاه زید ۱۶۱

شاه زنده ۱۷۷

شاه ظهیر ۹۸

شاه عبد الله ۱۹۶/۱۹۹

شاه قاسم ۱۸۳/۱۸۵

شاه منصور ۱۹۶/۱۹۹

شاهزاده ابراهیم (خدیجه خاتون) ۲۰۶

شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان) ۷۳

شاهزاده ابراهیم (دستجرد) ۱۹۰

شاهزاده ابراهیم (مزدیجان) ۷۱/۷۲

شاهزاده احمد (شاه حمزه) ۹۰

شاهزاده احمد (خاک فرج) ۸۳

شاهزاده اسحاق ۱۸۹

شاهزاده اسماعیل ۱۸۵/۱۹۰/۱۹۱/۱۹۳

شاهزاده جعفر (راهچرد) ۲۰۸
شاهزاده جعفر (مزدیجان) ۱۷۱
شاهزاده حمزه ۸۸
شاهزاده زکریا ۲۰۶
شاهزاده زید ۹۸
شاهزاده سلیمان ۲۱۱
شاهزاده سید علی ۱۰۳
شاهزاده طاهر ۲۰۱
شاهزاده عباس ۱۷۸
شاهزاده عبد الله ۱۶۱
شاهزاده عبد الله (قلعه چم) ۲۰۷
شاهزاده قاسم ۱۸۶
شاهزاده محسن ۱۸۹
شاهزاده محمد ۷۷
شاهزاده ناصر الدین ۱۰۴
شاهزاده هادی ۱۹۴
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۴
شهرستان ۲۴/۱۴
شیخ ابا صلت - بقعه ۱۰۰
شیخ نور الدین - بقعه ۱۷۳
شیراز ۱۹۶
ص
صرم ۱۷۶
صفی آباد ۴۳
ط
طایقان ۲۰۲
طبرستان ۱۸۸
طخود ۲۰۱/۱۵۱
طیب و طاهر - مزار ۱۷۰
ع
عالیجه ۱۸۶
عراق ۲۳۹

عریض ۴۲

عشقعلی - محلہ ۱۵۱ / ۲۶

علی بن بابویہ - بقعہ ۱۰۵ / ۱۰۲

علی بن جعفر - مزار ۹۶ / ۶۹

علی موسی رضا - بقعہ ۱۰۴

ف

فارس ۱۸۷

فردو ۱۹۵

ق

قاسم آباد ۱۷۳

قاضی پابین ۲۰۷

قبادان بزن ۱۸۹

قبادبزن ۱۸۹ / ۱۷۶

قرہ سو ۲۰۷

قزوان ۱۲

قزوین ۲۲۴ / ۲۲۲ / ۲۲۰

قصر دختر ۱۶۲

قلاور ۲۴

قل درویش - تپہ ۱۶۲ / ۱۸

قلعہ چم ۲۰۷

قلعہ صدری ۱۶۱

قلیان فروش ۱۶۹

قمرود ۲۳۱ / ۲۳۰ / ۲۲۸ / ۱۶۹ / ۱۶۸ / ۲۰ / ۱۷

قنات فردوس ۲۰

قہستان ۱۹۶ / ۱۸۲ / ۱۷۸ / ۱۷۷ / ۱۷۵

قہیان ۱۴

قیصریہ مہدی قلی خان ۲۴۱

ک

کاروانسرای حاجی نظر ۲۳۱

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۵

کاشان ۲۴۱ / ۱۷۵ / ۱۷۳ / ۱۶۲ / ۱۱۸ / ۷۳ / ۶۸ / ۵۲ / ۴۷ / ۴۳ / ۴۲ / ۲۷ / ۲۳ / ۲۱ / ۱۴

کتابخانہ آستان قدس رضوی ۲۳۹ / ۱۱۷

- کتابخانه آستانه حضرت عبد العظیم- ری ۲۱۹
- کتابخانه آستانه قم ۱۱۸/۸۱/۱۵۰/۲۲۴/۲۳۸/۲۴۰/۲۴۲
- کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی- قم ۱۸/۲۰/۶۱/۶۹/۹۷/۱۱۷/۱۲۳/۱۲۷/۱۸۵/۲۳۶/۲۳۸/۲۴۱
- کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۲۱/۶۹/۸۳/۱۰۹/۱۳۳
- کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران ۲۲۶/۲۳۶/۲۳۷
- کتابخانه دیوان هند ۱۱۷
- کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد ۹۵
- کتابخانه غرب همدان ۲۷
- کتابخانه مجلس سنا- تهران ۲۲۳
- کتابخانه مجلس شورای ملی- تهران ۱۶۳/۲۲۰/۲۲۳/۲۴۰
- کتابخانه مدرسه سپهسالار ۲۳۹
- کتابخانه مدرسه فیضیه قم ۲۷/۱۱۷/۲۱۹/۲۲۴
- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۱-۲۴/۷۸/۹۸/۱۰۰/۱۱۱/۱۱۷/۱۶۳/۱۷۰/۱۹۰/۲۱۹/۲۲۳/۲۳۶/۲۳۹-۲۴۱
- کتابخانه مسجد اعظم قم ۲۰
- کتابخانه مسجد اعظم قم ۲۰
- کتابخانه ملک تهران ۷۹/۱۰۲/۲۳۷/۲۴۱
- کتابخانه ملی تهران ۷۹
- کتابخانه رشت ۲۲۳
- کرمان ۱۰۴
- کرمجگان ۱۸۸
- کعبه! ۸۷
- کمیدان ۱۱/۱۲/۱۷/۸۳/۹۲/۱۱۵/۱۱۶
- کوچه حکیم ۱۰۶
- کوچه سید حسن ۱۶ تربت پاکان؛ ج ۲؛ ص ۴۹۵
- چه عشقعلی ۱۶
- کوه خضر ۱۶۳
- کوه سفید ۱۶۹
- کوی قاضی ۱۴۳
- کھک ۱۸۲/۱۸۳/۱۸۵
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۶
- ۱۸۹/۱۸۶
- کهنه ۲۴

کیکوهه ۱۷۸

گک

گرستان ۲۶

گرگابی جمکران ۱۶۵

گمر ۱۲-۱۴/۱۷/۱۹/۹۲/۱۰۲

گیو- قریه ۱۷۶

ل

لکهنو ۱۹

لنگرود قم ۱۷۵

م

مالک آباد ۹۲

مالون ۱۲-۱۴/۶۵

مبارک آباد ۱۷۳

محلات ۲۰۹

محمدیه ۱۰۵

محمود آباد ۲۰/۲۳

مداین ۱۲

مدرسه آستانه ۱۳۲/۲۱۷-۲۲۰

مدرسه ابو الحسن کمیج ۲۱۷

مدرسه اثیر الملک ۲۱۷

مدرسه تحویلخانه ۲۲۷

مدرسه جانی خان ۱۳۱/۲۱۸

مدرسه حاجی ۱۴۳

مدرسه خان ۲۳۵

مدرسه دارالشفاء ۱۴۰

مدرسه رضویه ۱۶/۱۳۰/۱۵۶/۲۱۸

مدرسه زین الدین امیره شرف شاه حسنی ۲۱۷

مدرسه سعد صلت ۱۰۰/۲۱۷

مدرسه سلطانی قزوین ۲۲۰/۲۲۲

مدرسه سورانیك ۱۹

مدرسه شرف الدین ۲۱۸

مدرسه شمس الدین مرتضی ۲۱۷

- مدرسه ظهير الدين عبد العزيز ۲۱۷ / ۹۸
- مدرسه عز الدين مرتضى ۲۱۷
- مدرسه غياثيه ۱۵۲ / ۱۲۷
- مدرسه فيضيه ۲۱۹ / ۲۱۸ / ۱۴۰ / ۱۳۲
- مدرسه مؤمنيه ۳۳۵ / ۲۳۴ / ۲۳۱ / ۲۲۷ - ۲۲۵
- مدرسه ناصري ۱۳۱
- مدرسه نجفقلی بيك ۲۲۳
- مدينه ۱۳۰ / ۴۲
- مرو ۱۳۰
- مزار شهيدان ۲۰۲
- مزديجان ۱۷۱ / ۱۱۵ / ۱۰۳ / ۷۱ / ۳۵ / ۱۲ / ۱۱
- تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۹۷
- مسجد امام حسن عسكري ۱۱۹ - ۱۱۵ / ۱۱۰ / ۱۰۹ / ۱۰۳ / ۱۵
- مسجد پنجه علي ۱۱۱ / ۸۷
- مسجد جامع پاچنار - وشنوه ۱۹۴
- مسجد جامع ساوه ۱۱۱
- مسجد جامع صرم ۱۷۶
- مسجد جامع عتيق قم ۱۱۹ / ۱۱۵ / ۱۱۰ / ۱۰۹ / ۱۰۳ / ۱۷ - ۱۵
- مسجد جامع قم (مسجد جمعه) ۱۳۱ / ۱۱۱ / ۱۰۹ / ۹۵
- مسجد جامع كهك ۱۸۳
- مسجد جمكران ۱۰۴
- مسجد حسن عسكري ۱۱۷
- مسجد رضائيه ۶۱ / ۱۵
- مسجد صاحب الزمان ۱۶۴ / ۱۶۳
- مسجد صيني ۱۲۱
- مسجد عتيق ۱۱۹ / ۱۱۵
- مسجد عشقعلی ۱۲۳
- مسجد كميدان ۸۳
- مسجد منار ۱۵۱ / ۱۵۰
- مشهد ۲۳۵ / ۲۲۶ / ۱۱۸
- مشهد حمزه بن موسی - ع ۸۸ / ۱۵
- مشهد محمود آباد ۲۳ / ۲۰

معصومه - مزار ۱۸۲ / ۱۸۴ / ۱۸۶

مقبره شیخان ۱۰۵

ممجان ۱۲ / ۱۳ / ۱۷ / ۱۱۵

منیجان - ممجان ۱۲ / ۱۳ / ۱۷ / ۱۱۵

موزه آستانه قم ۳۷ / ۴۶ / ۴۹ / ۱۹۱

موزه ایران باستان ۴۷ / ۸۲ / ۹۰

موزه برلین ۳۷ / ۶۹

موسویان - محله ۱۰۴

موسویان - مزار ۱۵

موسی مبرقع - مزار ۱۵

مؤمن آباد ۱۷۳

میان شهر - محله ۱۶

میدان زکریا بن آدم ۱۵ / ۸۸

میدان قم ۲۵ / ۱۵۲ / ۲۳۱

میدان کهنه ۲۶ / ۱۲۷ / ۱۴۹

میدان میر ۲۰

میدان میرسراج - میدان میر ۲۰ / ۱۰۴ / ۱۴۳

میل شهرستان ۱۴

میم ۱۸۹

ن

نجف ۱۹ / ۷۸ / ۷۹ / ۱۱۷ / ۲۳۵

نره - مزرعه ۱۸۳ / ۱۸۵

نهایوند ۲۰۱

نهر سعد ۱۹ / ۴۲ / ۹۲

نهروان ۶۱

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۸

نیزار ۲۰۸ / ۲۰۹

نیوند ۱۷۸

و

وادی اسحاق ۲۰۱

واز کرود ۱۷۵

ورجان ۱۷۷/۱۷۸

وشنوه ۱۹۴

ویدهند ۱۸۷

۵

هادی مهدی- مزار ۱۶۵/۲۱۵

هرات ۲۲۶

همدان ۲۴/۲۷

هند ۱۹/۱۱۷

هندوجان ۱۸۷

هنديجان- هندوجان ۱۸۷

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۹۹

۳- کتابها

آ

آداب سفر ۱۱۷

أ

احياء حكمت ۲۳۶/۲۳۷/۲۳۹

الاربعون حديثا ۲۳۶

الايمان الكامل ۲۳۷

ايمان و كفر ۲۳۷

پ

پندنامه ۲۷

ت

تحفه سامی ۲۶

ترجمه آثار العباد ۲۷

تعليقات بر شرح اشارات ۲۳۷

تفسير على بن ابراهيم ۱۰۵

التمهيدات ۲۳۷

التنقيحات ۲۳۷

ج

جمال الصالحين ۱۰۵

ح

حاشیه بر شرح منظومه سبزواری ۱۰۳

خ

خزائن جواهر القرآن ۲۳۷ / ۲۳۸ / ۲۴۰ - ۲۴۲

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۰

ر

رساله در علم ۲۴۰

رساله در علم اجمالی و تفصیلی پروردگار - رساله در علم ۲۳۸

رساله زینون کبیر ۲۴۰

رسالة فی الصلوات ۲۳۸

رسالة فی العلم ۲۳۹

ز

زبدۃ الدعوات ۱۱۷

زبور العارفين ۲۳۸ / ۲۳۹

س

سفینه ۲۲۰

سماء الاسماء ۲۴۱

ش

شرح اثولوجیا ۲۳۸

شرح اشارات ۲۳۷

شرح ذهبیه ۲۲۶

شرح فروع کافی ۲۲۴

شرح منظومه سبزواری ۱۰۳

شمسه و فقهه ۲۳۶

شمع الیقین ۱۰۵ / ۲۱۹

شوق نامه عباسی ۲۳۸

ص

صافی ۲۴۱

صناعیه - رساله ۱۸۷ / ۲۴۰

ط

طب الرضا ۲۲۶

طرائف الطرائف ۲۷

ع

عروض و قافيه ٢٧

غ

الغنى و المنى ٢١٩

ف

فرقان الرأيين ٢٣٨ / ٢٣٩

ك

كافى ١١٧ / ٢٣٦

كتاب قم ٧٩ / ١٦٤

كمال محمدى ٢٣٩

م

مبادئ آراء اهل المدينة الفاضلة ٢٤٠

تربت پاكان، ج ٢، ص: ٥٠١

مرآت جنت و نار ٢٤٠

مرآت الوجود و المهية ٢٣٩

مزامير العاشقين ٢٣٧ / ٢٣٩

مشكوه الصواب ١٣١

مصايح الهدى ١٠٥

مفاتيح الشرايع ٢١٩

منطق - كتاب ٢٣٩ / ٢٤٠

من لا يحضره الفقيه ٢٤٤ / ٢٣٥

ن

نفس - رساله ٢٤٠

النفس - كتاب ٢١٩

نفس انسان ٢٤٠

و

وافى ٢٢٧

تربت پاكان، ج ٢، ص: ٥٠٢

٤- ماخذ

أ

اجازه كبيره صاحب معالم ١١٩

احسن التواريخ ٢٢ / ٢٣ / ٥٩

احقاق الحق ۱۹۶

اربعین الحسینیه ۲۱۸

از خراسان تا بختیاری ۱۳۲

استوار- روزنامه ۱۰۱

اسناد مصور اروپاییان از ایران ۲۶/۱۸

الاعلام ۱۸۸

اکمال الدین ۱۰۰

امل الامل ۱۹۴/۱۸۹

انوار المشعشعین ۱۹/۲۳/۴۷/۶۱/۷۹/۸۰/۸۸/۱۰۳/۱۱۷/۱۶۳

ب

بحار الانوار ۱۱۹/۷۸

بررسی های تاریخی- مجله ۱۷۴/۵۲

البلدان ۱۱۵/۱۷/۱۲

بیاض صفی الدین- خلاصه البلدان ۱۱۶

بیاض منشآت- گرد آورده یکی از قمیان ۲۲۸

ت

تاریخ آل سلجوق ۱۱۰

تاریخ افشار ۲۷

تاریخ تبریز- تاریخ و جغرافیای دار السلطنه تبریز ۲۸/۲۷

تاریخ دار الایمان قم ۲۰/۲۱/۲۴/۲۷/۲۸/۶۸/۹۸/۱۱۱

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۳

۱۱۶/۱۲۳/۱۲۷/۱۴۳/۱۶۱-۱۶۳/۲۰۷

تاریخ سلطانی ۱۲۳

تاریخ طبرستان ۱۸۸

تاریخ قم- فیض ۲۸/۷۳/۸۰/۱۰۲/۱۱۲/۱۱۶/۱۲۷/۱۴۳/۱۵۵/۱۵۶/۱۶۳/۱۸۳/۱۸۸/۱۸۹

تاریخ کبیر جعفری ۵۹/۲۲

تاریخ نو ۱۴۳/۲۸/۲۷

تأسیس الشیعه لفنون الاسلام ۲۱۸

تبصره المسافرین ۱۰۹/۶۹

تمه الیتیمه ۱۸۷

تحفه الزائر ۷۸

تحفه الفاطمیة الموسویه ۸۸/۱۰۹/۱۱۷/۱۶۳

تحفة الفاطميين ٢٨ / ١٤٣ / ١٥٦

تذكرة نصر آبادی ٨٣ / ١١٩ / ٢٢٦ / ٢٣٦ / ٢٤٠

ترجمه کتاب قم ١١ - ٢٢ / ٢٤ / ٢٥ / ٣٥ / ٤٢ / ٤٣ / ٤١ / ٦٥ / ٧٨ / ٧٩ / ٨٣ / ٩٢ / ١٠٣ / ١٠٤ / ١١٢ / ١١٥ / ١١٦ / ١٦٣ / ١٦٨ / ١٧٥

١٨٦ / ١٨٧ / ١٨٩ / ١٩٠ / ١٩٤ / ١٩٥ / ٢٠١ / ٢٠٢

ث

الثقات العيون في سادس القرون ١١٩

ج

جامع التواريخ حسنی ٢٣

جامع الروات ٤٣ / ١٨٩ / ١٩٤

جدی فروزان ٧٩

جنگ شماره ١١٣ د کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ١٣٣

جنگ شماره ١٦٢ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی - قم ١٨٥

جنگ شماره ٤٨٠٨ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ٢٤١

ح

حقایق الاخبار ناصری ٢٨

حکماء الاسلام ١٨٨

خ

خلاصة البلدان ١٧ / ١٨ / ٢٠ / ٢٢ / ٢٥ / ٢٦ / ٧٩ / ١٠٠ / ١٠٩ - ١١١ / ١١٥ / ١١٧ / ١٥٢

تربت پاکان، ج ٢، ص: ٥٠٤

١٦١ / ١٦٥ / ١٦٧

خلاصة التواريخ ٢٠ - ٢٤ / ١٠٥ / ١١٧ / ١٧٠ / ٢١٩

د

الدرجات الرفیعه ٢١٨

دستور الملوک ٢٢٣ / ٢٢٤ / ٢٢٦

دمية القصر ١٨٧

دیوان ادیب الممالک فراهانی ١١٩

دیوان ارجانی ١١٠

دیوان امیر معزی ١٨٧

دیوان راوندی ١٨٧

دیوان شرر ١٤٤

دیوان صبا ١٣٤

دیوان علی اکبر فیض ١٠٢

دیوان قدرت قمی ۱۴۲

دیوان قوامی رازی ۲۱۸/۱۰۱

دیوان هاتف ۱۵۵/۱۴۹

ذ

ذریعه ۲۴۲-۲۳۶/۲۲۶/۱۸۸/۱۱۷/۸۳

ر

راحة الصدور ۱۸۷

روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه ۲۱/۱۵۶/۲۰۲

روضات الجنات ۱۸۸

رياض الرضا ۴۳/۱۱۶/۱۱۹

رياض العلماء ۱۱۷/۱۹۰/۲۱۹/۲۳۹

ز

زهر الربيع ۷۹

س

سفرنامه آدام اولثاریوس ۱۸

سفرنامه پیتر دولاوله ۱۷۳

سفرنامه جملی کارری ۲۲۰

سفرنامه خوزستان ۱۵۵/۱۵۶

سفرنامه قم ۲۶/۹۸/۱۰۲/۱۱۷/۱۶۳

سفرنامه‌های ونیزیان در ایران ۲۱

سفینه البحار ۱۰۱

سیاحت‌نامه شاردن ۲۶/۲۲۰

ص

صبح گلشن ۲۴۰

ط

طبقات اعلام الشیعه ۱۱۹/۱۴۳/۱۸۹/۱۹۴

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۵

طرائق الحقائق ۹۷

ع

عالم آرای عباسی ۲۰/۲۳۵

عامری‌نامه ۲۲۶

عباس‌نامه ۱۱۱/۲۲۳/۲۳۶

عرائس الجواهر ۴۷

عمده الطالب ۱۹/۷۸/۱۰۳

عیون الانباء ۱۸۷

غ

الغدیر ۱۸۸

ف

فرحة الغری ۱۵/۱۶/۱۳۰

فرهنگ ایران زمین ۱۲۳/۲۲۷

فرهنگ جغرافیایی ایران ۱۸۳

فرهنگنامه‌های عربی به فارسی ۲۳۶/۲۳۹/۲۴۱

فصل الخطاب ۲۳

فوات الوفيات ۱۸۷

فهرست شیخ منتجب الدین ۱۸۹/۱۹۴

فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی ۱۱۷/۲۳۹

فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۲۱/۸۳/۲۲۳/۲۲۴

فهرست کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران ۱۳۱/۱۸۸/۲۲۶/۲۳۶/۲۳۷

فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی ۱۸۸

فهرست کتابخانه مدرسه فیضیه قم ۲۱۹

فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۱۱۷/۲۳۸-۲۴۱

فهرست کتابخانه‌های شهرستانهای ایران ۲۷/۲۳۹

فهرست کتابهای اهدائی مشکوه به دانشگاه تهران ۱۱۷/۲۱۷/۲۱۹

فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۲۳/۲۴۰/۲۴۱

فهرست نسخه‌های خطی فارسی ۲۶/۲۷/۱۱۷/۲۲۶/۲۳۶-۲۴۰

فیلم شماره ۳۰۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۴۷

ق

قاموس الرجال ۴۳

قم در قرن نهم ۲۱/۲۳/۷۵/۱۲۲

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۶

ک

کأس السائلین ۷۹

کتاب تاورنیه ۲۲۰

کتابچه تفصیل احوالات دار الایمان قم ۹۸/۱۰۲/۱۱۱/۱۲۳/۱۶۱/۱۶۳/۲۲۷

کتابچه تفصیل حالات و نفوس و املاک دارالایمان قم ۹۸/۶۸/۱۶۳

کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم ۹۸/۱۶۱/۱۶۳

کتابچه ثبت موقوفات و خالصه‌جات کشور ۱۸/۲۰/۲۱/۲۴/۹۷/۱۲۳/۱۲۷/۱۹۵/۱۹۶

کشف الظنون ۱۸۸

کشکول ۷۹

گ

گزارش‌های باستان‌شناسی ۸۲

گلستان هنر ۲۲/۹۴/۱۱۱/۱۵۲

ل

لباب الانساب ۷۸

م

مآثر سلطانیه ۱۱۹/۱۳۶

المآثر و الآثار ۱۴۳

مجله معهد المخطوطات العربیة ۲۳۸

مجمع الرجال ۴۳

مجمّل التاریخ پادشاهان عجم ۱۱۲

مجموعه شماره ۲۴۹۷ کتابخانه غرب همدان ۲۷

مجموعه شماره ۲۵۷۹ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۴۰

مجموعه شماره ۴۱۴۹ کتابخانه مجلس شورای ملی ۱۸۷

مجموعه شماره ۹۲۵۲ کتابخانه مجلس شورای ملی ۲۲۰

محاسن اصفهان ۱۸۸

مختار البلاد ۱۲۳/۱۲۷/۱۴۳

مختصر کتاب البلدان ۳۵/۲۰۱

مرآت البلدان ۱۱۱/۱۱۲/۱۲۳

مطلع سعدین ۲۲/۵۹

معجم الادباء ۱۸۷

معجم المؤلفین ۱۸۸

معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان ۳۷/۷۱/۸۴/۱۲۹

منتقله الطالبیة ۱۳/۶۵/۷۹

منتهی الامال ۶۱/۱۰۱/۱۰۳

منشآت شماره ۱۳۳ ج دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۲۲۳/۲۲۴

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۷

منشآت شماره ۱۸۹ کتابخانه ملی رشت ۲۲۳ / ۲۴۱

منشآت شماره ۵۸۳ کتابخانه مجلس سنا ۲۲۳

مؤلفین کتب چاپی ۲۷

ن

ناسخ التواریخ ۱۱۹

نامه آستان قدس - مجله ۱۹۶

نجم الثاقب ۱۱۶

نسائم الاسحار ۱۸۷

نسخه شماره ۴۳۵-۱۵ موقت کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی قم ۱۱۷

نسخه‌های خطی - نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی ۱۸۸ / ۲۱۹ / ۲۲۳ / ۲۲۴ / ۲۳۶ / ۲۳۸

النقض ۷۹ / ۹۸ / ۱۰۰ / ۱۰۹ / ۱۱۰ / ۱۱۹ / ۱۳۲ / ۱۸۷ / ۲۱۷ - ۲۱۹

و

وحید - مجله ۱۴۶ / ۱۵۶ / ۲۱۸

وقایع السنین ۲۲۳ - ۲۲۶

ه

همیشه بهار ۲۱ / ۸۳

هنر و مردم - مجله ۵۵ / ۲۳۶

ی

یادنامه مهدوی - شماره ۹۰ نشریه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۲۳۶ / ۲۳۷

یتیمه الدهر ۱۸۷

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۸

چاپ کتاب در روز ۸ ذی حجه سال ۱۳۹۶ (ه. ق) به پایان رسید و الحمد لله اولاً و آخراً

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

بسم الله الرحمن الرحيم

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیفزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند

بنادر البحار - ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند

که در دلدادگی به اهل بیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف: دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البيت عليهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیتهای گسترده مرکز:

الف) چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب) تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن همراه

ج) تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما، انیمیشن، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و ...

د) ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر

ه) تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و) راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۰۲۴۵۰۳۳۵)

ز) طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و ...

ح) همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

ط) برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی) برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضور و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت: ۲۳۷۳ شناسه ملی: ۱۵۲۰۲۶۰۸۶۰

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی:

www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳-۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور

کاربران ۲۳۳۳۰۴۵ (۰۳۱۱)

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایند انشاءالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳، شماره کارت: ۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳ و شماره حساب شبا: IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰
۵۳-۰۶۰۹-۰۶۲۱ به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان - خیابان مسجد سید
ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام - : هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنت غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کرم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست تر می داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می زهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، امّا تو دریچه ای [از علم] را بر او می گشایی که آن بینوا، خود را ببدان، نگاه می دارد و با حجت های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می سازد و او را می شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی گمان، خدای متعال می فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

